

TOVE SKUTNABB-KANGAS

Oktatásügy és nyelv

Többnyelvi sokféleség vagy egynyelvi redukcionizmus?*

1. Bevezetés

A nyelvi tervezésnek alapvetően három egymással összefüggő típusa van: a *körpusztervezés* (amely a nyelvi formával és struktúrával foglalkozik), a *státustervezés* (amely a nyelvnek az élet különböző területein való használatával, illetve a szóban forgó nyelvnek tulajdonított presztízzsel foglalkozik), valamint a *nyelvelsajátítás-tervezés* (a nyelvtanulás érdekében tett intézkedések - általában az Oktatásügyi Minisztérium részéről).

Az *oktatásügyi nyelvi tervezés* fontos kérdései a státus-, illetve az elsajátítás-tervezés területéhez tartoznak. Az egymással kölcsönhatásban álló kulcsfontosságú választások a következők: a hivatalos állami nyelvek kiválasztása, a „nemzeti” nyelvek kiválasztása (és státusa), valamint annak eldöntése, hogy mely nyelveken folyjon az oktatás, és mely (idegen) nyelveket legyen kötelező vagy lehetséges (ha egyáltalán) iskolai tantárgyként tanulni.

Az iskolában tanulandó *idegen nyelveket* illetően a legtöbb nyugat-európai ország hagyományosan rendelkezik explicit tervekkel, ezzel szemben az *oktatás nyelv(ei)nek* kiválasztása gyakran inkább implicit, illetve többé-kevésbé magától értetődőnek minősül.

Az explicit (oktatásügyi) nyelvpolitika olyan nyelvi tervezést feltételez, amely fogékony egy sor - társadalmi, politikai, gazdasági, műszaki, ideológiai stb. - nyomás iránt. Eredetük szerint ezek a nyomások lehetnek *belső* - az államon belüliek- vagy *külső* - külső forrásokból származók (a szomszédok, a régió, a világ). Elképzelhető, hogy korábban az oktatás nyelvét a belső nyomásnak, az idegen nyelveket pedig a külső nyomásnak (kereskedelem, katonai érdekek, nemzetközi együttműködés stb.) megfelelően lehetett kiválasztani.

Ma már a belső és külső nyomások, illetve az idegennyelv-tanulás és az oktatás nyelve közötti határok egyre jobban elmosódnak. Egyrészt elképzelhető, hogy a többségi gyerekek által tanulandó idegen nyelvek kiválasztását pozitív helyzetekben egyre inkább befolyásolják belső tényezők, például hogy milyen bevándorló kisebbségek vannak jelentős számban az országban (a középiskolákban bevándorló kisebbségi anyanyelveket kínálnak a többségi gyerekeknek idegen nyelvként - mint például az újabb tervekben Nagy-Britanniában és Dániában). Másrészt az oktatás nyelvének kiválasztását befolyásolhatja a „nemzetközi” együttműködésre törekvés (az elit részéről, például belemerülési [„immersion”] programokat, Európai és Nemzetközi Iskolákat kínálnak a többségi gyerekeknek, melyekben részben egy idegen nyelv - többnyire az angol vagy a francia; egyelőre a német nem jellemző - az oktatás nyelve). Az oktatás nyelvére bizonyos mértékben kereskedelmi megfontolások is elkezdhetnek befolyást gyakorolni, ha úgy tűnik, hogy a bevándorló kisebbségek anyaországára lehetséges kereskedelmi partnerré válik jelentős méretekben - ez nagyobb fokú toleranciához vezethet a kisebbség anyanyelvének az oktatás fő nyelveként való használatával szemben a kisebbségi gyerekek esetében, sőt esetleg egyes többségi gyerekek esetében is, legalábbis átmenetileg (a NAFTA-egyezménnyel ebbe az irányba fejlődhetnek azok a kétsatornás [„two-way”²] spanyol nyelvű programok az USA-ban, amelyek eredetileg a belső nyomás következtében jöttek létre).

Meglátásom szerint az oktatásügyi nyelvi tervezés területén Európa ma olyan választások előtt áll, melyeknek globális visszahatásai is lehetnek. Egy „integrált Európában”

szükségszerű, hogy sok gyerek magas szinten többnyelvűvé váljon. Sok kisebbségi gyerek már most többnyelvű, annak ellenére, hogy az oktatásügyi nyelvpolitikák többnyire nem segítették ezt. Olyan politikára van jelenleg szükség, amely *mind a kisebbségi, mind a többségi* gyerekeket magas szinten többnyelvűvé teszi. Az oktatásügyi nyelvi választások döntő szerepet játszanak abban, hogy ez sikerül-e.

Mind pozitív, mind negatív tanulságokat levonhatunk egyéb tapasztalatokból. Európával és az europaizált országokkal szemben - ahol a hivatalos politika legtöbbször negatívan viszonyul a nyelvi sokféleséghez - a világ legnagyobb részén a természetes többnyelvűség (elfogadása) a jellemző. Sajnos azonban az oktatásban bekövetkezett negatív választások folytán ez a természetes többnyelvűség visszaszorult (l. például Brock-Utne 1993). Az oktatási rendszer - gyakran helytelen európai elgondolásokat és paradigmákat használva modellül - számos esetben (azáltal, hogy az oktatás nyelvének [helytelenül] a korábbi gyarmatosító nyelveket választotta, különösen Afrikában) elnyomta, nem pedig támogatta a természetes többnyelvűséget. Ugyanakkor (például az USA-ban) többnyelvűséget, illetve kétnyelvűséget eredményező pozitív oktatási modelleket is kidolgoztak, annak ellenére, hogy a hivatalos attitűdök megrögzött módon az egynyelvűséget tekintik „természetesnek” és pozitívnak. Vagyis az ellentmondás abban áll, hogy egynyelvűség-orientált országok többnyelvűséget támogató oktatási modelleket dolgoznak ki, míg a többnyelvűség-orientált országok olyan oktatási modellekhez folyamodnak, amelyeket végső soron egynyelvűség kialakítására terveztek.

Véleményem szerint arra van szükség, hogy az Afrikában/Ázsiában megfigyelhető, a többnyelvűség és a sokféleség mint az élet természetes volta (nyelvi, kulturális, biológiai stb. sokféleség) iránti általános pozitív *attitűdöket kombináljuk azokkal a pozitív oktatási modellekkel*, melyeket a világ különböző részein dolgoztak ki - gyakran a sokféleség iránti általános negatív attitűdök ellenére. Ez utóbbiak jobban összhangban vannak az afrikai/ázsiai attitűdökkel, és sok szempontból ellentétben állnak az adott országban uralkodó hivatalos lingvicaista attitűdökkel.

Úgy látom, hogy az Európára és a világ más országaira váró oktatásügyi választások leegyszerűsítve egy számegyenesen helyezhető el, melynek pozitív vége a többnyelvi pluralitás és sokféleség valós (és nem csak a dokumentumok és folklórünnepek előkészítésének frazeológiájában megjelenő) elfogadását jelenti, negatív végét pedig egynyelvi redukcionizmusnak vagy egynyelvi beszűkülésnek nevezhetjük.

A tanulmány először az egynyelvi redukcionizmus/beszűkülés ideológiáját tárgyalja, amely meglátásom szerint az egyik legjelentősebb olyan tényező, amely a többnyelvűséghez, illetve a nyelvi sokféleség és a nyelvi emberi jogok elfogadásához vezető oktatáspolitikák elfogadását megakadályozza. Ezután ellentétbe állítom ezt olyan oktatási modellekkel, amelyek sikeresnek tűnnek a gyerekek magas szintű többnyelvűségének kialakításában, és amelyek támogatják a sokféleséget, és tiszteletben tartják az emberi jogokat.

2. Egynyelvi redukcionizmus - a „homogén nemzetállam” ideológiája

2.1 A homogén nemzetállam

Az egynyelvi redukcionizmus/beszűkülés ideológiája meglátásom szerint egy képzeletbeli közösség elképzelésével kapcsolatos (Anderson 1983): a mitikus, homogén nemzetállaméval (az egy nemzetből és egy nyelvből álló nemzetével), amely sehol sem létezik a világban.

A nemzetállamról alkotott hagyományos sztereotip elképzelés szerint a nemzetállam egy evolúciós folyamat eredménye, amely apró törzsi társadalmakból indult ki, és számos szakaszon át fejlődött az emberek közös életének egyre magasabb rendű társadalmi

szerveződése felé. Az elgondolás szerint a nemzetállam képviseli az éppen legfejlettebb formát (például Hobsbawm, 1991). A nemzetállamot egy etnikai csoport, egy „nemzet” alkotja, és ezt a képzeletbeli közösséget - különösen a német nacionalista hagyományban - ideális esetben egy nyelv egyesíti. Ezek alapján a Nemzeten belüli más nemzeteket vagy bomlasztó elemnek, anomáliának tekintik, vagy ha kis létszámúak, és jelentéktelen hatalommal rendelkeznek ahogyan egészen nem sokkal ezelőttig a legtöbb őslakos nemzet/nép ilyennek minősült -, egy korábbi szakasz tarka és fenyegetést nem jelentő maradványának könyvelik el őket. Ha ezek a népek nem akarták, hogy bomlasztónak tekintsék őket, el kellett fogadniuk, hogy „nincs önálló jövőjük” (Hobsbawm 1991:35), hogy „kicsik és elmaradtak”, és „csak nyerhetnek a nagyobb nemzetekbe való beolvadással”, vagyis hogy ők maguk és nyelvük „eltűnésre vannak ítélve” (minden idézet Hobsbawm 1991:34) a „fejlődés törvényei” miatt, mert „nem tudtak a modern korhoz alkalmazkodni” (Hobsbawm 1991:35).

Ezek mind etnicista és/vagy lingviciista érvek, amelyek a többségi nyelveket és csoportokat *dicsőítik*, a kisebbségi nyelveket és csoportokat *stigmatizálják*, és a közöttük lévő kapcsolatot úgy *racionalizálják*, hogy a kisebbségek előnyösnek lássák a többségi csoport uralmát (az ezen fogalmaknak a rasszizmussal való kapcsolatát illető részleteket l. Preiswerk 1980). A *rasszizmust*, az *eticizmust* és a *lingviciizmust* olyan „ideológiákként, struktúrákként és cselekvési módokként” definiálom, „melyeket a hatalomnak és a (mind materiális, mind nem materiális) forrásoknak a ‘faj’³ (a biológiai alapú rasszizmusban), az etnikum/kultúra (az etnicizmusban, vagyis az etnikai és kulturális alapú rasszizmusban) vagy a nyelv (a lingviciizmusban, vagyis a nyelvi alapú rasszizmusban) alapján meghatározott csoportok közötti egyenlőtlen elosztásának legitimálására, kialakítására és újratermelésére használnak” (Skutnabb-Kangas 1988).

Mivel a „természetes” fejlődés az lenne, hogy minden „nemzetnek” saját nemzetállama legyen a saját nyelvével, a „nem asszimilált” kisebbségek, vagyis több „nemzet” létét a Nemzeten belül úgy tekintették/tekintik, hogy az „természetes módon” feldarabolódáshoz vezet: a nemzetállam részbeni vagy teljes dezintegrációjához, melynek során több új nemzetállam vagy valamifajta szövetségi struktúra születik. Mivel a nemzetállam „oszthatatlan” (ahogy az például Törökország⁴ vagy Franciaország alkotmányában szerepel), ez megengedhetetlen. Nagyon kevés nemzetállamról képzelhető el, hogy önkéntesen ilyenfajta dezintegrációra törekedne.

Több mód van a dezintegráció ilyen elképzelt fenyegetésének elkerülésére. Az egyik a lehetséges nemzetek számának csökkentése. Ez többek között annak megakadályozását jelenti, hogy a csoportok megtanulják vagy megőrizték saját nyelvüket, ami az egyik legfontosabb előfeltétele a nemzetalakításnak. A „régii” kisebbségek, amelyek már a nemzetállam területén élnek, addig „éheztethetők”, amíg asszimilálódnak, miközben az asszimilációs oktatás- és egyéb politika megpróbálja megakadályozni (bevándorló, telepes, vagy menekült kisebbségekből) új „nemzeti” kisebbségek létrejöttét.

2.2 A nyelvi népiptás

A (lehetséges) nemzetek számának legdrámaibb csökkentési módja a fizikai népiptás. A *fizikai népiptás* megelőzését és büntetését ENSZ-konvenció szabályozza. Ennek ellenére bizonyos csoportokkal szemben kísérlet történik a fizikai kiirtásra.

A lehetséges nemzetállamok számának egy másik csökkentési módja a *nyelvi népiptás*, amely történhet (aktívan) a *nyelv meggyilkolása*, *beszélőinek meggyilkolása nélkül* (szemben a fizikai népiptással) vagy (passzívan) a *nyelv kihalni hagyása által* (1. Juan Cobarrubias taxonómiáját, 1983). Cobarrubias a következő, az állam által a kisebbségi nyelvekkel szemben alkalmazható stratégiákat tárgyalja: 1. kísérlet a nyelv meggyilkolására; 2. a nyelv

kihalni hagyása; 3. együttélés támogatás nélkül; 4. meghatározott nyelvi funkciók részleges támogatása; 5. hivatalos nyelvként való elfogadás. A támogatás nélküli együttélés is többnyire a kisebbségi nyelvek kihalásához vezet.

A későbbi ENSZ-dokumentum, a „Nemzetközi Egyezmény a Népiirtás Büntetettének Megelőzésére és Büntetésére” (1948, E 793) előmunkálatai során a *nyelvi és kulturális népiirtást* együtt tárgyalták a fizikai népiirtással, és az emberiség elleni súlyos büntettnék tekintették (l. Capotorti 1979). Az egyezmény elfogadásakor a 3. cikkelyt, amely a nyelvi és kulturális népiirtásra vonatkozott, néhány nemzetállam (a „nagyhatalmak”) leszavazta, így az *nem került be* az 1948-as egyezmény végső szövegébe. Megmaradt azonban a *nyelvi népiirtás definíciója*, melyet az ENSZ legtöbb állama kész volt elfogadni. Ez a következőképpen hangzik (3.1 cikkely):

„A csoport nyelvének betiltása a napi érintkezésben vagy az iskolában, vagy a csoport nyelvén íródott kiadványok nyomtatásának és terjesztésének betiltása.”

A kisebbségi nyelvek használatát meg lehet tiltani nyíltan és direkt módon törvényekkel, bebörtönzésekkel, kínzásokkal, gyilkosságokkal és fenyegetésekkel, ahogyan az ma Törökországban a kurdok esetében történik (l. például *Human Rights in Kurdistan* 1989; *Helsinki Watch Update* 1990; Besikci 1990; *Silence is killing them* 1994; Skutnabb-Kangas és Bucak 1994). A kisebbségi nyelvek használatát azonban burkoltan, indirektebb módon is meg lehet tiltani, ideológiai és strukturális eszközökkel, ahogyan az a legtöbb európai és észak-amerikai ország oktatási rendszerében tükröződik.

Arra gondolok itt, hogy a kisebbségi nyelvek használata igenis mindig meg van tiltva „a napi érintkezésben vagy az iskolában”, amikor kisebbségi gyerekek olyan óvodákba és iskolákba járnak, ahol nincsenek kétnyelvű tanárok, akik fel lennének hatalmazva arra, hogy az idő nagy részében a kisebbségi gyerekek nyelvét használják az oktatás és a gyermekgondozás nyelveként. Ebben a helyzetben van a legtöbb bevándorló és menekült kisebbségi gyerek az összes nyugat-európai országban, az USA-ban, Kanadában és Ausztráliában. Ezért a bevándorló kisebbségek oktatása ezekben az országokban az ENSZ definíciója éhalmában nyelvi népiirtást jelent. Igaz ez arra az oktatásra is, amelyben a legtöbb öslakos első nemzet részesült, és részesül még mais (l. például Hamel 1994; Jordan 1988).

A lingvicizmus meghatározó tényező abban, hogy egy adott nyelv beszélői élvezhetik-e nyelvi emberi jogait vagy sem. Ezen jogok hiánya - például meg nem jelenésük az iskolai órarendekben - láthatatlanná teszi a kisebbségi nyelveket. Más esetben a kisebbségi nyelveket hátránynak tekintik, és azt gondolják, hogy az meggátolja a kisebbségi gyerekeket a sokra értékelt forrás (= a többségi nyelv) elsajátításában, és ezért a kisebbségi gyerekek saját érdeke, hogy nyelvüktől megszabaduljanak. Ugyanakkor sok kisebbséget, különösen a gyerekeket, igazából az ellehetetlenítő oktatási struktúrával akadályozzák meg abban, hogy tökéletesen elsajátítsák a többségi forrásokat, különösen a többsége nyelvet, amikor oktatásukat oly módon szervezik meg a többségi nyelven, ami a legtöbb tudományos ténynek ellentmond (l. például Corson 1992; Cummins 1984, 1989, 1992; Cummins és Danesi 1990; Cummins és Swain 1986; Genesee 1987; Hakuta 1986; Hernández-Chávez 1988, 1994; Padilla et al. 1991; Padilla és Benavides 1992; Pattanayak 1981; Ramirez et al. 1991; Skutnabb-Kangas 1984, 1988, 1990).

A nyelvek eltüntetésének burkolt módja, amellyel az állam ugyanakkor megőrzi (legtöbb) állampolgára és a nemzetközi közvélemény szemében a legitimitását, az, hogy az állam tiszteletben tartja (vagy látszólag tiszteletben tartja) minden állampolgára, köztük a kisebbségek számos alapvető emberi jogát, de ugyanakkor megtagadja a kisebbségektől azokat az emberi jogokat, amelyek a kisebbségnek mint külön csoportnak a reprodukálásában a legfontosabbak, nevezetesen a nyelvi és a kulturális emberi jogokat. A legtöbb nyugati országban ez a legkedveltebb stratégia. Látható ez abban, ahogyan ezek az országok a

nemzetközi és európai egyezményekben szembeszegülnek mindennemű kötelező érvényű, támogatásorientált nyelvi joggal, különösen az oktatás területén.⁵

Megnyilvánul ez abban a meglehetősen irracionális és tudományos szempontból nem megalapozott ellenállásban is, amelyet a nyugati államok tanúsítanak bárminemű, a kisebbségek, különösen a nem őslakos kisebbségek megőrzését célzó oktatással szemben. Azt „remélik”, hogy a nyelvi és kulturális jogok hiánya a kisebbségek asszimilációjához és ezáltal a lehetséges nemzetalakítók számának megfogyatkozásához vezet. Az ellenkező stratégiát - amelyben (bizonyos) nyelvi és kulturális emberi jogokat biztosítanak, de ugyanakkor (számos) gazdasági és politikai jogot megtagadnak a kisebbségektől - sok volt kommunista és szocialista ország, vagy például bizonyos mértékben Dél-Afrika és korábban Namíbia is alkalmazta (l. például Rannut 1994, Phillipson, Skutnabb-Kangas és Africa 1985). Úgy gondolták, hogy ez a nyelvek és kultúrák önkéntes egybeolvadásához vezet, melynek során először a kisebbségek elitje, majd később mások is beolvadnak a nagyobb közösségbe, hogy ezzel több politikai hatalomhoz és anyagi forráshoz jussanak. Ez ugyancsak a lehetséges nemzetalakítók számának csökkentésére történt kísérlet volt.

A Törökország és a hozzá hasonló államok által elkövetett népiirtás annyiban különbözik például Svédország, az USA vagy Kanada azonos célú tevékenységétől, hogy Törökországban mindez nyíltabban és brutálisabban történik (l. Skutnabb-Kangas és Bucak 1994), míg Svédországban, az USA-ban és Kanadában burkoltabb és kifinomultabb módszereket alkalmaznak (Skutnabb-Kangas 1991; továbbá a svéd multikulturális politika kritikai áttekintését illetően l. Schierup 1992 és Alund 1992). A burkolt nyelvgyilkosság (például az a fajta, amelyet a legtöbb nyugati állam alkalmaz oktatási rendszerében) felettébb hatásosnak tűnik a nyílt változattal (ahogyan Törökországban zajlik) szemben. Ezen országok legtöbb kisebbségi nyelvének 2-4 generáción belül kevesebb beszélője marad, mint a nyíltabban nyelvgyilkos országokban. A kurdok még kurdul beszélnek, és ellenállnak a nyelvi elnyomásnak, miközben az egykor spanyol anyanyelvűek az USA-ban, illetve a finn és a számi (lapp) nyelv beszélői Svédországban már asszimilálódtak. Gyakran nehezebb a burkolt erőszak, az elme leigázása ellen harcolni. Ilyenkor a rövid távú „haszon” elhomályosítja a hosszú távú veszteséget.

Az egynyelvi redukcionizmust/beszűkülést tehát olyan ideológiaként jellemezhetjük, amelyet (az oktatásban) elkövetett nyelvi népiirtás racionalizására használtak/használnak olyan országok, melyek az (asszimilálatlan) nyelvi kisebbségek létét a nemzetállam széteséséhez vezető fenyegetésnek tekintik.

2.3 Egynyelvűség: természetes, kívánatos és szükségszerű?

Meglátásom szerint az egynyelvi beszűkülést három mítosz jellemzi. Ezek azt állítják vagy sugallják, hogy az egynyelvűség mind az *egyén*, mind pedig a *társadalom* szintjén *természete, kívánatos és szükségszerű*. A következőkben bemutatom és bírálok („kipreparálom”) ezeket a mítoszokat.

2.3.1 Az első mítosz: Az egynyelvűség természetes

2.3.1.1 A mítosz Amit a többségi csoportok ideálisnak tekintenek a maguk számára, azt racionalizálniuk kell, hogy mindenki más is annak lássa. Ezt gyakran úgy érik el, hogy „természetesnek” tüntetik fel. A mítosz szerint a homogén nemzetállam „természetes”: ideális alakulat, az emberek életét összetartó társadalmi szerveződés (egyik) legfejlettebb formája. Mivel a homogén nemzetállam egy nemzetből áll, „természetszerűleg” (ideális esetben) egynyelvű is, mert csak egy etnikum képezi. Ez azzal jár, hogy a *társadalom* szintjén csak egy hivatalos nyelv elfogadott. A mítosz azt is magába foglalja, hogy a legtöbb

állam és ember alapvetően egynyelvű (eltekintve az iskolában tanult idegen nyelvek ismeretétől).

Az *egyén* szintjén a mítosz azt jelenti, hogy az egynyelvű egyén képviseli a normát. Természetesen az egyén tanulhat idegen nyelveket az iskolában, vagy ha külföldön jár, de a családban vagy a tágabb környezetében nem.

2.3.1.2 A bíráló Az egynyelvűség valójában *természetellenes*, ha a „természetes”-en azt értjük, ami a legtöbb országra és emberre jellemző. Mintegy 7000 beszélt nyelv van a világon (attól függően, hogyan definiáljuk a nyelvet), azonban kevesebb, mint 230 állam (mind a „nyelvet”, mind az „államot” nehéz definiálni, így nem tudjuk a pontos számot a nyelvekre vonatkozóan l. Skutnabb-Kangas 1984: 59-65). Nagyon kevés olyan ország van a világon, melynek területén nem élnek nemzeti kisebbségek, és minden *államban* élnek olyanok, akik több mint egy nyelvet beszélnek. Egy lehetséges forgatókönyv: ha felgyorsulna a jelenlegi államok felbomlása újabb államokra - ha például az államok jelenlegi száma megduplázódna -, és ha felgyorsulna a nyelvi népiertés - ha például tízzel több nyelv halna ki évente -, akkor is legalább 2600-ig kellene várnunk ahhoz, hogy az államok „természeteszerűleg” *ténylegesen egynyelvűekké* váljanak (vagyis hogy „igazi” nemzetállamok legyenek úgy, hogy minden államban csak egy etnikai csoport és egy nyelv létezik).

Nem a kisebbségek nyelvi és oktatási jogainak biztosítása vezet a nemzetállamok széteséséhez - éppen ellenkezőleg. Sokkal valószínűbb, hogy az vezet konfliktushoz, ha az embereket megfosztják emberi joguktól, beleértve a nyelvi emberi jogokat. Ha tiszteletben tartjuk a kisebbségek jogait, kisebb a konfliktus valószínűsége. A nyelvi sokféleség semmiféle *okozati* összefüggésben nem áll a konfliktussal, de persze a nyelv jelentős mozgósító tényező az olyan helyzetekben, amikor egy etnikai csoport fenyegetve érzi magát, és/vagy ha az etnikai és nyelvi választóvonalak egybeesnek más választóvonalakkal, melyek mentén a hatalomhoz és a forrásokhoz való hozzájutás (egyenlőtlenül) oszlik meg.

A nyelvi gazdagság ellenére a világ államainak több mint fele *hivatalosan egynyelvű*. Ebből majdnem 60 államban az angol (az egyik) hivatalos nyelv. Az elemi oktatás médiumaként használt nyelvek száma valószínűleg jóval 500 alatt van. Ezek szerint több mint 6500 nyelv beszélőinek kell legalább egy bizonyos fokon kétnyelvűekké válniuk ahhoz, hogy egyáltalán formális oktatásban részesülhessenek, olvashassanak, élvezhessék a közszolgáltatásokat, részt vehessenek országuk politikai életében stb. Annak ellenére, hogy a hivatalos- vagy félhivatalosként funkcionáló nyelvek egy részének nagyon sok anyanyelvi beszélője van (mint például a kínainak, angolnak, arabnak, oroszoknak, hindinek, spanyolnak, japánoknak stb.), még mindig több többnyelvű, mint egynyelvű *egyén* él a földön.

Azt állítani tehát, hogy az egynyelvűség természetes mind az állam, mind pedig az egyén szintjén, abszurdum.

2.3.2 A második mítosz: Az egynyelvűség kívánatos

2.3.2.1 A mítosz Gyakran hallható az az állítás, hogy az egynyelvűség hatékony és gazdaságos, valamint gazdag és hatalommal bíró *társadalmakhoz* kötődik, illetve azokhoz vezet. Az egynyelvű *egyéneknek* több idejük van az egyetlen nyelv igazán alapos megtanulására és más ismeretek elsajátítására, mint a többnyelvűeknek. Emellett az is hallható, hogy a két- illetve többnyelvűség káros hatással van a gyerekekre: összezavarja őket, sok időt vesz igénybe, meggátolja a gyerekeket abban, hogy legalább egy nyelvet rendszeren megtanuljanak.

2.3.2.2 A bíráló A *társadalom* szintjén az egynyelvűség nem hatékony és gazdaságtalan. A többnyelvűség és a szegénység között nincs okozati összefüggés, ahogyan erre például Joshua Fishman rámutatott (1989, illetve Fishman és Solano 1989). Az

egynyelvű állam elnyomja a kisebbségek nyelvi emberi jogait, és sok esetben nyelvi népiertást követ el. Számos állampolgárát megakadályozza a politikai szereplésben és a társadalmat az integrációban. Gyakran tönkreteszi a különböző etnikumok egymás iránti bizalmát és egymással való együttműködését, a többségi csoportban arroganciát, etnocentrizmust, rasszizmust, etnicizmust és lingvicizmust, a kisebbségekben pedig keserűséget, gyűlöletet és a leigázottság tudatát kelti. Növeli a tehetség, a tudás és a tapasztalat elkallódásának eshetőségét, és megakadályozza a „termékek, szolgáltatások, az emberek és a tőke szabad áramlását” (az Európai Közösség céljai) (ezeket az érveket l. Skutnabb-Kangas, sajtó alatt).

Az egynyelvű *egyén* hátrányokat tapasztalhat a magas szinten két-, illetve többnyelvűekkel (vagyis azokkal, akik két vagy több nyelven jól tudnak) szemben. *Magas szintű kétnyelvűek* csoportként *jobban teljesítettek* a következő típusú tesztekben, *mint* (a velük összehasonlítható) *egynyelvűek*:

- az általános intelligencia különböző típusú tesztjei;
- kognitív rugalmasság;
- divergens gondolkodás;
- kreativitás;
- a visszajelzések iránti érzékenység;
- a nem verbális üzenetek iránti érzékenység és azok értelmezése;
- metanyelvi tudatosság;
- további nyelvek tanulása (gyorsabban és gyakran jobban).

(Az eredményeket, az elemzést és az értékelést l. például Bialystok [szerk.] 1991; Bossers 1991; Cummins 1984, 1991; Cummins és Swain 1986; Genesee 1987; Hakuta 1986; Padilla et al. 1991; Ricciardelli 1989; Skutnabb-Kangas 1984; Swain et al. 1990, és a bennük található szakirodalmat.) Vagyis az egynyelvűség nem kívánatos sem az egyén, sem a társadalom szintjén.

2.3.3 A harmadik mítosz: Az egynyelvűség szükségszerű

2.3.3.1 A mítosz A mítosz az *egyén* szintjén a kétnyelvűséget egy (negatív) szakasznak tekinti az egyik nyelv egynyelvűségéből egy másik nyelv egynyelvűsége felé vezető úton. E nézet szerint az első generációs litván Manitobában, Canberrában vagy Szibériában a saját nyelvét beszéli, és megtanul egy kicsit angolul (oroszul). A gyerekei gyerekként litvánul beszélnek, de felnőttként az új környezet nyelve, az angol (az orosz) lesz a fő nyelvük. A harmadik generációs litván Manitobában, Canberrában vagy Szibériában talán tud egy-két szót a nagyszülők nyelvén, de minden gyakorlati szempontból egynyelvűnek mondható. A negyedik generációra pedig már semmi sem marad a litván nyelvből (akkor sem, ha a népviselet még esetleg ott lóg a szekrényben). Ez elkerülhetetlen (és pozitív) folyamatnak minősül.

A *társadalom* szintjén elterjedt az a hit, hogy a modernizáció és a fejlődés szükségszerűen vezet sok „kevésbé elterjedt nyelv” eltűnéséhez a többnyelvűség gazdaságtalannak tűnik. A különböző csoportok nyelvi asszimilációját többnyire önkéntesnek tekintik, az *egyén* szempontjából hasznosnak, a csoport szempontjából pedig szükségszerűnek, ha részt akarnak venni az új környezet/ország gazdasági és politikai életében. A régi nyelv megőrzése szép, romantikus álom. Választani kell.

2.3.3.2 A bíráló Valójában számos kisebbség megtartotta, vagy megpróbálta megtartani régi nyelvét, miközben az újat tanulta. A litvánok Manitobában, Canberrában és Szibériában valóban megpróbálták. *Nincs szükség „vagy-vagy” megoldásokra* (vagy ragaszkodik az ember a régi nyelvéhez, és ez azt jelenti, hogy nem tanulja meg az újat, vagy megtanulja az újat, és ez elkerülhetetlenül a régi elvesztését jelenti). *A „mind ez, mind az” jobb az egyén és a társadalom számára.* A kétnyelvűség intellektuálisan, pszichológiailag,

kulturálisan, társadalmilag, gazdaságilag, politikailag gazdagítja mindkettőt. Minden további nélkül lehetséges a magas szintű két- vagy többnyelvűvé válás, ha az oktatásügyi nyelvpolitika erre hangolódik rá, ahogyan erre a tanulmány utolsó részében rámutatok.

2.4 Szintézis: az egynyelvűséget gyökerestül ki kell irtani

Az *egyén* szintjén az egynyelvűség a helytelen oktatáspolitikai és a lingvicizmus eredménye. A pácienseknek - vagyis azoknak az egyéneknek, akik egynyelvi beszűkültségben szenvednek - kezelésre van szükségük.

A *társadalom* szintjén az egynyelvűség elavult, meghaladott, primitív állapot. Lehet, hogy szükséges velejárója volt a nyugati típusú nemzetállamok első fejlődési szakaszainak (de még ez is kétséges), ma viszont határozottan elavult és veszélyesen redukcionista. Útját állja a politika és a gazdaság globális fejlődésének, az igazság, a jogegyenlőség érvényesülésének, az együttműködésnek és a demokráciának. Az egynyelvűség betegség, mint a kolera vagy a lepra, és amilyen gyorsan csak lehet, ki kell pusztítani. Veszélyezteteti a világ békéjét.

3. Hogyan tehetünk minden gyereket többnyelvűvé?

Ha az egynyelvűség káros mind a páciensekre/áldozatokra, mind pedig a társadalom egészére nézve, hogyan segíthet az oktatásügyi nyelvi tervezés abban, hogy megszabaduljunk tőle? Hogyan kell az oktatást megszervezni ahhoz, hogy *mindenkit* magas szinten két- vagy többnyelvűvé tehesünk? Megemlítek néhány újabb kísérletet, amelyek viszonylag sikeresnek bizonyultak ebben, és mind ezek, mind pedig további kísérletek alapján óvatos következtetéseket fogok levonni olyan elvekről, amelyek követése fontosnak tűnik, ha az oktatás célja a magas szintű többnyelvűség.

3.1 „Hagyományos programok”

A kísérletet megelőző általános fejlemények nagy vonalakban a következők:

Az egynyelvűség-orientált országokban az oktatás kiindulópontja általában a *többség nyelvén folyó egynyelvű oktatás mind a többségi* (akik egynyelvűek maradnak), *mind a kisebbségi* (akik a csoport szintjén nem válnak magas szinten kétnyelvűvé) *esetében*.

A következő fázisban, amelyet nagy társadalmi változások előznek meg, a *többségi* még mindig *a saját nyelvükön* részesülnek oktatásban, miközben tantárgyként idegen nyelveket tanulnak (és jórészt egynyelvűek maradnak).

3.2 Kisebbségi megőrző programok

Egyes (*nemzeti*) *kisebbségeknek* sikerült kiharcolniuk *megőrző* („*maintenance*”) vagy *nyelvi védőprogramokat* („*language shelter programme*”), melyek keretein belül saját nyelvükön részesülnek oktatásban legalább az első hat évben, gyakran tovább, miközben kétnyelvű tanárok oktatják őket - meglehetősen jól - második nyelvként a többségi nyelvre. Ahogyan ez több ország nemzeti kisebbségein (a walesiek Nagy-Britanniában, a svéd anyanyelvűek Finnországban, a fríz anyanyelvűek Hollandiában, a dán anyanyelvűek Németországban stb.) látható, ők gyakran magas szinten kétnyelvűvé válnak. Ez széles köre kapcsolatokat tételez fel a többséggel, továbbá pozitív attitűdöt irántuk és a kétnyelvűség iránt. Azonban, ahogy Joshua Fishman (1993: 2) megjegyzi, „világszerte csak kevés bevándorló-kultúra tudott olyan diglossziás elrendezést kialakítani, amely lehetővé teszi egyrészt a többségi gazdaságpolitikai folyamatokban való részvételt, másrészt pedig a saját

nehézségei abból is eredhetnek, hogy tantárgyként a franciát nem tanulják, az csak az oktatás nyelveként szolgál, és az angol nyelvi készségek tanítása is csak a harmadik osztályban kezdődik (Cummins [1995] korábbi kezdést javasol). Ez a két tényező, valamint a nyelvek és kultúrák közötti kapcsolatok attitűdformaló szerepébe vetett hit befolyást gyakorolt az Európai Iskola modelljének és részben az amerikai kétcsatornás („two-way”) programoknak a kialakulására.

3.4. Az „Európai Iskolák”

Az Európai Iskolák bemutatása főként Hugo Baetens Beardsmore és munkatársai írásaira épül (l. a bibliográfiát). Az Európai Iskolákban kísérlet történik a kisebbségi megőrző programok és a többségi belemerülési programok jó oldalainak ötvöztetésére, illetve esetleges hibáik kiküszöbölésére.

Az első Európai Iskolát, a K-12-t (az óvodától - „Kindergarten” - a 12-ik osztályig) 1958-ban alapították Brüsszelben, az Európai Közösség alkalmazottainak gyermekei számára. Jelenleg tíz Európai Iskola működik hat országban, 12-13000 tanulóval. Bárki, aki az Európai Közösségnek (ma: Európai Unió) dolgozik, beírathatja gyermekét ezekbe az iskolákba: takarítók, miniszterek, portások, titkárok, tolmácsok. Ha van hely, a helyi gyerekek is beíratkozhatnak: az egyik iskolában sok volt bányász gyereke tanul, egy másikban bevándorolt acélipari munkások gyerekei. Az Európai Unió alkalmazottainak gyerekei ingyen tanulhatnak, a helyi gyerekek névleges tandíjat fizetnek.

A cél ezekben az iskolákban az, hogy „biztosítsák a gyermekek első nyelvének és kulturális identitásának fejlődését”; hogy „elősegítsék az európai identitást azáltal, hogy minden tanulót legalább két nyelven tanítanak, a harmadik kötelező, a negyedik pedig választható tantárgy” (Baetens Beardsmore 1995: 28); hogy „megszüntessék az előítéleteket és a nacionalista indíttatású ellentéteket”; hogy „a többnyelvűséget eszközként használják a tudományos teljesítmények és a harmonikus etnyelvi kapcsolatok érdekében” (Baetens Beardsmore 1995: 28).

Kezdetben az Európai Unió (EU) minden vagy majdnem minden hivatalos nyelve az oktatás fő médiumaként szolgál a saját altagozatán belül minden iskolában. A gyerekek rendszerint az anyanyelvük szerinti, vagyis angol, dán, finn, francia, görög, holland, német, olasz, portugál, spanyol vagy svéd altagozatra járnak. Vannak más anyanyelvű gyerekek is, ők arra az altagozatra járnak, melynek a nyelvét a legjobban tudják. Például az arab nyelvűek nagy része a francia altagozatra jár.

Az oktatás nyelve kezdetben a gyerekek anyanyelve (= az altagozat nyelve), és minden, kognitív és nyelvi szempontból megerőltető, dekontextualizált tantárgyat legalább a 8. osztályig anyanyelvükön (az első nyelven, L1⁸) tanulnak.

Az 1-2. osztályban minden tanóra 30 perces, a 3. osztálytól kezdve 45 perces. Az első két osztályban az *anyanyelvet* heti 16 tanórán (a továbbiakban óra) tanulják tantárgyként, a 3-5. osztályban kilenc órában, a 6-7. osztályban öt órában, a 8-12. osztályban pedig négy órában. A *második nyelvet* (L2) is tanulni kezdik tantárgyként az első osztályban, és öt órában tanulják az 1-7. osztályban, négy órában a 8. osztályban és három órában a 9-12. osztályban. A tanulók az angolt, a franciát vagy a németet választhatják második nyelvként (ami az ezen a három altagozaton tanuló gyerekek esetében azt jelenti, hogy csak két választási lehetőségük van, míg a többieknek három). Minden tanár anyanyelvi szinten beszél az anyanyelvet, amelyet tanít, de a tanárok abszolút többsége két- vagy többnyelvű - ez vonatkozik az iskola teljes személyzetére: a felnőtteknek a többnyelvűség jó példáját kell mutatniuk. Így tehát minden gyerek talál olyan felnőttet az iskolában, aki beszél az anyanyelvet.

A 3. osztálytól kezdve néhány *tantárgyat egyes csoportokban tanítanak*, esetleg a *második nyelven*. A kiválasztott tárgyak minden esetben kognitív és nyelvi szempontból

kevésbé megerőltető, kontextusba ágyazott tárgyak, például egy óra testnevelés és három óra „európai órák” kirándulásokkal, rendezvények szervezésével stb. Az „európai órákat” tanulhatja például franciául öt olasz, három dán, hat görög, hét német és öt portugál gyerek, míg németül hat angol, öt francia, négy spanyol, két görög és három német. Az oktatás nyelve többnyire L2 minden gyerek számára, de jelen lehetnek olyan gyerekek is, akiknek az oktatás nyelve első nyelvük.

A 6. osztálytól az L2 segítségével oktatott tantárgyak száma növekszik, így például a zenét (két óra), képzőművészetet (két óra), testnevelést (három óra) és a kiegészítő tevékenységeket (két óra - kézművesség, számítástechnika, fényképezés, elektronika, gépírás, festés stb.) vegyes csoportokban tanulják. Azonban *egészen a 8. osztályig csak kognitív és nyelvi szempontból nem megerőltető; kontextusba ágyazott tárgyalzat tanulnak vegyes csoportban, a második nyelven.*

A 8. osztályban a gyerekek heti négy órában tantárgyként kezdenek el tanulni egy *harmadik nyelvet* (L3), majd a 9-12. osztályban folytatják három órában. A tanulók bármelyik eltagozat nyelvét választhatják: az iskola mindegyiket kínálja. Ha például egy görög és egy dán gyerek összebarátkozott, miközben a 3. osztálytól együtt járt francia nyelvű testnevelésórára, lehetőségük van arra, hogy a 8. osztálytól kezdve egymás nyelvét tanulják.

A 8. osztályban az L2 válik az oktatás nyelvéné egy vagy két, kognitív szempontból megerőltető, dekontextualizált tantárgy (például történelem, három óra) esetében. A csoportok általában vegyesek, de a tanulók között nincsenek olyanok, akik anyanyelvként beszélnék az oktatás nyelvét. A tanárok többnyelvű szótárakat vagy szójegyzékeket használnak, és különböző módokon biztosítják a megértést. Sok esetben már korábban átvették a tananyagot a gyerekek anyanyelvén, így a fogalmak nem ismeretlenek számukra.

A 9-10. osztályban a testnevelés-, a történelem- és a földrajzórák a második nyelven folynak, a többi kötelező tantárgyat (nincs sok belőlük) az első nyelven tanulják. A választható tárgyak közül csak a latint és az ógörögöt tanulják az első nyelv segítségével, minden mást a második nyelven. A negyedik nyelvet (L4) választható tárgyként lehet a 9. osztályban elkezdni, négy órában (a 11-12. osztályban három órában).

A 11-12. osztályban csak az L1 és az L2 kötelező, az L3 és az L4 választható tárgyak. A filozófiát és a matematikát az első nyelven tanulják, az összes többi kötelező tárgyat a második (vagy a harmadik) nyelven. A választható tárgyak közül a latin, az ógörög, a fizika, a kémia, a biológia és a haladó kurzusok (köztük az első nyelv mint tantárgy) nyelve az L1, minden másé az L2 (vagy az L3, sőt az L4). A 9-12. osztályban azokat a választható tantárgyakat, amelyeket nem kötelező érvénnyel az első nyelven tanulnak, vegyes csoportban tanulják, és így a tanóra nyelve lehet a tanuló második, harmadik, negyedik vagy egyes esetekben első nyelve.

Az eredmények azt mutatják, hogy a gyerekek legalább két nyelvet anyanyelvi szinten megtanulnak mind passzívan, mind aktívan, mind beszédben, mind írásban. Képesek megoldani anyanyelvi szinten tantárgyi tesztek mind az első, mind a második nyelven, és sokan közülük a második nyelven vizsgáznak egyes tárgyakból az „európai érettségien” (European Baccalaureate). Sőt néhányan a harmadik nyelven is vizsgáznak. Sokan közülük magas szintet érnek el a harmadik nyelvben, néhányan még a negyedikben is. Az érettségi vizsga eredményei a közepes felett vannak, és például 1992-ben az 1002 jelölt 95,5 százaléka tette le sikeresen az „európai érettségit” (I. Baetens Beardsmore 1995, 8. táblázat).

Ha a belemerülési programok résztvevői közel anyanyelvi szinte passzív nyelvtudást szereznek meg, akkor az Európai Iskolák tanulói MIND az aktív, MIND a passzív nyelvi készségek terén anyanyelvi szintet érnek el, amellett, hogy sokan magas szintre jutnak a harmadik, sőt néha a negyedik nyelvben is. Az attitűdvizsgálatok előzetes eredményei is pozitívak.

4. Az elengedhetetlen elvek

A kísérletekből természetesen sokféle figyelmeztető következtetést lehet levonni. A továbbiakban nem tárgyalok több kísérleti modellt, azonban az általános elvekre vonatkozó következtetésem számos más, itt be nem mutatott modellre épülnek: *kétcsatornás* („two-way”) *programok* (l. például Dolson és Lindholm 1995; Lindholm 1992a), *napi váltásos* („alternate-days”) *programok* (például Curtis 1988); *korai olvasás* („early reading”) (például Doman 1975; Pest 1976; Söderberg 1971), *Kohanga Reo*¹⁰ (l. Benton 1979, 1981; Karetu 1994; Nicholson és Garland 1992; Report of the Review of Te Kohanga Reo 1988) és bizonyos mértékig a *Nemzetközi Iskolák*¹¹ (például Carder 1995).

Úgy gondolom, hogy azok az elvek, amelyeket általában szem előtt tartottak a legjobb eredményeket (vagyis magas szintű két- vagy többnyelvűséget, valós esélyt a sikeres iskolai teljesítményre, pozitív interkulturális attitűdöket) elért kísérletek, a következő nyolc ajánlás formájában fogalmazhatók meg:

1. *Azt a nyelvet támogassuk (= használjuk az oktatás nyelveként legalább az első nyolc évben), amely a legkevésbé valószínűen fejlődne magas formális szintre.* Ez minden kisebbségi gyerek esetében az anyanyelve.¹² A többségi gyerekek tanulhatnak egy kisebbségi nyelven. (Ebből a szempontból az Európai Iskolák kivételt képeznek, mert ezekben a többségi gyerekeket is eleinte az anyanyelvükön oktatják - például olaszul az olasz nyelvű gyerekeket Olaszországban.)

A legtöbb kísérletben *a gyerekek eleinte olyan csoportokban vannak, ahol mindenkinek ugyanaz az anyanyelve.* A egyes csoportok eredményei az első időkben nem pozitívak, különösen nem a kognitív szempontból megerősített dekontextualizált tantárgyak esetében. (Kivételt képeznek a kétcsatornás [„two-way”] programok [50% kisebbségi, 50% többségi gyerek, akiket eleinte a kisebbségi nyelven tanítanak, később mindkét nyelven], de ez releváns tényező lehet annak magyarázatában, hogy - összehasonlítva az ugyanazon programban részt vevő angol gyerekekkel - a spanyol nyelvű gyerekek miért nem haladnak olyan látványosan egyik nyelvben sem. A többségi gyerekek pusztán jelenléte is ugyanabban az osztályban nyomasztó lehet a kisebbségi gyerekek számára, annak ellenére, hogy a kisebbségi nyelv az oktatás nyelve.)

3. *Minden gyereknek magas szinten kétnyelvűvé kell válnia,* nem csak a kisebbségi gyerekeknek. Ez különösen fontosnak látszik olyan esetben, amikor vegyesen vannak többségi és kisebbségi gyerekek

4. *Mindenyeknek egyenlőséget kell biztosítani az oktatás nyelvének ismerete és az anyanyelv státusa vonatkozásában.* A mindenki anyanyelvének értékéről, az interkulturalitás fontosságáról stb. szóló szép szavak mit sem érnek, ha nem ülteti őket a gyakorlatba az iskola. Az egyenlőségnek meg kell mutatkoznia a gyerekek és a tanárok kompetenciájával szemben támasztott követelményekben úgy, hogy mindenkire ugyanaz a szabály vonatkozzon (mind a kisebbségi, mind a többségi gyerekeknek és tanároknak két- vagy többnyelvűvé kelljen válniuk). Az egyenlőségnek meg kell mutatkoznia a nyelveknek a tantervekben és a további oktatásban, a felmérésben és az értékelésben biztosított helyében, a nyelvek státusában, a fizikai környezetben (táblák, formanyomtatványok, levelek, az iskola igazgatásának nyelve, az ülések és gyűlések nyelve stb.), a tanárok státusában és fizetésében, munkakörülményeikben, szakmai életpályájuk jellegzetességeiben stb.

Az oktatási nyelv ismeretének vonatkozásában több különböző módon lehet a gyerekeknek egyenlőséget biztosítani:

A) *Minden gyerek beszéli azt a nyelvet, amelyen az oktatás folyik* (megőrző programok, az Európai Iskolák alsóbb osztályaiban);

B) *Egyik gyerek sem beszéli azt a nyelvet, amelyen az oktatás folyik, vagy mindenki éppen tanulja (belemerülési programok, az Európai Iskolákban bizonyos tantárgyak esetében, egy későbbi fázisban);*

C) *Minden gyerek az oktatás nyelvének „tudása” és „nem tudása” között található: a kétcsatornás („two-way”) programok későbbi fázisa; a napi váltásos programok (50% kisebbségi és 50% többségi gyerek, az oktatás nyelve naponta változik).*

5. *Minden tanárnak két- vagy többnyelvűnek kell lennie.* Így jó példával szolgálnak a gyerekek számára, illetve segítik őket a nyelvtanulásban (összehasonlítással és szembeállítással, metanyelvi tudatosítással). Minden gyereknek lehetősége kell hogy legyen arra, hogy beszélni tudjon az iskolában olyan felnőttel, akinek azonos az anyanyelve az övével.

Ezt a követelményt a többségi tanárok - akik közül csak kevesen kétnyelvűek - gyakran rendkívüli módon fenyegetőnek érzik. Természetesen a kisebbségi tanároknak sem mindegyike magas szinten kétnyelvű. Azonban gyakran *kevésbé* fontos, hogy a tanár kompetenciája a többségi nyelvben a legmagasabb szinten álljon - például a kiejtés vonatkozásában -, mivel minden gyereknek bőségesen adódik lehetősége arra, hogy az iskolán kívül hallja és olvassa a többségi nyelv anyanyelvi példáit, míg sokuknak NINCS meg ugyanaz a lehetősége arra, hogy kisebbségi anyanyelvi modelleket halljon/olvasson. Vagyis a kisebbségi nyelv esetében fontosabb a tanár nagyobb kompetenciája, mint a többségi nyelvében.

6. *Az idegen nyelveket a gyerekek anyanyelvének segítségével kell tanítani, tehát a tanároknak beszélniük kell a gyerekek anyanyelvét.* Az idegen nyelveket mint tantárgyakat nem szabad más idegen nyelveken keresztül tanítani (például a Németországban élő török gyerekeket nem a német, hanem a török segítségével kell angolra tanítani).

7. *Mindengyerekeknek kötelező tantárgyként kell tanulnia mind az első, mind a második nyelvet az 1-12. osztályban.* Mindkét nyelvet oly módon kell tanítani, hogy tükröződjék, mit jelent a gyerek számára: anyanyelvet vagy második nyelvet (vagy idegen nyelvet). Sok kisebbségi gyereket arra kényszerítenek, hogy úgy tanulja a többségi nyelvet - a második nyelvét -, mintha az első nyelve lenne.

8. *A gyerekek oktatásának valamely szakaszában mindkét nyelvnek be kell töltenie az oktatás nyelvének szerepét, de a haladásnak másnak kell lennie a kisebbségi, mint a többségi gyerekek esetében.*

A többségi gyerekek esetében az *anyanyelvnek* be kell töltenie a tannyelv szerepét legalább néhány, kognitív szempontból megerőltető, dekontextualizált tantárgy esetében, legalább a 8-12. osztályban, de lehetőleg korábban is.

A többségi gyerekeket a kezdetektől lehet a *második nyelven* tanítani legalább néhány (de akár minden vagy majdnem minden), kognitív szempontból *kevésbé* megerőltető, kontextusba ágyazott tantárgy esetében, s ugyanez lehet az oktatás nyelve, legalábbis részben, a kognitív szempontból inkább igénybe vevő, dekontextualizált tantárgyak esetében, legalább a 8-12. osztályban.

A kisebbségi gyerekek esetében kezdetben az *anyanyelvnek* kell betöltenie az oktatás nyelvének szerepét minden tantárgyban. Legalább egy-két tantárgyat mindvégig az első nyelven kell tanítani, egészen a 12. osztályig, de ezek a tantárgyak váltakozhatnak. Úgy tűnik, hogy a következő fejlődési vonal jól működik:

- transzfer az ismertből az ismeretlenbe;
- transzfer a nyelv tanításából a nyelvnek az oktatási nyelvként való használatába;
- transzfer a második nyelvnek a kognitív szempontból kevésbé megerőltető, kontextusba ágyazott tantárgyak tanításában való használatából a kognitív szempontból megerőltető, dekontextualizált tantárgyak tanításában való használatába. A haladás az Európai Iskolákban közel ideálisnak tűnik a kisebbségi gyerekek szempontjából:

A haladás az *anyanyelv vonatkozásában* a következő:

1. *Mindenki az anyanyelvén tanul az első két évben.*
2. *Minden fontos, kognitív szempontból megerőltető, dekontextualizált tantárgyat anyanyelven tanulnak az első hét évben.*
3. *A 8-10. osztályban kevesebb az anyanyelven oktatott tantárgyak száma, majd a 11-12. osztályban ismét több, különösen a legmegerőltetőbb tantárgyaké, hogy ezzel biztosítsák az alapos megértést.*
4. *Az anyanyelvet az 1-12. osztályban mindvégig tanulják tantárgyként.*

A haladás a *második nyelv vonatkozásában* a következő:

1. *A második nyelvet az 1-12. osztályban mindvégig tanulják tantárgyként.*
2. *Az L2 már a harmadik osztályban az oktatás nyelvivé válik, de csak a kognitív szempontból kevésbé megerőltető; kontextusba ágyazott tantárgyak esetében. A tanítás történhet vegyes csoportokban, de optimális esetben csak olyan gyerekekkel, akik számára második nyelv az oktatás nyelve.*
3. *A kognitív szempontból megerőltető, dekontextualizált tantárgyak tanítása a második nyelven: csak akkor kezdődik, amikor a gyerekek a nyelvet már nyolcadik éve tanulják tantárgyként (1-7. osztály), a kognitív szempontból kevésbé megerőltető; kontextusba ágyazott tantárgyakat pedig hatodik éve a második nyelven (3-7. osztály). A kognitív szempontból megerőltető, dekontextualizált tantárgyakat a 8. osztályig nem szabad a második nyelven tanítani olyan gyerekekkel együtt, akiknek ez a nyelv az első nyelve. Az Európai Iskolákban ez többnyire még a 9-12. osztályban sem fordul elő kötelező tárgyaknál, csak választható órák esetében.*

5. Összegzés

A kisebbségekhez tartozók egyik legalapvetőbb emberi joga - vagy legalábbis az kellene hogy legyen -, hogy az oktatás révén magas szinten két- vagy többnyelvűvé válhassanak. A legalább kétnyelvűvé válás a legtöbb esetben szükséges előfeltétele annak, hogy a kisebbségek gyakorolni tudják további alapvető emberi jogaikat.

A nyelvi emberi jogok betartása az *egyén szintjén* azt jelenti, hogy mindenki pozitívan azonosulhat az anyanyelvével, és ezt mások elismerik és tiszteletben tartják, függetlenül attól, hogy kisebbségi vagy többségi nyelvről van-e szó. Jelenti az anyanyelv megtanulásához való jogot mind szóban, mind írásban, beleértve az anyanyelven tanulását legalább az alapoktatás szintjén, és a nyelv használatához való jogot számos (hivatalos) kontextusban. Jelenti továbbá az ország legalább egy hivatalos nyelvének megtanulásához való jogot. Ebből következően természetesnek kellene lennie, hogy minden tanár kétnyelvű. E jogok korlátozása nyelvi jogsértésnek, az alapvető nyelvi emberi jogok megvonásának tekinthető.

A nyelvi emberi jogok betartása *kollektív szinten* a kisebbségeknek a léthez való jogát jelenti (vagyis a „mássághoz” való jogot - l. Alfredsson 1991; Hettne 1987, 1990; Miles 1989; Stavenhagen 1990). Jelenti a kisebbségek jogát nyelvük használatához és fejlesztéséhez, iskolák és más képzési és oktatási intézmények alapításához és fenntartásához, melyekben ők határozzák meg a tanterveket, és amelyekben az oktatás az ő nyelvükön folyik. Magába foglalja továbbá képviselői biztosítását az állam politikai ügyeiben, és autonómiát a csoport belső ügyeinek igazgatására legalább a kultúra, az oktatás, a vallás, az információ és a szociális ügyek területén, együtt az ezen funkciók ellátásához szükséges anyagi eszközökkel, adók vagy állami támogatás formájában (l. *UN Human Rights Fact Sheet 18, Minority Rights* 1993; Alfredsson 1991; Leontiev 1994). E jogok korlátozása is a nyelvi jogok megsértésének, az alapvető nyelvi emberi jogok megvonásának tekinthető. Teljességgel megoldható lenne e jogok biztosítása a kisebbségek számára anélkül, hogy a

többségek jogai kárt szenvednének (a kérdés megvitatását l. Grin 1994 és Fishman 1991, 1994).

Ha az oktatás a fent vázolt elveket követné, biztosítanánk az oktatási nyelvi emberi jogokat, és elkerülnénk a kisebbségek oktatási nyelvi jogainak megsértését (számos többség így is, úgy is rendelkezik a legtöbb nyelvi emberi joggal). Emellett ebből magas szintű többnyelvűség következne mind a többség, mind a kisebbség számára, együtt azokkal az előnyökkel, amelyekhez ez valószínűleg vezet. Jelenleg azonban csak a világon élő gyerekek törtrészének adatik meg az a lehetőség, hogy ezeken az elveken alapuló oktatásban részesüljön.

A legtöbb európai ország oktatása mind a többségek, mind a kisebbségek esetében ellentmond a megbízható tudományos elveknek azt illetően, hogy a magas szintű többnyelvűséghez vezető oktatás hogyan szervezendő meg. Az oktatás részese a kisebbségeken elkövetett nyelvi népiirtás kísérletének és végrehajtásának. Sajnálatos módon a nemzetközi és regionális emberi jogi okmányok csak nagyon kevés lehetőséget nyújtanak ennek gyakorlati megelőzésére (az okmányok elemzését l. Skutnabb-Kangas és Phillipson 1994). Ami a többségeket illeti, az oktatás jelenleg többnyire megfosztja őket attól a lehetőségtől, hogy szert tegyenek a magas szintű többnyelvűséggel járó haszonra. A jelenlegi redukcionista oktatásügyi nyelvi választások nem támogatják azt a sokféleséget, amely elengedhetetlen ahhoz, hogy bolygónknak jövője legyen.

Fordította: Lesznay Ágnes

* A tanulmány angol eredetije a Marlis Hellinger-Ulrich Ammon szerkesztette *Contrastive Sociolinguistics* című kötetben látott napvilágot (Berlin-NewYork, Mouton de Gruyter, 1996. Pp. 175-204.). A magyar fordítás megjelenését a Mouton de Gruyter kiadó engedélyezte.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány jelentős mértékben épít számos korábbi cikkemre, azonban ezek kevésbé hozzáférhetők a szélesebb olvasóközönség számára.
- 2 A kétsatornás programokban az oktatás nyelve 50%-ban a kisebbségi, 50%-ban pedig a többségi nyelv. Minden tantárgyat mindkét nyelven tanítanak, de egy tanórán belül szigorúan kerülnek a nyelvek keverését. Az osztályokat igyekeznek úgy összeállítani, hogy a kisebbségi és a többségi gyerekek fele-fele arányban legyenek képviselve. (A fordító megjegyzése.)
- 3 Az angol eredetiben a *race* szó szerepel. Ezt a magyarban helytelen, de közhasznú „faj”-ként fordítottam. (A fordító megjegyzése.)
- 4 „A Török állam területét és állampolgárait illetően oszthatatlan egész. Az állam nyelve a török.” (Alkotmány, 1982, 3. cikkely.) A terrorizmus elleni török törvény 8. cikkelye, Az Állam oszthatatlan egysége ellen irányuló propagandáról (3713, érvényben 1991. április 12. óta) előírja: „Tilos a Török Köztársaság Állama oszthatatlan területi és nemzeti egységének megsértésére irányuló bármilyen írott vagy szóbeli propaganda, gyűlés, találkozó vagy demonstráció, tekintet nélkül azok módjára, szándékára vagy a mögöttük meghúzó elvekre. Az ilyen tevékenységet folytatók 2-5 év közötti szabadságvesztéssel, továbbá 50-100 millió török líra pénzbírsággal sújtandók.” A 8. cikkelyen 1995. október 27-én kozmetikai változtatásokat hajtottak végre.
- 5 Számos javaslat történt kötelező érvényű, nyelvi vonatkozású jogok bevitelére a nemzetközi emberi jogi okmányokba (vagyis nem csak ajánlásokba, mint például az EBESZ dokumentumai). Ez ideig ezt nem sikerült elérni. Úgy tűnik, hogy általában mindig ugyanazok az államok ellenzik a kisebbségek védelmét célzó nemzetközi vagy regionális okmányok megszületését. Az első világháború győztes államai, amelyek a békeszerződésekben nyelvi vonatkozású kisebbségjogi rendelkezéseket erőltettek a vesztesekre, nem adták meg ugyanezeket a jogokat a saját országukban élő kisebbségeknek, és leszavazták a javasolt kötelező érvényű nemzetközi jogokat (Capotorti 1979, 16-26.). Ugyanezek az államok szavazták le a második világháború után a nyelvi népiirtásról (l. fentebb) szóló 3. cikkelyt. Görögország, Törökország és az Egyesült Államok például nem írták alá a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát (melynek 27. cikkelye a nyelvi jogok eddigi legjobb megfogalmazása). Németország és Nagy-Britannia nem ratifikálták az egyezségokmány Szabadon választható protokollját. Az EBESZ koppenhágai Emberi Dimenzió-értekezletén (1990. június)

- Bulgária, Franciaország, Görögország, Románia és Törökország „nem értett egyet a kisebbségek javára történő messzemenő megfogalmazással” (Suppan és Heubergerová 1992, 68). Az Európa Tanács Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának elfogadásakor (1992. június) Franciaország, Törökország és Nagy-Britannia tartózkodtak, Görögország pedig az elfogadás ellen szavazott (*Contact Bulletin* 9:2, 1992, 1).
- 6 A „transitional” programok olyan átmeneti kétnyelvű programok, amelyek keretein belül a kisebbségi gyerekeket addig tanítják az anyanyelvükön is, amíg meg nem tanulnak a többségi nyelven annyira, hogy azon is oktathatók legyenek. Az „early exit” programokban (l. később) a gyerekek 2 év után, a „late exit” programokban 4-6 év után kerülnek át a többségi osztályokba. Ezek a programok különösen az USA-ban népszerűek. (A fordító megjegyzése.)
- 7 A „submersion” programokban a kisebbségi gyerekeket egyszerűen „bedobják” a többségi nyelve iskola „mélyvizébe”, ahol a környezet hatására várhatóan megtanulják a többségi nyelvet. (A fordító megjegyzése.)
- 8 Az *L* az angol *language* = „nyelv” szó rövidítése. (A fordító megjegyzése.)
- 9 Az „early reading” olyan egyéni (kutatók, szülők vagy nagyszülők által vezetett) vagy csoportos program (az óvodában), amely során a gyerekek 2-3 éves korukban tanulnak meg olvasni az anyanyelvükön. Ezeket a kísérleteket Glenn Doman 1975-ös kiadású könyve, a *Teach your baby to read* (Tanítsd olvasni a kisgyermekedet) indította el, és ma már nemzetközi szövetség fogja össze őket. (A fordító megjegyzése.)
- 10 A „nyelvi fészkek” olyan óvodai program, amely során az óvónők maoriul tanítják a maori gyerekeket. A program 1982-ben indult, amikor már csak nagyon kevés gyerek és fiatal szülő beszélte a maori nyelvet. Ma már majdnem 900 ilyen program létezik Új-Zélandon, és a gyerekeknek lehetőségük van arra, hogy maori nyelvű iskolában kezdjék meg tanulmányaikat. A Kohanga Reo a világ egyik leglátványosabb nyelv-újraélesztési programja. (A fordító megjegyzése.)
- 11 A Nemzetközi Iskolák többnyire olyan elit intézmények, amelyek a nagy „nemzetközi” nyelveken (angol, francia, német stb.) részesítik oktatásban a gyerekeket, függetlenül azok anyanyelvétől. (A fordító megjegyzése.)
- 12 Emellett érvelt erélyesen a legtöbb kutató azokon a szimpóziumokon, amelyeket az AILA (The International Association for Applied Linguistics) „Nyelv és Oktatás Többnyelvű Környezetben” Tudományos Bizottsága (the Scientific Commission on Language and Education in Multilingual Setting) szervezett a legutóbbi két világkonferencián 1990-ben Thesszalonikiben, illetve 1993-ban Amszterdamban (Skutnabb-Kangas és Phillipson [szerk.], in collaboration with Rannut (1994) és Skutnabb-Kangas [szerk.] 1995).

IRODALOM

- Alfredsson, Gudmundur 1991: Minority Rights. Equality and Non-Discrimination. In: *The Leningrad Minority Rights Conference*. Szerk.: Krag, Helen-Yukhneva, Natalia. Papers, Copenhagen, The Minority Rights Group in Denmark. 19-41.
- Alund, Aleksandra 1992: Immigantenkultur als Barriere der Kooperation. In: *Rassismus und Migration in Europa*. Szerk.: Kalpaka, Annira-Räthzel, Nora. Hamburg, Argument Verlag. 174-188.
- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities*. London, Verso.
- Baetens Beardsmore, Hugo 1990: The Multilingual School for Mixed Populations. A Case Study. In: Baetens Beardsmore, Hugo: *Bilingualism in Education: Theory and Practice*. Brussel/Bruxelles, Linguistic Circle of the Vrije Universiteit Brussel and the Université Libre de Bruxelles. 1-51.
- Baetens Beardsmore, Hugo 1995: The European School Experience in Multilingual Education. In: *Multilingualism for All*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove. Lisse, Swets-Zeitlinger. 21-68.
- Baetens Beardsmore, Hugo-Swain, Merrill 1985: Designing Bilingual Education. Aspects of Immersion and ‘European School Models’. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 6. 1-15.
- Benton, Richard A. 1979: *The legal status of the Maori language*. Current reality and future prospects. Wellington, Maori Unit, New Zealand Council for Educational Research.
- Benton, Richard A. 1981: *The flight of the Amokura: Oceanic languages and formal education in the Pacific*. Wellington, Maori Unit, New Zealand Council for Educational Research.
- Besikci, Ismail 1990: A Nation Deprived of Identity: The Kurds. Report to Minority Rights Conference. In: *Minority Rights, Policies and Practice in South-East Europe*.
- Bialystok, Ellen 1991: Metalinguistic dimensions of bilingual language proficiency. In: *Language Processing in Bilingual Children*. Szerk.: Bialystok, Ellen. Cambridge, Cambridge University Press.
- Bossers, Bart 1991: On thresholds, ceilings and short-circuits: the relation between L1 reading, L2 reading and L2 knowledge. In: Hulstijn-Matter (szerk.). 450.
- Brock-Utne, Birgit 1993: Language of instruction in African schools. A socio-cultural perspective. *Nordisk Pedagogik*, 13. 225-246.
- Capotorti, Francesco 1979: *Study of the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. New York, United Nations.

- Carder, Maurice 1995: Language(s) in International Education: a review of language issues in international schools, with reference to the International baccalaureate. In: *Multilingualism for All*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove. Lisse, Swets-Zeitlinger. 113-158.
- Cobarrubias, Juan 1983: Ethical issues in status planning. In: *Progress in language planning. International perspectives*. Szerk.: Cobarrubias, Juan-Joshua A. Fishman. Berlin, Mouton. 41-85.
- Corson, David 1992: Bilingual education policy and social justice. *Journal of Education Policy*, 7. 45-69.
- Cummins, Jim 1984: *Bilingualism and Special Education*. Issues in Assessment and Pedagogy. Clevedon, Multilingual Matters.
- Cummins, Jim 1989. *Empowering Minority Students*. Sacramento, California Association for Bilingual Education.
- Cummins, Jim 1991: Conversational and academic language proficiency in bilingual contexts. In: Hulstijn-Matter (szerk.). 75-89.
- Cummins, Jim 1992: Knowledge, Power and Identity in Teaching English as a Second Language. In: Genesee (szerk.).
- Cummins, Jim 1995: Reflections on the European Schools model in relation to French immersion programs in Canada. In: *Multilingualism for All*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove. Lisse, Swets-Zeitlinger. 159-168.
- Cummins, Jim-Danesi, Marcel 1990: *Heritage Languages*. The Development and Denial of Canada's Linguistic Resources. Toronto, Our Schools/Our Selves Education Foundation.
- Cummins, Jim-Swain, Merrill 1986: *Bilingualism in Education. Aspects of theory research and practice*. London and New York, Longman.
- Curtis, Jan 1988: Parents, schools and racism: Bilingual education in a Northern California town. In: *Minority Education - from Shame to Struggle*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Cummins, Jim. Clevedon, Multilingual Matters. 278-298.
- Dolson, David-Lindholm, Kathryn 1995: World Class Education for Children in California: A Comparison of the Bilingual/Immersion and European School Model. In: *Multilingualism for All*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove. Lisse, Swets-Zeitlinger. 69-102.
- Doman, Glenn 1975: *Teach Your Baby to Read*. London, Pan Books.
- Duff, Patricia A. 1991: Innovations in Foreign Language Education: an Evaluation of Three Hungarian-English Dual-Language Schools. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 12. 459-476.
- Fishman, Joshua A. 1989: *Language and Ethnicity in Minority Sociolinguistic Perspective*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Fishman, Joshua A. 1991: *Reversing Language Shift*. Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages. Clevedon, Multilingual Matters.
- Fishman, Joshua A. 1993: *In praise of my language*. Working papers in educational linguistics, 9. University of Pennsylvania, Graduate School of Education. 1-12.
- Fishman, Joshua A. 1994: On the limits of ethnolinguistic democracy. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 49-61.
- Fishman, Joshua A.-Solano, R. 1989: Societal factors predictive of linguistic homogeneity/heterogeneity at the inter-polity level. In: *Cultural Dynamics*, 1. 414-437.
- Garcia, Ofelia (szerk.) 1991: *Bilingual Education*. Focusschrift in honor of Joshua A. Fishman. Amsterdam/Philadelphia, John Benjamins.
- Genesee, Fred 1985: Second language learning through immersion: A review of U.S. programs. *Review of Educational Research*, 55:4. 541-561.
- Genesee, Fred 1987: *Learning Through Two Languages*. Studies of Immersion and Bilingual Education. Cambridge, Newbury House.
- Genesee, Fred (szerk.) 1992: *The teaching of ESL*. New York, Newbury House.
- Grin, François 1994: Combining immigrant and autochthonous language rights: a territorial approach to multilingualism. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York Mouton de Gruyter. 318.
- Hakuta, Kenji 1986: *Mirror of language. The debate on bilingualism*. New York, Basic Books.
- Hamel, Rainer Enrique 1994: Indigenous education in Latin America: policies and legal frameworks. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 271-287.
- Helsinki Watch 1990: *Destroying ethnic identity*. The Kurds of Turkey. An update, September 1990. New York Washington, D. C.
- Hernández-Chávez, Eduardo 1988: Language policy and language rights in the United States. Issues in bilingualism. In: Skutnabb-Kangas-Cummins (szerk.). 45-56.
- Hernández-Chávez, Eduardo 1994. *Language policy in the United States*. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 141-158.
- Hettne, Björn 1987: *Etniska konflikter och internationella relationer*. Stockholm, DEIFO.

- Hettne, Björn 1990: *Development Theory and the Three Worlds*. Harlow, Longman.
- Hobsbawm, E. J. 1991: *Nations and nationalism since 1780*. Programme, myth, reality. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hulstijn, Jan H.-Matter, Johan F. (szerk.) 1991: Reading in two languages. *AILA Review*, 8. Amsterdam, Free University Press.
- Human Rights in Kurdistan 1989*. - Documentation of the international conference on human rights in Kurdistan. 14-16 April 1989, Hochschule Bremen. Bremen, The Initiative for Human Rights in Kurdistan.
- Jordan, Deidre 1988: Rights and claims of indigenous people. Education and the reclaiming of identity: the case of the Canadian natives, the Sami and Australian Aborigines. In: Skutnabb-Kangas-Cummins (szerk.). 189-222 .
- Karetu, Timoti S. 1994: The Maori Language in New Zealand. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 209-218.
- Lambert, Wallace E.-Tucker, Richard G. 1972: *Bilingual Education of Children*. The St. Lambert Experiment. Rowley, Mass., Newbury House.
- Leontiev, Alexei A. 1994: Linguistic human rights and educational policy in Russia. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 63-70.
- Lindholm, Kathryn J. 1992a: Two-way bilingual/immersion education. Theory, conceptual issues, and pedagogical implications. In: Padilla-Benavides (szerk.) 1992. 195-220.
- Lindholm, Kathryn J. 1992b: *The River Glen Elementary School Bilingual Immersion Program*. Student Progress after Five Years of Implementation. Evaluation Report 1990-1991. California, River Glen Elementary School.
- Miles, Robert 1989: *Racism*. London-New York, Routledge.
- Minority Rights - Policies and Practice in South-East Europe 1990*. Reports for the Conference at Christiansborg, Copenhagen, March 30th-April 1st 1990. Copenhagen, The Danish Helsinki Committee - The Minority Rights Group.
- Nicholson, Rangi-Garland, Ron 1992: New Zealanders' Attitudes to the Revitalisation of the Maori Language. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 1991. 12:5. 393-410.
- Padilla, Amado M.-Lindholm, Kathryn J.-Chen, Andrew-Durán, Richard-Hakuta, Kenji-Lambert, Wallace-Tucker, G. Richard 1991: The English-Only Movement. Myths, Reality, and Implications for Psychology. *Journal of the American Psychological Association*, 1991. 46:2. 120-130.
- Padilla, Raymond V.-Benavides, Alfredo H. 1992: *Critical Perspectives on Bilingual Education Research*. Tempe, Arizona, Bilingual Press/Editorial Bilingüe.
- Past, Al 1976: *Preschool Reading in Two Languages as a Factor in Bilingualism*. PhD Thesis. University of Texas at Austin.
- Pattanayak, Debi Prasanna 1981: *Multilingualism and Mother Tongue Education*. Delhi, Oxford University Press.
- Pattanayak, Debi Prasanna 1988: Monolingual myopia and the petals of the Indian lotus. Do many languages divide or unite a nation. In: Skutnabb-Kangas-Cummins (szerk.) 1988. 370-389.
- Phillipson, Robert-Skutnabb-Kangas, Tove-Africa, Hugh 1985: Namibian educational language planning. English for liberation or neocolonialism? In: *Linguistic liberation and unity of Africa*. Szerk.: Mateene, Kahombo-Kalema, John-Chomba, Bernard. Kampala, OAU Inter-African Bureau of Languages. OAU/BIL Publication, 6. 42-59.
- Phillipson, Robert 1992: *Linguistic imperialism*. Oxford, Oxford University Press.
- Phillipson, Robert-Kellerman, Eric-Selinker, Larry-Sharwood Smith, Mike-Swain, Merrill (szerk.) 1991: *Foreign/Second Language Pedagogy Research*. A Commemorative Volume for Claus Færch. Clevedon, Multilingual Matters.
- Plichtová, Jana (szerk.) 1992: *Minorities in Politics - Cultural and Languages Rights*. The Bratislava Symposium II/1991. Bratislava, Czechoslovak Committee of the European Cultural Foundation.
- Preiswerk, Roy (szerk.) 1980: *The slant of the pen: racism in children's books*. Geneva, World Council of Churches.
- Ramirez, J. D.-Yuen, S. D.-Ramey, D. R. 1991: *Executive Summary*. Final report: Longitudinal study of structured English immersion strategy, early-exit and late-exit transitional bilingual education programs for language-minority children. Submitted to the U.S. Department of Education. San Mateo, Aguirre International.
- Rannut, Mart 1994: Beyond linguistic policy: the Soviet Union versus Estonia. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 179-208.
- Rannut, Ulle 1992: *Keelekümblus*. Tallinn, Keeleameti toimetised nr 3.
- Report of the Review of te Kohanga Reo*. Language Is The Life Force Of The People. 1988, Wellington, Government Review Team.

- Ricciardelli, L. 1989: *Childhood Bilingualism*. Metalinguistic awareness and creativity. University of Adelaide.
- Schierup, Carl-Ulrik 1992: Konstruktion und Krise des schwedischen Multikulturalismus. In: *Rassismus und Migration in Europa*. Szerk.: Kalpaka, Annita-Räthzel, Nora. Hamburg, Argument Verlag. 163-173.
- Silence is killing them*. Annual report 1993. On the situation of Human Rights in Northern Kurdistan and the Kurds in Turkey. Bremen, International Association for Human Rights in Kurdistan, 1994.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1984: *Bilingualism or Not - The Education of Minorities*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1987: *Are the Finns in Sweden an Ethnic Minority?* Finnish Parents Talk about Finland and Sweden. Working Paper 1, Research Project The Education of The Finnish Minority in Sweden. Roskilde, Roskilde Universitetscenter.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1988: Multilingualism and the education of minority children. In: Skutnabb-Kangas-Cummins (szerk.). 1988. 9-44.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990: *Language, literacy and minorities*. London, The Minority Rights Group.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1991: Swedish Strategies to prevent Integration and National Ethnic Minorities. In: Garcia, Ofelia (szerk.). 25-42.
- Skutnabb-Kangas, Tove (szerk.) 1995: *Multilingualism for All*. Lisse, Swets-Zeitlinger. Skutnabb-Kangas, Tove (sajtó alatt): Language and (demands for) self-determination. In: *Self-Determination: International Perspectives*. Clark, Don-Williamson, Robert. London, The Macmillan Press.
- Skutnabb-Kangas, Tove-Bucak, Sertaç 1994: Killing a mother tongue - how the Kurds are deprived of linguistic human rights. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 347-370.
- Skutnabb-Kangas, Tove-Cummins, Jim (szerk.) 1988: *Minority Education - from Shame to Struggle*. Clevedon, Multilingual Matters.
- Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert 1994: Linguistic human rights, past and present. In: *Linguistic Human Rights*. Szerk.: Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert. 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter. 71-110.
- Skutnabb-Kangas, Tove-Phillipson, Robert (szerk.) in collaboration with Mart Rannut 1994: *Linguistic Human Rights*. Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language 67. Berlin-New York, Mouton de Gruyter.
- Söderbergh, Ragnhild 1971: *Reading in early childhood*. Stockholm, Almqvist Wiksell.
- Stavenhagen, Rodolfo 1990: *The Ethnic Question. Conflicts, Development and Human Rights*. Tokyo, United Nations University Press.
- Suppan, Arnold-Heubergerová, Valeria 1992: States and Minorities in the Danube Region (1945-1990). In: Plichtová (szerk.). 61-72.
- Swain, Merrill-Lapkin, Sharon 1982: *Evaluating Bilingual Education*. A Canadian Case Study. Clevedon, Multilingual Matters.
- Swain, Merrill-Lapkin, Sharon-Rowen, Norman-Hart, Doug 1990: The Role of Mother Tongue Literacy in Third Language Learning. VOX. *The Journal of the Australian Advisory Council on Languages and Multicultural Education*, 4. 111-121.
- Taylor, Shelley K. 1993: *Results of phase one of an investigation into the trilingual educational experience of Micmac students in French immersion*. Manuscript. Toronto, Ontario Institute for Studies in Education.
- UN Human Rights Fact Sheet 1993 - Minority Rights, Fact Sheet No. 18. Centre for Human Rights, United Nations Office at Geneva.

TOVE SKUTNABB-KANGAS

Educational and Linguistic Choices - Multilingualism versus Unilingual Reductionism

A good command of several languages is highly needed in countries of the integrated Europe. There is evidence that multi-lingualism has a powerful impact on the intellectual and spiritual development of the individual. The author is highly critical of the ideology of uni-lingualism, namely of the notion of the homogenous nation state which has often lead to 'linguistic genocide' as well as of myths which hold uni-lingualism as useful and necessary. Despite of the rhetoric of multi-culturalism, these myths continue to dominate the public opinion in both the United States and Europe. Therefore, the efforts for multi-lingualism have to be strengthened in general, and in the field of education-planning in particular. The author presents a number of language-teaching models, including those which help minority languages gain increased position versus dominant languages, such as: language shelter programme, immersion programme, European school programme, two-ways programme. Only through a wide use of these models the continuous violations of the rights regarding the use of minority languages can be counter-balanced.

DANIELE CONVERSI

A nacionalizmuselmélet három irányzata

A nacionalizmus tudományos tanulmányozása meglehetősen új területe a nyugati egyetemi kutatásoknak. A fellendülést az 1970-es évek elejétől számíthatjuk, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a nacionalista „fenevadat” többé már nem lehet megfékezni. Ebben az időben az írek, a baszkok, a skótok, a szardíniaiak és sokan mások Nyugat-Európa szívében intéztek támadást a nemzetállamok alapintézményei ellen - noha különböző módon, szinten és intenzitással. Kezdetben nem ismerték fel a jelentőségét e váratlan támadásnak, amelynek célpontja a nemzetállam volt, minden nemzetközi szervezet - köztük a hidegháborúból származó NATO - alapegysége.

Ekkor még semmi nem utalt arra, hogy alig húsz év múlva ugyanezek a feszültségek a volt kommunista országokban is megjelennek, csak éppen a végletekig kiélezve. A hetvenes években a marxizmus még igen divatos volt nyugati egyetemi körökben, és számos marxista értelmiségi osztotta a „nagy testvér”, a Szovjetunió azon álláspontját, hogy a nemzeti kérdés a szocializmus keretein belül végérvényesen megoldható. Paradox módon ezt a meggyőződést, amelyet Kelet-Európában a személyes biztonság védelmében és nem belső meggyőződésből hangoztattak, sok nyugati liberális értelmiségi is a magáévá tette. Az Egyesült Államokban szinte valamennyi szociológiát és politikatudományt oktató intézményben a nemzetállamot a fennálló rend kétségbevonhatatlan alapjának tartották. Minden olyan nemzetiségi törekvést, amely ennek megkérdőjelezésére irányult, elmúlt időkből visszamaradt, folklorisztikus mellékjelenségnek tekintettek. Ezt az irányzatot nevezzük „nemzetépítő” iskolának, amelynek nagy tekintélyű képviselői, mint Karl Deutsche, kortársaikon és hazájukon túl is jelentős befolyásra tettek szert. Bár ez a megközelítés a legutóbbi történelmi események következtében nagyrészt megkérdőjeleződött (legalábbis a Nyugat- és Kelet-Európával foglalkozó kutatásokban), az afrikai és ázsiai „új” társadalmakat tanulmányozók körében érdekes módon tovább tartja magát.

De nem csak erről van szó. Az afrikai és ázsiai dekolonizálást követően kialakult a meggyőződés, hogy lehet új államokat építeni a semmiből, s ehhez elég létrehozni a polgári társadalmat - vagy másként fogalmazva: kijelölni az utat, amely a törzsi társadalomból átvezet a polgári társadalomba. A francia és brit (és kisebb mértékben a portugál és belga) gyarmatosítók által kialakított közigazgatási egységekből új nemzeteknek kellett volna megszületniük, anélkül, hogy ennek bármilyen előzménye lett volna az ott élők között. Ezek a törekvések igen gyakran háborúba és népiirtásba torkolltak. Szomália, Etiópia, Ruanda, Libéria, Sierra Leone és sok más többnemzetiségű állam társadalmának szétrombolása, majd törzsi társadalmuk átalakítása katonai irányítású társadalommá-miközben egyúttal a fegyvercsempészek legfontosabb célállomásává váltak -, egyenes következménye volt ennek az erőltetett nemzetépítésnek, amely ritkán vette figyelembe az ott élők akaratát és kötelékeit.

Amikor egyre inkább bebizonyosodott, hogy a régi nemzetépítő elképzelés nem működőképes, egyes kutatók kezdték kétségbe vonni annak alaptételeit. Az elsők között voltak Walker Connor és Anthony D. Smith, akik felfigyeltek a nemzetállamokon belül jelentkező törésvonalakra és az etnikai kérdés központi jelentőségére korunkban. Míg az első és a harmadik világban egyre szaporodtak az etnikai konfliktusok, úgy tűnt, hogy a kommunista országok egyelőre mentesek a nemzetiségi feszültségektől.

Így aztán nem meglepő, hogy hosszú ideig a nacionalizmussal foglalkozó kutatók jelentős része inkább azon vitázott, hogy mikor jön létre a nemzet, és nem azon, hogy mi is a nemzet. A magyarázatoknak két fő irányzata alakult ki: az instrumentalizmus és a primordializmus. Az előbbi szerint a nacionalizmus csak az elitek manipulációjának eredménye, és ezért lehet a

nemzetet megalkotni vagy akár kitalálni. A második elmélet szerint a nacionalizmus a természetesen meglévő nemzeti lét elkerülhetetlen folyománya. A vita továbbra is jelen van a nacionalizmussal foglalkozó irodalomban, és mint látni fogjuk, ez áll Anthony D. Smith kutatásainak középpontjában is.

Az instrumentalizmus feltétlen hívei minden nacionalista megnyilvánulás mögött az elitek összeesküvését látják a tömegek mozgósítása céljából. Ezt a megközelítést a továbbiakban ironikusan „összeesküvés”-elméletnek fogom nevezni. A klasszikus összeesküvés-elmélet az ismert marxista tételből vezethető le. Eszerint az elitek a nacionalista indulatokat arra használják fel, hogy eltereljék a tömegek figyelmét a valódi kérdésről, az osztályharcról. Más dogmatikus elméletek hívei (a radikális feministák, a vallási integrációt sürgetők, a szabad piacot abszolutizálók, a szélsőségesen individualista liberálisok, ekologisták, anarchisták stb.) is egyetértenek abban, hogy a nacionalizmus csak arra jó, hogy elterelje a figyelmet más nehézségekről. Még ha van is igazságmagja ennek az elképzelésnek, nem tud mindent megvilágítani, hiszen csak néhány egyén racionális törekvéseit veszi figyelembe, és nem ad magyarázatot arra az alapvető kérdésre, hogyan képes az elit eljuttatni üzenetét híveihez (és köztük elterjeszteni), azaz miként képes „manipulálni a tömegeket”.

Az egyoldalú instrumentalizmusnak tehát bizonyos fokig igaza van, csak éppen gyakran arra szolgál, hogy lekicsinyelje az etnicitás, a kultúra és a mítoszok jelentőségét, amelyek oly szorosan hozzátartoznak minden nacionalista megnyilvánuláshoz. Ezeket sokszor csupán felesleges sallagnak, szabadon kezelhető anyagnak tekinti, amelyeket a politikai vezetők alantas céljaik érdekében használnak fel.

A primordialiszmus elméletével kapcsolatban éppen ellenkező előjelű problémák merülnek fel. Ezt az elméletet hosszú idő óta éppen a nacionalisták használják arra, hogy a nemzetet, természetesen a saját nemzetüket, örök érvényű igazságként értelmezzék, amelynek nevében mindenkinek felett álló lojalitást és engedelmességet követelnek, és amely mélyen a múltban gyökerezik, és tisztán kirajzolódik a jövőben is.

Az instrumentalizmus és a primordialiszmus klasszikus szembeállítása azonban erősen leegyszerűsít, és nem magyarázza meg a problémák nagy részét, amelyek a nacionalizmus mindent átható jellegéből adódnak.

Ebben a tanulmányban ezért inkább három másik értelmezést ajánlok: az *etno-szimbolikus*, a *homeosztatis* és a *tranzakcionális* megközelítést.¹

A mítoszok szerepe

Anthony D. Smith már az 1970-es évek elejétől kezdve fáradhatatlanul megkérdőjelezte azt az axiómát, amely szerint nemzeteket ki lehet találni, és a nacionalizmus nem más, mint az elitek manipulációjának eredménye.² Abban viszont egyetértés van, hogy a nacionalizmus a modern kor terméke. Igaz ugyan, hogy a nacionalizmus modern jelenség, de a mítoszok, emlékek értékrendek, szimbólumok generációkon át öröklődő ősi szövetére támaszkodik. Tekintettel az etnikai szimbólumok jelentőségére a népek származási mítoszainak kialakulásában és azok mindennapi újjáélesztésében, ez az elmélet az „etno-szimbolikus” elnevezést kapta. Közismert, hogy az eredetmítoszok, az emlékek és a történelem gyakran összemosódnak. A mítoszok akkor válnak központi jelentőségűvé, ha széles körben elfogadott értékeket hordoznak. Más szavakkal: az identitástudat a kollektív emlékezés erejéből építkezik, és ez már jóval a modern nemzetek kialakulása előtt megjelenik. Ha egy nacionalista mozgalom elég szerencsés ahhoz, hogy a nemzeti megújulásért vívott harcához készen talált mítoszok és emlékek gyűjteménye áll rendelkezésére, akkor fel is fogja használni és politikai programjához fogja igazítani azokat. Ha a történelem nem ennyire gondoskodó, akkor kénytelen újakat kitalálni vagy máshonnan kölcsönvenni, illetve

megelégedni azzal, ami fellelhető. Ebben az esetben viszont kisebb esélye van a sikerre, mint azoknak a nemzeteknek, amelyek etnikai alapokon nyugvó mítoszokra támaszkodhatnak.

Ez az elmélet sem veti el teljesen az instrumentalizmust,³ amennyiben értelmezése szerint a nemzeti mítoszokat általában egy bizonyos csoport, egy elit vagy protoelit, vagyis a szellemiek „aktivizálják”: ezek gyakran kreatív egyének, akik kedvükre válogatnak régmúlt hagyományok és tiszteletben álló örökségek között. Felfedezéseiket és szellemi termékeiket egy másik csoport, a professzionisták azonnal alkalmazzák és elterjesztik.⁴ Természetesen vannak esetek, amikor a két kategória egybeesik, mikor is bizonyos személyeknek megadatik a lehetőség, hogy elméleteket gyártsanak, és terjesszék is azokat. Ugyanakkor két jól elkülönülő tevékenységről vagy „lépcsőfokról” van szó.⁵ Általában az értelmiséghez tartozás jellemzője a professzionális csoportokba való tagolódás.⁶ Ez is a modernitás egyik velejárója: intellektuelek léteztek más korokban is, de csak a modernizáció beköszöntével találkozunk nagy számban olyan értelmiségekkel, akiknek fő tevékenysége elméletek alkalmazása és terjesztése. Az intellektuelek között fontos szerepet játszanak a történészek, akiknek az a küldetésük, hogy történelmi perspektívába helyezték, és ezáltal legitimizálják a nemzeti programot. A 18. század végén és a 19. században a legtöbb történetíró és társadalomfilozófus a nemzeti eszme terjesztője volt. A nemzeti múlt alakjainak hősiességét dicsőítve saját koruk politikai vezetőinek céljait igyekeztek történetileg igazolni. A nacionalista és kisebbségi történészek munkásságát gyakran külön tárgyalják a főáramba tartozó történészekétől. Ezek megkülönböztetésére Smith az *egyenlőtlen etnikai történetírás* fogalmának bevezetését javasolta.⁷

Az etnikai történetírás egy elképzelt múlt rekonstrukcióját tűzi ki célul. A történetíró nem saját gondolatmenete szerint dolgozik, hanem olyan fikciót hoz létre, amely alátámasztja a nemzeti újjáéledés programját. Az etnikai történetíró nem más, mint a hajdani mítoszeremtő modern utódja. Ugyanakkor nem létezik értéksemleges történetírás. Marx kifejezését alkalmazva mondhatjuk, hogy a történelem az uralkodó nemzetek története. A pszichológiai kutatásokra támaszkodva ehhez még hozzátehetjük, hogy maga az emlékezés is szelektív. Például a török történelemkönyvek említést sem tesznek az örmény népirtásról, amikor is milliók pusztultak el, a török történetírást mégsem szokás etnikai történetírásként emlegetni. Ami alapvetően megkülönbözteti a professzionális történetírókat akár a „hivatalos”, akár a kisebbségi történészekétől, az az analitikus kritikai szemlélet hiánya ez utóbbi kettőnél, miközben éppen az a feladatuk, hogy anyagot gyűjtsenek a nemzetépítés nagy feladatához.

Állam és homeosztázis

De ha csak a múlttal és szimbólumaival foglalkozunk, nem vesszük kellőképpen figyelembe a nacionalizmus két másik fontos tényezőjét: vagyis viszonyát a politikai hatalomhoz, elsősorban az államhoz, illetve jelentős szerepét a határok kijelölésében.

A nacionalizmus lényegileg kötődik az államhoz, és léte elképzelhetetlen a modern nemzetállam felemelkedése nélkül. Ahogy az állam a politikai hatalom gyakorlásának legáltalánosabb formája, úgy a nacionalizmus a legerjedtebb ideológia világunkban. A nacionalizmus egyfelől kísérlet az állam irányításának megragadására (ehhez a nacionalista ideológia teremti meg a legitimitást), másfelől küzdelem az állami beavatkozás és terjeszkedés ellen (ezen legitimitás tagadásával). A két törekvés nincs ellentmondásban egymással, mivel a fennálló államberendezkedés elutasítása egy új létrehozásával jár. A modern világban semmi sem képzelhető el a nemzetállam és általában az államhatalom keretein kívül. A homeosztatisztikus értelmezések éppen az állami beavatkozás elleni küzdelem folyamatát magyarázzák. A modernizáció és a központosított államhatalom megjelenése romboló hatással volt a hagyományos életformákra. A gyökeretelenné váló tömegeknek új kihívásokkal kellett szembenéznük, és könnyedén váltak újfajta mozgalmak követőivé. Az

újfajta itt valójában a korábban fennálló rend visszaállítását célzó törekvéseket jelenti. A. D. Smith rámutat, hogy nem véletlenszerűen kerültek felszínre az effajta szervezőerők: a legsikeresebb nacionalista mozgalmakat az elvesztett közösség utáni vágyakozás élteti.⁸

Általánosabban szólva: a társadalmi mozgalmak ott és akkor születnek, ahol és amikor felmerül az igény az elvesztett egyensúly visszaállítására. Ebben az értelemben az etnikai jellegű felkelésekre úgy tekinthetünk, mint az ellenséges állam vagy egy váratlan társadalmi változás által léteben fenyegetett csoport önvédelmi reakciójára.⁹ Patricia Mayo például az etnikai konfliktusok kirobbanásának legfőbb okaként a közösségek „szétesését” jelöli meg.¹⁰ A konfliktusok hátterében a hagyományos közösségeknek a bürokratikus állam általi szétverése áll, amelynek eredményeképpen a modern élet minden területére behatol az ipari társadalom személytelensége. Felfedezhetjük ebben az értelmezésben azt a különbségtételt, amelyet Tönnies a *Gemeinschaft* és *Gesellschaft* között tett. De nem áll messze Ernest Gellner társadalmikohézió-elméletétől sem, mely szerint az ipari társadalom radikálisan szemben áll a paraszti társadalommal.¹¹ Később részletesen foglalkozunk Gellner értelmezésével. A homeosztatikus megközelítések szerint az állam az a külső tényező, amely a nacionalista mozgalmak kirobbanását előidézti.¹² Röviden szólva: a homeosztatikus értelmezés arra a primer és ösztönös reagálásra utal, amely az állam által finanszírozott intézményesítést és beolvasztást követi. Ezek azonban még nem kimondottan nacionalista mozgalmak, ilyen célok hagyományörző, fundamentalista, New-Age, föderalista, környezetvédő vagy egyéb mozgalmak keretei között is manifesztálódhatnak. Vallási célok is motiválhatnak államellenes mozgalmakat; ezeket később az értelmiség beemeli a nacionalista irányzatokba.¹³ A nacionalista mozgalmakat az különbözteti meg az egyéb, haladásellenes mozgalmaktól, hogy az előbbieket elfogadják a modern nyugati világ alapértékeit (világiasság, állampolgári jogokra és egyenlőségre hivatkozás, központosítás bizonyos szintje és így tovább).¹⁴

Számos esetben azonban a nacionalista mozgalom létrejöttének történelmi előfeltétele a homeosztatikus ellenállás. E szerint a magyarázat szerint a nacionalizmus kialakulásában az állam játssza a legfontosabb szerepet, és maga a nacionalizmus is az állam terméke vagy következménye. John Breuilly világosan kifejti ezt az elméletet. Breuilly azonban azt állítja, hogy az államépítés *kudarca* „nyit szabad utat a különböző nacionalista politikai nézetek felé”.¹⁵ Ez viszont inkább tautologikus érvelés, melynek eredményeként fennáll az a veszély, hogy úgy tekintünk az államra, mint minden szociális folyamat felett álló döntőbíróra. Az én okfejtésemben is alapvető az állam szerepe, de szerintem a nemzeti nacionalizmusok valójában az állami beavatkozásoktól erősödtek meg, és nem annak eredményeként, hogy „nem sikerült bizonyos intézményekben elegendő hatalmat koncentrálni”.¹⁶ A legtöbb nacionalista felkelés kiváltó oka éppen az volt, hogy az államnak nem sikerült decentralizálnia intézményeit, nem pedig az, hogy nem koncentrálna őket. A túlzott centralizálás homeosztatikus reakciót váltott ki, és ennek eredményeként a perifériákon erőteljes nacionalista mozgalmak születtek.

Ugyanennek az értelmezésnek egy másik variánsa az *ok-okozat modell*, amely az etnonacionalista felkeléseket az állami elnyomásra való direkt válaszként fogja fel. Ennek a modellnek a segítségével gyakran úgy magyarázzák a nacionalista mozgalmakat, mint az állam ellen irányuló védekező megmozdulásokat. Maguk a nacionalisták gyakran használják ezt az érvelést, hogy így igazolják az állam ellen alkalmazott erőszakot. A politikatudományban Ted Gurr és mások meggyőzően elemezték szerte a világon a politikai megsemmisítés, a genocídium és az állami elnyomás egyéb formáinak jelentőségét az etnikai konfliktusok kirobbanásában.¹⁷

Egyes szerzők odáig mennek, hogy szerintük egyenes összefüggés van az elnyomás mértéke és az etnikai megmozdulások hevessége között: „Minél nagyobb az elnyomás - gazdasági, társadalmi, vallási téren vagy ezek bármilyen kombinációját tekintve-, amelyet

egy etnikai csoport elszenved, annál erőteljesebben érzékeli történeti értelemben különbözőségét, és annál határozottabban követeli elismertetését.”¹⁸ Az állami elnyomás döntő szerepet játszott például a katalán és a baszk nacionalizmus kialakulásában, és ha az elnyomás fontos belső értékeket veszélyeztet (mint például a katalán nyelv), ez csak annak politikai fontosságát növeli.¹⁹

A homeosztatiszikus megközelítések egyaránt lehetnek primordialiszták és instrumentalisták. Eszerint az államellenes mozgalmakat értelmezhetjük egyfelől úgy, mint adott, korábban létező társadalmi azonosságtudat felszínre törését, másfelől pedig mint a társadalmi elit azon akaratát, hogy intézményesítsen egy valószínűleg csak kitalált közösséget. Bár az állam alkotja meg a nemzetet, de egy bizonyos nemzetfogalom mesterségesnek tűnhet, és egy „természetesebbet” állítanak vele szembe.

Határok és kölcsönhatások

Amennyiben a nemzetek, az etnikai csoportok vagy bármilyen előttük létező közösségek közötti viszonyt akarjuk vizsgálni, még alapvetőbb folyamatot kell megvilágítanunk. Ez pedig a népcsoportok közötti kölcsönhatásból „spontán” módon kialakult etnikai identitás, amely már a modern világ kialakulása előtt is létező jelenség volt. Mindenfajta kölcsönhatás normákat és szokásokat alakít ki, és ezek a szabályrendszerek a határokra épülnek. A határok azt a korlátot jelzik, amelyet nem lehet átlépni. A határok minden emberi megnyilvánulással kapcsolatban alapvetőek mind a társadalom, mind az egyén viszonylatában. Bármiféle identitás megteremtése egyszerre határt építő és határból eredeztethető folyamat.

Frederick Barth norvég antropológus volt az első tudós, aki a határok alapvető szerepét vizsgálta az identitástudat megteremtésében.²⁰ Bár elsősorban „nemzetek előtti” társadalmakat vizsgált, de megállapításai útmutatóak a modern nacionalizmus és a nemzeté válás tanulmányozásához is. *Tranzakcionalizmusnak* nevezem Barth és követői elméletét: a hangsúly a kölcsönhatásokon (tranzakciók), azaz a csoportok között létrejövő cseréken és kapcsolatokon van.

A nacionalizmus egyszerre határok fenntartása és teremtése, tehát egyfajta definíciós folyamat. A nemzet és nacionalizmus általánosan elfogadott meghatározásának hiánya abból adódik, hogy maga a nemzet a definíció eszköze is. A nemzet mint olyan legfeljebb elvontan és összefüggéseiből kiemelve határozható meg. Ha definiálni akarunk egy nemzetet, akkor ki kell jelölnünk határait, vagyis egy meghatározott térhez kell kötnünk.

A modern kor előtti világban ezek a „terek” nem jelentettek szükségképpen körülhatárolható területeket, mert számos embercsoport élt együtt ugyanazon a földrajzi helyen. Ugyanakkor egyazon társadalmi rendszerben ezek a csoportok helyileg jól elkülönültek, és különböző feladatokat töltöttek be. Mindegyiküknek más-más szerepe volt. Ennek eredményeképp ritka volt az egymás közötti rivalizálás, és a konfliktusok sokkal specifikusabb, világosabb, szinte ciklikus jelleget öltöttek. A modernitásban viszont Ernest Gellner jól ismert aforizmája szerint „a struktúrát felváltotta a kultúra”, és a vertikális felosztottságot felváltotta a térbeli elkülönülés.²¹ Ennélfogva a korábban belső jellegű és mindent átjáró határok külsődleges és területi jelleget öltöttek. A modern kor előtti világgal szemben a modern államok elsősorban földrajzi alapokon nyugszanak. Ennélfogva a nacionalizmus a térbeli határok meghatározásáért folytatott küzdelem, harc bizonyos földterület vagy termőföld birtoklásáért.²² A határok pontosabbá váltak, és egyre nehezebb megváltoztatnia valakinek nemzeti hovatartozását, miközben a nemzeti kereteken belül nagyobb lett az osztályok vagy csoportok közti társadalmi mobilitás. Tehát a nacionalizmus egyidejűleg törekszik a külső határok megerősítésére és a belső határok eltörlésére. Ennek következménye az a kitartó homogenizáló tevékenység, a hömpölygő folyam, amivel a nacionalizmus elnyel és megsemmisít minden útjában álló szereplőt és eszmét. Erre az

„eltömegesítésre” adott válasz a szeparatista nacionalizmus és az etnikai tudat elterjedése. Ismét a homeosztatisztikus értelmezésekhez kell visszatérnünk, hogy megvilágítsuk ezt a kérdést:

Bár az etnikai öntudatot a világ lakosságának nagy része még csak most fedezi fel, mégis gyorsan terjed annak következtében, hogy külső erők egyre erőszakosabban számolják fel a falusi lakosság elszigeteltségét... Az írástudatlanság gyors eltűnése, a nagyfokú mobilitás a közlekedésben végbement óriási fejlődés folytán, de leginkább a kommunikáció robbanásszerű fejlődése hirtelen megszüntették a kulturális elszigeteltséget, és ennek megfelelően gyorsan terjedt a nemzeti öntudat... Ez a fejlődés azt eredményezte, hogy az egyén egyre tudatosabban észleli az idegen nemzetiségű csoportokat, ugyanúgy, mint a saját nemzetiségéhez tartozókat.²³

Amikor az állami központosítás akkora hangsúlyt kap, hogy minden, az államon belül létező másságot elsodor, a szeparatizmus az egyetlen megoldás az azonosságukat megőrizni vágyó csoportok számára. A szeparatizmus az egyik végpontja annak a szomorú folyamatnak, amely korunk nemzetépítő törekvéseit jellemzi. A másik végpont a genocídium. Népirtásra akkor kerül sor, amikor a domináns vagy terjeszkedő nacionalizmus célja egy nem asszimilálható csoport teljes eltüntetése a rendelkezésére álló bármilyen erőszakos eszközzel. A szeparatizmus és a népirtás között más lehetőségek is léteznek, de ez a két szélsőség latens módon mindig jelen van. A boszniai tragédia példa ez utóbbi „megoldásra”, a genocídiumra „civilizált” világunk kellős közepén.²⁴ Egyetlen többnemzetiségű ország sem lehet biztos abban, hogy elkerüli a boszniai képletet.

A nacionalizmus törekszik egyfelől új határok kiépítésére, másfelől régi határok fenntartására. Nehéz ezt a két folyamatot egymástól elkülöníteni. Amikor a különböző identitások összemosódnak, akkor ki „kell” alakítani határokat, bár ezt a törekvést a nacionalista vezetők gyakran úgy állítják be, mint korábban meglévő nemzeti választóvonalak fenntartását. Az állami keretekkel nem rendelkező nemzetek hasonló módon próbálják „megvédeni” területeiket, újra életbe léptetve a történelem során kialakult etnikai határokat, a történelmi emlékezetben fennmaradt államiságukra vagy valamilyen etnikai jellegzetesség, főleg a nyelv elterjedtségére hivatkozva.

A katalán nemzet eszméje is a nyelvre épülve fogalmazódott meg. Ez kizárja Aragóniát, mellyel Katalónia birodalmi tündöklésének és államiságának csúcspontján konföderációban állt. Ehhez hasonlóan a baszk öntudat is nemzeti - nem feltétlenül nyelvi - jellegzetességekre alapozza létét. Ugyanakkor a múltban létező valamiféle államiságuk hangsúlyozása durva túlzás, mivel Baszkföld mint független állam sohasem létezett.²⁵

A határok megőrzésének legfőbb eszköze a szembeállítás. A határok lényege *per definitionem* a szembenállás és a másság hangsúlyozása. Barth szerint az „önmaga” inkább meghatározható a „másik” által, mint azokkal az elfogadott objektív jellemzőkkel (pl. kultúra, szokások, vallás), amelyek segítségével időnként meghatározzák. Ennélfogva az etnicitás szubjektív dimenzió, és a határok nagyobb jelentőséget kapnak, mint a kultúra. E megközelítés gyengéje, hogy figyelmen kívül hagyja azokat a belső mechanizmusokat, amelyek a határvonalak fenntartásához szükségesek. Vele szemben én azt állítom, hogy vannak belső, adott objektív tényezők, amelyek rendelkezésre állnak, és felhasználhatók a határok kijelöléséhez, anélkül, hogy szükségszerűen kibékíthetetlen ellentéteken és szembenálláson alapulnának Ezeket nevezem én *etnikai* jellemzőknek: néhányat közülük a nacionalista vezetők a *nemzet alapvető értékei* között emlegetnek.²⁶ A leggyakrabban emlegetett jellemző a nyelv.²⁷ Mindemellett a kollektív identitástudat kialakulása folyamán továbbra is a szembenállás marad a kulcsfogalom. Ennek az az oka, hogy a nacionalizmus elsődlegesen és elsősorban inkább társadalmi kategorizálás, mint kultúrateremtés.²⁸ A társadalmi kategorizálás fogalmához később visszatérünk.

Ellentét és szembenállás

Barth szerint a nemzetiségi identitás nem értelmezhető csupán úgy, mint a földrajzi és kulturális elszigeteltség következtében kialakult kulturális formák túlélése.²⁹ Éppen ellenkezőleg: az identitás a csoportok közötti erős kölcsönhatás következménye.³⁰ Kialakulásában egyértelmű ellentmondást találunk: nemzetiségi csoportok saját magukat függetlennek és autonómnak tekintik, saját elkülönülő másságuk és önismeretük alapja azonban pontosan az egymástól való függőségük. „Embercsoportok önmaguk meghatározásához nem saját jellegzetességeiket használják, hanem elkülönítéssel, az »idegenekhez« viszonyítva írják le magukat.”³¹ A szembenállás az etnikai és nemzeti azonosság lényegi eleme. Lanternarit idézve: „egy csoport meghatározása mindig ellentmondásos, mivel a csoport (kollektív azonosságtudata miatt) csak más csoportokkal való relációjában létezik.”³²

A szembenállás kulcsszerepét az identitástudat kialakulásában Spicer fejt ki részletesebben. Az ő definíciója szerint a szembenállás mint *folyamat* „alapvető tényező a maradandó identitási rendszer kialakulásában és fejlődésében”.³³ Hasonlóképpen Boon is ezt az ellentétet tartja a kulturális csoportok alapvető jellegzetességének.³⁴ Azért van szükségük önmaguk meghatározására, mert másokkal érintkeznek és élnek együtt. Mivel a nemzetiségi identitás és csoporttudat kialakulásának feltétele az egymás mellett élés, ennek során gyakran túlhangsúlyozzák a kulturális különbségeket és részleteket, mintegy részeként annak a folyamatnak, amelyet Freud az „apró különbségek narcisztikus kihangsúlyozásának” nevezett.³⁵ Minél kevésbé különbözik egymástól két egymás mellett élő csoport, annál inkább hangsúlyozzák elkülönülésüket. A kompenzációs mechanizmusok ugyanolyan fontosak az egyén, mint a csoport számára. A hasonlóságot az elismert különbözőségek kiemelésével ellensúlyozzák „Minden diskurzus bármely szinten olyan hiányokra utal, amit saját lényegénél fogva függőben hagy... Minden diskurzus, akár csak az összes kultúra, afelé irányul, ami nincs: egyfajta implicit negativitás felé.”³⁶

Fontos megállapítani, hogy a különbözőség önmagában még nem hoz létre azonosságtudatot: ahhoz, hogy ez megvalósuljon, azaz a különbözőség valódi különbséggé változzon, szükséges a szembenállás, valami külső tényező is. Egy etnikum születése nem endogén folyamat. Egy másik tanulmányomban már rámutattam, mi történik, amikor a kulturális ür, azaz az elfogadott etnikai jellemzők és a közös értékrend hiánya miatt a direkt ellenállást és szembeszegülést hangsúlyozzák.³⁷ Ha hiányzik a csoport identitását és jellegzetességét biztosító közös, megkülönböztethető kultúra, ez gyakran erőszakot eredményez. Az erőszak társadalmi összetartó erőként jelenik meg, mihelyt egy nacionalista mozgalom áthatja az egész társadalmat.

Mindazonáltal a szembenállást meg kell különböztetnünk a konfrontációtól és a kibékíthetetlen ellentétől. A szembenállás abba az egyszerűbb folyamatba illeszkedik, amely a világot jól elkülöníthető kategóriákra osztja fel (mintegy a nemzetelmélet alapján). A szembenállás különösen nyílt és egyértelmű formája a konfrontáció, azon belül is a politikai erőszak. Ez gyakran egyet jelent az etnikai antagonizmussal. Az antagonisztikus azonosságtudat lényegében az adott csoport egy vagy több külső csoporttal való szembenállásán keresztül valósul meg. Mindenfajta identitástudat bizonyos mértékig szembenállásra épül, de az antagonisztikus identitás egyértelműbben hangsúlyozza a kirekesztést. Ez az elhatároló mechanizmus együtt jár a saját csoport pozitív jellemzőinek felértékelésével és a külső csoportok értékeinek lebecsülésével. Inkább az elválasztó és nem a lényegi elemet, azaz a csoport kultúráját hangsúlyozzák. A kultúra is lehet a szembenállás kifejezője, amikor egy másik, általában domináns kultúrával állítják szembe. Ha azonban a nemzetiségi kultúra gyenge és hiányosan meghatározott, a csoport mint olyan áll szemben a kívülálló, általában domináns csoporttal.

Szociálpszichológusok megállapították, hogy a társadalmi kategorizálás folyamata *független* a csoportok között meglévő valós különbségektől.³⁸ A nacionalizmus elmélete szerint a világ természetes módon oszlik jól elkülönülő egységekre, azaz nemzetekre; ily módon a nacionalizmus nem más, mint az önmaga és a másik társadalmi kategorizálása. Ebből következik, hogy a kulturális különbözőségnek lehet ugyan jelentősége a nacionalizmus elfogadtatásában, de nem elengedhetetlen a szembenállás, az antagonizmus és a konfrontáció kialakulásához. Elsőrendűen fontos, hogy a nacionalista vezetők el tudják fogadtatni híveikkel, hogy valamennyien egy különálló egység, a nemzet részei. Ha sok ember számára lehetségessé vált a „nemzet” képzelet, ez azt jelenti, hogy a társadalmi kategorizálás sikeres volt.³⁹ Egy nemzet elképzelésének és megalkotásának „művészete” szorosan összefügg az osztályozás és kategorizálás „tudományával”. A találékonyság és a képzelet egymással versengve hoznak létre olyan kategóriákat, mint a „nemzet”. Ugyanakkor kevésbé elképzelhető, hogy a nacionalista vezetők kényük-kedvük szerint manipulálhatnák követőiket, ahogy ezt a szélsőséges instrumentalizmus hívei állítják. Ahhoz, hogy a szellemi irányítók, az értelmiségiek mozgósítani tudják a „tömegeket”, szavaikkal ismerős hurokat kell megpendíteniük. Mivel az élet nem laboratórium, valamilyen „valós” elem is szükséges ahhoz, hogy a társadalmi kategorizálás hatékony legyen. Néhány meglévő etnikai jellemzőnek kell segítenie a kategóriába sorolást. Ha azonban a mozgósítandó csoport túlságosan széttagolt és asszimilálódott ahhoz, hogy valami összetartsa, akkor a társadalmi kategorizálás sokkal inkább kikényszeríthető a határok és a szembenállás, mint a tartalom és az egyediség hangsúlyozásával.⁴⁰ Ekkor lép színre az erőszak.⁴¹

Összefoglalás

Mindhárom tárgyalt elmélet alapvetően fontos a nacionalizmus megértéséhez. Együtt teljesebb képet adnak a nacionalizmus kiváltó okairól, illetve kialakulásáról. Így figyelmen kívül hagyhatjuk az instrumentalisták és primordialisták elavult vitáját, mivel mindhárom elmélet értelmezhető ebből a két aspektusból is. Az instrumentalista megközelítés általában meggyőzőbb magyarázatokkal szolgál, főként az elitek szerepét illetően. A tranzakcionális elmélet ugyanakkor nem lehet a tiszta instrumentalizmusra redukálni. Barthtal ellentétben jelen cikk az etnikai határokat az etnikai tartalommal szorosan összefüggőnek tekinti.

Ha ez a tartalom, azaz a nemzetiségi kultúra gyenge, akkor az elkülönülést a szembenállás hangsúlyozásával lehet erősíteni. Teljes homogenizációs program esetében a protonacionalista elit hajlamos totális etnikai háború kirobbantására annak érdekében, hogy összefüggő, egységes közösségek jöjjenek létre céljaik megvalósításához.

Az etnikai alapon szerveződő, szembenállásra épülő társadalmi berendezkedés olyan ekológiai jellegű függőséget is kifejezésre juttathat a csoportok között, amely a szomszédos területkiszögellések kiaknázásától kezdve egészen a meghatározott forrásokért vívott harcig terjedhet.⁴² Az etnikai eltéréseket a *határokkal* lehet rögzíteni. Ez azt jelenti, hogy noha egy csoport kulturális és biológiai jellemzői megváltozhatnak, a határmechanizmusok változatlanok maradnak. Barth egyik legfontosabb tétele az etnikai határok és az etnikai jellemzők közötti különbségtétel. Megállapította, hogy egy csoport identitását meghatározó határok mozdulatlanok maradhatnak, függetlenül a kulturális tartalomtól, amelyet körülzárnak. Pontosabban, a kultúrák változhatnak, de a határok ettől függetlenek és maradandóbbak lehetnek. Barth kultúraértelmezése ugyanakkor nem ad magyarázatot a kultúra központi szerepére az azonosságtudat kialakulásában: még ha igaz is, hogy gyakoribb a mesterséges identitástudat, mint az eleve adott, mindegyik korábban elterjedt közösségi szimbólumokból, kulturális összetevőkből, a közös múlt emlékeiből és a közös sors mítoszából táplálkozik.⁴³

Jelen tanulmány az etnikai határok és az etnikai tartalom között fennálló különbséget igyekszik megvilágítani. Ennek érdekében hangsúlyozza a nacionalizmusra (és általában a nemzetiségi azonosságtudatra) jellemző dinamikus szembenállást, anélkül, hogy elfeledkezne az alapról, amelyre a nacionalizmus épül, és amelynek segítségével legitimizálja magát. Legitimizációja leginkább abból a képességéből ered, hogy magába tudja olvasztani, illetve át tudja járni a helyi kultúrát. Az etnikai határok viszonylagos erőssége vagy gyengesége szoros összefüggésben áll a kulturális jellemzők viszonylagos erősségével vagy gyengeségével.

Fordította: Csejdy Júlia

JEGYZETEK

- 1 A primordialista elmélet a nacionalizmusok ellenállhatatlan sodrású, ősi jellegét hangsúlyozza, míg az instrumentalista elmélet a nemzetek "kitalálását" tartja alapvető jelentőségűnek
- 2 Anthony D. Smith: *Theories of Nationalism*. London, Duckworth 1971; id.: *The Ethnic Revival*. Cambridge, Cambridge University Press 1981; id.: *Ethnic Myths and Ethnic Revivals*. *Archives Européennes de Sociologie*, XXV, 1984, 238-305. o.; id.: *The Ethnic Origins of Nations*. London, Basil Blackwell 1986; id.: *The Myth of the „Modern Nation” and the Myths of Nations*. *Ethnic and Racial Studies*, 11/1 (1988), 1-26. o.; id.: *Social and Cultural Conditions of Ethnic Survival*. *Journal of Ethnic Studies. Treaties and Documents*. Ljubljana, 21 (1988), 15-26. o.; id.: *National Identity*. Harmondsworth, Penguin 1991.
- 3 John Breuilly: *Nationalisme and the State*. Manchester, Manchester University Press 1993 (1. kiadás: 1982); Miroslav Hroch: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among Smaller European Nations*. Cambridge. Cambridge University Press 1985; John Hutchinson: *The Dynamics of Cultural Nationalism. The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London, Allen and Unwin 1987; Elie Kedourie: *Nationalism*. London, Hutchinson 1993 (1. kiadás: 1966); A. D. Smith: *The Ethnic Revival*.
- 4 Lásd A. D. Smith: *The Ethnic Revival*, 109. o. Peter Alter ezt a típust „ébredt” névvel jelöli: „minden nemzet magas fokon dicsőítette azoknak a nyelvészeknek, költőknek, történészeknek és politikusoknak érdemeit és tetteit, akik elméletileg megalapozták, és a legtöbb esetben sikerrel el is fogadtatták egy nemzet önmegvalósító és függetlenségi törekvéseit... az államalapító vagy államokat újjáteremtő »nagy emberek« olyan egyéniségek, akik képesek voltak befolyásolni a történelem menetét.” Peter Alter: *Nationalism*. London, Edward Arnold 1989, 80. o.
- 5 Lásd Aleksander Gella (szerk.): *The Intelligentsia and the Intellectuals*. Beverley Hills, Sage 1977 és A. D. Smith: *The Ethnic Revival*, 109. o.
- 6 Lásd Anthony D. Smith: *Nationalism*. *Current Sociology* (különkiadás), XXI/3 (1973) 1-185. o.; 79. o.
- 7 A. D. Smith: *A Europe of Nations - or the Nation of Europe??* *Journal of Peace Research*, 30/2 (1993) 129-135. o.
- 8 A. D. Smith: *Social and Cultural Conditions...*
- 9 A múltban a perifériális kultúrák viszonylag védett és biztonságos helyzetben érezhették magukat. Az ezekben a kultúrákban élők a változásokat nagyjából elfogadhatónak tartották, mint a világban végbemenő állandó átalakulások következményét élték meg. Hérakleitosz *panta rhei*-elmélete sok kultúrában talált volna visszhangra (Hérakleitosz valószínűleg egy kora bölcsei által elfogadott gondolkodásmódot írt le és formalizált, így nincs okunk kételkedni abban, hogy számos területen és korban hasonló világképek fogalmazódtak meg). Az alkalmazkodás folyamatos kényszere közepette az emberek a változásokat a tradíciók védelmében élték át, amely tradíciók inkább szolgáltak állandó viszonyítási pontul, mintsem a radikalizálódás alapjául.
- 10 Patricia Mayo: *The Roots of Identity: Three National Movements in Contemporary European Politics. Wales, Euzkadi and Brittany*. London, Allen Lane 1974.
- 11 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell 1983.
- 12 Az etnonacionalista mozgalmakat az állami beavatkozásra és az ipari társadalom erőszakosságára adott válaszként értelmező elmélet egyik legújabb és legátfogóbb változata: Gurutz Jauregui Bereciartu: *The Decline of the Nation State*. Reno NV, University of Nevada Press 1994.
- 13 A nacionalizmusok történetében állandó tényező a nyugati típusú világi értelmiségiek és a vallásos emberek szövetsége. Az iszlám esetében ez egyenesen meghatározó: Algéria példája jól ismert, de még ennél is nyilvánvalóbban támasztja ezt alá az iráni iszlám forradalom első szakasza.
- 14 Smith maga is modernistának tűnik, amikor a nemzeteket a nemzetiségektől azon az alapon különbözteti meg, hogy a nemzeteknél szerepet játszanak „a nyugati értékek és jellemző: területiség, állampolgári jogok,

- törvényi szabályozások,...politikai kultúra... /és/ társadalmi mobilitás az egységesített munkamegosztáson belül”. (A. D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*, 144. o.) Bár ez utóbbiak inkább az elmélet, mint a gyakorlat szintjén hatnak és eredetük a modern kor előtti időbe nyúlik vissza, valóban áthatják a nacionalizmusra épülő modern társadalmakat.
- 15 John Breuilly: *Nationalisme and the State*. Manchester, Manchester University Press 1993 (1. kiadás: 1982), 367. o.
- 16 Uo.
- 17 Ted Roben Gurr: *Minorities at Risk. A Global View of Ethnopolitical Conflicts*. Washington DC, United States Institute of Peace Press 1993; Ted Roben Gurr és James R Scarritt: *Minorities at Risk A Global Survey. Human Rights Quaterly* 11/4 (1989) 375-405. o.; Barbara Harff és Ted Robert Gurr: *Victims of the State: Genocide, Politicide and Group Repression Since 1945. International Review of Victimology. I/1* (1989), 23-41. o.
- 18 George M. Scott, Jr.: A Resynthesis of the Primordial and Circumstantial Approaches to Ethnic Group Solidarity: Towards an Explanatory Model. *Ethnic and Racial Studies*, 13/2 (1990), 148-171. o., 164 o.
- 19 Daniele Conversi: *The Pen or the Sword. Alternative Paths to Nationalist Mobilization in Spain*. London, Hurst 1995 (előkészületben).
- 20 Frederick Barth (szerk.): *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference*. London, Allen and Unwin 1969.
- 21 Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Oxford, Basil Blackwell 1983.
- 22 Gellner híres festészeti metaforájának érzékletességét azóta se sikerült felülmúlni; eszerint a premodern kor leginkább Kokoschka egy impresszionista festményére hasonlított, ahol a színek összefolytak és egymásba olvadtak; a modern világ inkább egy Modigliani-képre hasonlít, ahol minden szín élesen elkülönül egymástól, és nem is keveredhet egymással. Gellner: *Nations and Nationalism*, 139-140. o.
- 23 Walker Connor: The Politics of Ethnonationalism. *Journal of International Affairs*, 27/1 (1973), 1-21. o.
- 24 Noha a nemzetközi közösség elismerte Boszniát, soha nem vállalta fel függetlenségének és területi integritásának védelmét. Valójában az Európai Unió és az ENSZ kezdetben bátorította a jugoszláv kormányt, hogy hangsúlyozza Jugoszlávia területi integritását; majd amikor ez az integritás tovább már védhetetlen volt, hagyták, hogy a szerbek véghezvigyék a népiirtást. Mindeközben a mohamedánoktól folyamatosan megragadták az önvédelemhez szükséges eszközöket a fegyverembargó ürügyén, ami valójában önrendelkezésük teljes megszűnését jelentette. A jugoszláv konfliktushoz való nemzetközi viszonyulás éles kritikáját adja Stjepan G. Mestrovic: *The Balkanization of the West. The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. London/NewYork, Routledge 1994.
- 25 Baszkföld hét tartománya közül csak Navarra volt független királyság 1512-ig. Másik három tartomány viszonylagos önállóságot élvezett Spanyolországon belül, amit a *fueros* (statútumok és kiváltságlevelek) biztosítottak. Lásd Conversi: *The Pen or the Sword*.
- 26 Daniele Conversi: Language or Race? The Choice of Core Values in the Development of Catalan and Basque Nationalism. *Ethnic and Racial Studies*, 13/1 (1990. jan.), 50-70. o.
- 27 Daniele Conversi: The Influence of Culture on Political Choices: Language Maintenance and its Implications for the Basque and Catalan Nationalist Movements. *History of European Ideas*, 16/1-3 (1993), 189-200. o.
- 28 A társadalmi kategorizálás fogalmához lásd Michael Billig: *Social Psychology and Intergroup Relations*. London, Academic Press 1976.
- 29 Barth szavaival: „bár kiveszöben van az a naiv elképzelés, hogy minden törzs és ember a szomszédok harcias lebecsülésén keresztül őrizte meg saját kultúráját, maka csul tartja magát az a leegyszerűsítés, hogy a kulturális különbségek továbbéléséhez alapvetően szükséges a földrajzi és társadalmi elszigeteltség.” (Barth: *Ethnic Groups...*, 9. o.)
- 30 Nemigen tér el Barth véleménye másokétól abban, hogy a kölcsönhatások és a globális kommunikáció eredményeként a nemzetiségi azonosságtudat megerősödik. Walker Connor, Michael Hechter, Benedict Anderson, John Armstrong és más modernista gondolkodók is azt hangsúlyozzák, hogy az etnikai határok éppen az élénk kölcsönhatások eredményeként szilárdulnak meg.
- 31 John A. Armstrong: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1982, 5. o.
- 32 Vittorio Lanternari: *Identità e differenza: percorsi storico-antropologici*. Napoli, Liguori 1986, 67. o.
- 33 Edward H. Spicer: Persistent Cultural Systems. A Comparative Study of Identity Systems That Can Adapt to Contrasting Environments. *Science*, 174 (1971 nov. 19), 795-800. o., 797. o.
- 34 James A. Boon: *Other Tribes, Other Scribes. Symbolic Anthropologie in the Comparative Study of Culture. Histories, Religions and Texts*. Cambridge, Cambridge University Press 1982.
- 35 Sigmund Freud: Civilization and Its Discontents. In: *Civilization, Society and Religion*, 12. Harmondsworth, Penguin 1991 (1. eredeti kiadás: 1929).
- 36 Boon: *Other Tribes...* 232. o.
- 37 Conversi: *The Pen or the Sword*.

- 38 Lásd Billig: *Social Psychologie*. Michael Billig és Henri Tajfel: Social Categorization and Similarity in Inter-Group Behavior. *European Journal of Social Psychologie*, 3 (1993). 27-52. o.; Henri Tajfel: Experiments in Intergroup Discrimination. *Scientific American*, 23 (1970), 96-102. o.
- 39 A nemzetek mint kitalált közösségek témájához lásd: Benedict Anderson: *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*. London, Verso 1983.
- 40 „A határok inkább relatívak, mint abszolútak; azaz egy közösséget mindig egy másik közösséghez viszonyítva határoznak meg.” (Anthony P. Cohen: *The Symbolic Construction of Community*. London, Routledge 1985, 58. o.)
- 41 Az erőszak és a nemzetté válás közötti összefüggést több esettanulmány vizsgálta. A guatemalai majákra vonatkozóan lásd Richard Wilson: Machine Guns and Mountains Spirits: The Cultural Effects of State Repression Among the Q'eqchi of Guatemala. *Critique of Anthropology*, 11/1 (1991). Az egykori Jugoszláviában élő horvátokra és a törökországi kurdokra vonatkozóan lásd: Daniele Conversi: Violence as an Ethnic Border: The Consequence of a Lack of Distinctive Elements in Croatian, Kurdish and Basque Nationalism. In: *Proceedings of the International Conference on Nationalism in Europe: Past and Present*. Santiago de Compostela, Santiago de Compostela University Press, 1994 (előkészületben).
- 42 Lásd Barth: *Ethnic Groups...* és Cohen: *The Symbolic Construction...* a „kiszögellés-elméletre” vonatkozóan és a kiszögellés kifejezés eredetéről lásd: Michael T. Hannan: The Dynamics of Ethnic Boundaries in Modern States. In Michael T. Hannan és John W. Meyer (szerk.): *National Development and World System*, Chicago. University of Chicago Press, 1979. 260-64. o.
- 43 Smith: *The Ethnic Origins...* és *National Identity...*

DANIELE CONVERSI

Three approaches to the study of nationalism

Three mainstream approaches to the study of nationalism are analysed: the ethno-symbolic, focusing on the role of myths, symbols and memories; the homeostatic focusing on local elites' response to state's encroachment (both reacting against modernity and adapting to it), and the transactionalist or interactionist approach, focusing on exchange across boundaries and on the latter's maintenance. Drawing on Frederick Barth's distinction between ethnic boundaries and ethnic content, this article proposes a renewed emphasis on cultural selection in nationalist mobilizations. From its original anthropological niche, the concept has only recently been extended to the study of nationalism, an inter-disciplinary field par excellence. Nationalism's primary goal is the maintenance and/or creation of one own's nation's boundaries, a crucial endeavour in securing the distinction between ingroup and outgroups. Hence, in all processes of nationality formation and national conflicts, political leaders give a prominent place to those boundaries which define and enclose 'their' community. The state remains the sine qua non of all nationalisms, either as a menace or as a goal. The 'marriage' between culture and state and the resulting redefinition of human boundaries through forced or induced homogenization is identified as the essential dramatis personae of our century, as well as the root cause of endless tragedies. The identification between state, culture and ethnicity reaches its most fateful peak with irredentism, a political design which does not admit the existence of minorities, either within or outside a state's borders.

Beszélgetés Daniele Conversivel

- *Hogyan került a nacionalizmus kutatómunkájának homlokterébe? Mi ennek a választásnak a személyes háttere, motivációja?*

- Kutatói pályámra visszatekintve elmondhatom, hogy érdeklődésem a nacionalizmus iránt viszonylag későn ébredt fel. Ez azzal is magyarázható, hogy pályafutásom legelején családi hátterem és a korszellem megakadályozott abban, hogy a nacionalizmust elfogulatlanul elemezhessem, hisz körülöttem minden arra utalt, hogy ezt a jelenséget, úgy, ahogy van, riasztó borzadálynak tekintsem.

Liberális olasz értelmiségi családban nevelkedtem. Apám ismert atomfizikus volt, anyám festőművész. Tizenöt éves koromig teljesen az olasz 'magaskultúrában' éltem, anélkül azonban, hogy az Olaszországban létező különféle kultúrákról bármit is tudtam volna. Így történhetett, hogy bár kulturálisan nyitott közegben nevelődtem, a nem olasz kultúrákkal való találkozásom első külföldi utazásaimhoz kötődik, ami azután az Olaszországban élő más kultúrák iránt is nyitottá tett. Egyetemi éveim alatt megjártam Közép-Ázsia egy részét, Indiát és Észak-Afrikát, majd a jugoszláv határ mellett voltam katona egy évig. Kelet-Európában több, akkor még kommunista országban is jártam. Utazásaim során elsősorban a kisebbségi, illetve a valamilyen módon kihalással fenyegetett kultúrákra kezdtem felfigyelni. Ezen belül azok a kulturális törekvések, jelenségek vonzottak - kisebbségi nyelvhasználat és nyelvújítási mozgalmak, népzene és népi kultúra -, amelyeket gyakran a nacionalizmus kísérőjelenségeinek tekintenek

Ami azután elvezetett a nacionalizmus vizsgálatához, az azon megfigyelésem volt Spanyolországra, szűkebben a katalán és baszk területre vonatkozóan, hogy a francoizmus bukását követően a regionális kultúrák tüneményes gyorsasággal feléledtek. Ennek kapcsán egyre jobban felfigyeltem e regionális mozgalmak politikai gyökereire, azaz arra, hogy ezek a megújulási mozgalmak milyen politikai célokat kívántak megvalósítani a nacionalizmus által. Olasz diplomadolgozatomban szociolingvisztikai szempontból elemeztem a katalán nyelv nyolcvanas évekbeli újjászületését a Franco-diktatúra alatti csaknem negyvenéves betiltása után.

- *Miért éppen Spanyolországra és a katalán nyelvre esett a választása?*

- Ennek elsősorban személyes vonatkozásai vannak, amelyek első spanyolországi utamhoz fűződnek. Ez egybeesett a Franco-diktatúra végével. A hangulat hihetetlenül lelkes volt az országban, s mindenkit, akivel talákoztam, nyitottnak és bizakodónak találtam. Ez igen megragadott. Ugyanakkor feltűnt, hogy a katalánok és baszkok esetében a külföldiekkel szembeni barátságos viselkedés a nemzeti identitás erőteljes hangsúlyozásával párosult. Érdekesnek találtam, hogy ez az erőteljes nemzettudat inkább a rendszerrel, mintsem más etnikumokkal szemben nyilvánult meg. Végül pedig választásomat az is befolyásolta, hogy a legtöbb olasz unokatestvérnek tekintette a spanyolokat. Így is volt ez mindaddig, amíg a tömeges turizmus el nem oszlatta ezt az illúziót.

- *A London School of Economicsban, Anthony D. Smith tanítványaként doktorált. Doktori tézise 1997-ben jelent meg Londonban A baszkok, katalánok és Spanyolország: a nacionalista mobilizálás alternatív útjai címmel. Disszertációja mennyiben tekinthető a katalán nyelv korábban elkezdett szociolingvisztikai vizsgálata folytatásának?*

- A nyelv elemzése könyvemben valóban központi helyen áll. És arra a következtetésre jutottam, hogy differenciált, közös kultúra hiányában a nacionalista mozgalom feltehetően töredezetebb és hajlamosabb populista, erőszakos manipulációkhoz folyamodni. Röviden: az egységes, mobilizációs platform kiépítéséhez nélkülözhetetlen egy virágzó kultúra, ez esetben a katalán nyelv, míg a jellegzetes közös kultúra hiánya - és itt a baszkokra utalok, akiknek kultúráját erőteljesen asszimilálták - a külső és belső konfliktusok táptalaját teremti meg. Az élő, differenciált kultúra képes arra, hogy kifele és befele egyaránt kommunikációs

hídként szolgáljon, míg ha ez hiányzik, helyét az erőszak veszi át. Tehát maga az erőszak válik nyelvvé, egyfajta kommunikációs bázissá. Ez a látszólagos ellentmondás - hogy tudniillik minél differenciáltabb és jellegzetesebb egy kultúra, annál nagyobb lehetőség van az etnikai feszültségek békés és kreatív kimenetelű rendezésére, és ugyanez igaz fordítva is - nacionalista közegben működik. Valójában a nacionalizmus feltételezi és megköveteli a társadalom bizonyos fokú homogeneitását, vagy hogy Gellnert idézzem, „az emberek ma csak olyan politikai egységekben tudnak kényelmesen élni, amelyek biztosítják az övékkel egyező kultúra fenntartását”. Ezért a nacionalisták a nemzetet szerves egészként fogják fel. A változatosság, a másféleség érdektelen számukra, míg az egység, az egyneműség elsődleges és megkérdőjelezhetetlen. Az egység hangsúlyozása tehát a nacionalista retorika középpontjában áll, még akkor is, ha ez az egység csupán a nacionalisták találmánya - azaz leginkább akkor.

- *A nacionalizmussal foglalkozó elméletek mennyiben segíthetik térségünk etnikai feszültségeinek megértését és kezelését?*

- Alaptétel, hogy a társadalmi homogenizáció elkerülhetetlen velejárója a pusztítás. Ez minden kontinensen, minden időben érvényes. De míg Nyugat-Európában a homogenizációt az állam vezérelte felülről, Kelet-Európában ez a folyamat időben fordítva zajlott. Hogy újra Gellnert parafrázáljam, a nemzetállamok vagy a már létező államok és/vagy magaskultúrák körül formálódtak, vagy pedig a népi hagyományokból kialakult egy olyan, a továbbiakban normatív hagyományként tisztelt magaskultúra, amely új állam alapjául szolgálhatott. Ez utóbbi esetben a nemzettudatot és az emlékezést etnográfiai kutatások, felfedezések kodifikációja és invenciója révén kellett kialakítani. Ez kötelező volt. Az előbbi esetben azonban a népi hagyomány, ahelyett, hogy a kollektív emlékezet előterébe került volna, feledésre ítéltetett. „Keleten arra emlékeznek, ami sohasem történt meg, Nyugaton pedig elfelejtik azt, ami volt”, mondja Gellner.

Annak ellenére, hogy Kelet-Európában a közösségek fennmaradását hirdetik, a német és a kelet-európai nacionalizmusok hasonló utat jártak be: a történelem újraírására gondolok, amely az új elitkultúrák standardizálásával és tulajdonképpen a népi kultúrák lerombolásával járt. Ez a lavinaszerű folyamat az államon belül etnikai tisztogatáshoz, az államon kívül pedig háborúkhöz vezetett.

- *Szem előtt tartva a nyugati és keleti nacionalizmusmodellek közötti, fent leírt különbségeket, hogyan értékeli a jugoszláv háborúra adott nyugati válaszokat?*

- A kormányok többsége, különösen, ha nagyhatalmakról van szó, egyöntetűen veszélynek tartja az elszakadást. Ez az elszakadásellenes Szent Szövetség nem azén indokolt, mert az elszakadás egy feltételezett dominóeffektushoz vezethet, hanem inkább azért, mert az esetek többségében nem nyújt megoldást az öt előidéző problémákra. Ellenkezőleg, éppen mivel a homogén nemzetállam modelljét ismétli, jobbra a problémák újratermeléséhez vezet. Ám ez az elszakadástól való általános félelem nem számol két alapvető tényezővel: az egyik általános jellegű, a másik sajátos és a jugoszláv esethez kapcsolható. A kérdés általánosítható vonatkozása az, hogy az egység mindenáron való megkövetelése törvényesíti az állami erőszakot és elnyomást. Azaz, ha az elszakadás megakadályozására bármilyen eszköz bevethető, és nemzetközileg elfogadott, akkor végső soron a brutális erőszak alkalmazása is indokolható. Ez történt Jugoszlávia és számtalan más ország esetében, amikor a nemzetközi közösség némán nézte végig az egy ország területi integritása és önrendelkezésének sérthetlensége nevében elkövetett gyilkolásokat. E cinkosságot illeti első számú kritikám a Nyugatnak, a jugoszláv háborúhoz való hozzáállása miatt.

A második - és ezzel a sajátos jugoszláviai problematikát érintem - azt a feltételezést illeti, hogy minden elszakadást sürgető mozgalom elkerülhetetlenül a csökönyös és rebellis perifériához kötődik, míg a központi államnak magától értetődően homogénnek és egységesnek kell lennie. A valóság viszont az, hogy bár a jugoszláv hadsereg többé-kevésbé

elkötelezte magát az ország integritásának megóvására, a Milosevics-rendszer célja nem ez volt. Az ország területi integritását hangsúlyozó retorikája ellenére Belgrád ki nem mondott célja Nagy-Szerbia megtisztítása volt a környező etnikumoktól és „fertőző” kulturális befolyásoktól. A Nyugat elfogadta Milosevicsnek az ország egységére vonatkozó retorikáját mint valódi elkötelezettséget. Ám a Milosevics-rendszer ehelyett egy klasszikusnak nevezhető terrorkampányt indított közösségi gyűlölködésre való bujtogatással, az emberek közötti korlátok felállításával és az erőszak brutális alkalmazásával, új identitások és ezzel együtt az új határok kialakítása céljából, miközben felszámolták a helyi etnikai és vallási együttélés lehetőségét. De a hagyományos gerillaharcokkal ellentétben, ahol kevés fegyverrel harcolnak erősen ellenséges közegben, és ahol a tömegkommunikáció megszerzésének lehetősége teljességgel kizárt, a szerb nacionalistáknak rendelkezésükre áll a balkáni térség legerősebb állama. Az eredmény, mint tudjuk, népiirtás. És ez a népiirtás valószínűleg még nagyobb mértékű lett volna a nemzetközi közösség megkésett beavatkozása nélkül.

A Nyugat magatartásának van végül egy említésre méltó harmadik eleme is, nevezetesen a nyugati elit hihetetlen önlegitimáló retorikája, hamis racionalizálása, bűnbakkeresése és történelemhamisítása. Mindez annak érdekében, hogy a háború elején elkövetett hibákat kimagyarázza, eltussolja. Egy nemrégiben megjelent, e kérdéstről írott monográfiámban azzal próbálok, hogy felfedjem azt a széles körben elterjedt és tulajdonképpen a Milosevics köréből származó mítoszt, miszerint a háború kitöréséért Németország felelős, mert elsőként ismerte el Szlovénia és Horvátország függetlenségét. Bár ez az interpretáció teljességgel hamis, mégis elevenen él tovább mind az egyetemi, mind a politikai körökben.

- *Mi a véleménye a Nyugat hozzáállásáról a koszovói helyzethez?*

- Nem szívesen beszélek most folyó eseményekről. Úgy tűnik, hogy a jelentős nyugati tévétársaságoktól és újságoktól megtagadták a koszovói jelenlét lehetőségét, és ha ez így marad, akkor álmunkat ezúttal nem fogják zavarni a borzalmas pusztítás televíziós közvetített képei. Míg a Szarajevó elleni támadásokat minden nagy tévétársaság közvetítette, egy Pristina elleni támadás esetében erről nem lenne szó. Akárcsak a csecsenföldi Groznij esetében, elképzelhető, hogy Pristina teljes lerombolásának kevesebb következménye lenne, mint Szarajevó ostromának. De ezek csupán spekulációk.. Végző soron minden a nyugati vezető politikusok spekulációin áll vagy bukik, illetve azon, hogy milyen közel vannak egyes helyeken a választások. Ez cinikusan hangzik, de teljességgel reális helyzetkép.

- *Az egyesült államokbeli Cornell Universityt követően a budapesti Közép-Európa Egyetemen oktat. Vajon közép-európai tartózkodása befolyásolta a nacionalizmusról vallott nézeteit??*

- Természetesen. E tapasztalatok valószínűleg a későbbiekben képezik majd vizsgálódásaim tárgyát. A benyomásom az, hogy Kelet-Európában a kommunizmus mindent lerombolt, amit lerombolhatott, és így a kelet-európai országoknak hosszú időbe fog telni a megújulás. Gazdaságközpontú világunkban a hangsúlyt rendszerint a gazdasági tényezőkre teszik a helyzet megítélésében, ám ez természetesen a bajoknak csupán egyik orvossága. Valójában nincsen gazdaság kultúra nélkül, és kultúrán én nem csupán egy sor kialakult gyakorlatot, normát, attitűdöket és értékeket értek, hanem egy csoport képességét arra, hogy kreatív legyen. A kreativitás pedig bátor kockázatvállalással jár. Ez azonban a volt kommunista országokban majdhogynem teljesen eltűnt a legtöbb területen. Az emberek nagy többsége hozzá szokott a passzivitáshoz, konformizmushoz és az uralkodó normák kritikátlan elfogadásához. Pillanatnyilag a kelet-európai gazdaságok a nyugati, értsd: amerikai érdekek passzív befogadói. A másik oldalon viszont szokássá vált a keleti dolgokkal lenézően bánni. Ez a helyzet pedig fokozott frusztrációt és türelmetlenséget teremt, amely aztán könnyen a nacionalizmus termőtalajává válik.

Azt hiszem, hogy kulturális vonatkozásban a vasfüggöny sohasem szűnt meg létezni. És amit a függönynek ezen az oldalán termelnek, az gyakorta a másik oldalon már létezőnek

puszta utánzata. A Nyugathoz való felzárkózás itt minden mást kizáró imperatívusz, holott utánzás útján lehetetlen felzárkózni, mert ez valójában az elmaradottságot termeli újra. A versenyképesség megteremtése inkább a hagyományokra való támaszkodás és az innováció együtteséből fakad, mintsem merő utánzásból. Azt tapasztalom, hogy a kommunizmust nem a demokrácia, hanem a fogyasztói társadalom imádata váltotta fel. Az új fogyasztói társadalmak úgynevezett értékmentessége pedig szöges ellentétben áll a demokrácia minden elképzelésével. Hiszen demokráciát gyakorolni, akárcsak kultúrát művelni, olyan bátorságot követel, amely lehetővé teszi a belülről történő kritikát és megújulást. Ma azonban mind a fogyasztók, mind pedig a nacionalisták a kihívásokat kizárólag kívülről jövőnek képzelik el.

Az interjút készítette és fordította: Bíró Anna-Mária

SAŠA KICOŠEV - KOCSIS KÁROLY

A menekültügy társadalmi-demográfiai aspektusai a Vajdaságban

A hajdani Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság felbomlását fásérő, főként a mai Horvátország és Bosznia-Hercegovina területét pusztító háborúk során, 1991 májusa és 1995 szeptembere között csaknem kétmillió lakos, a két utóbbi ország lakosságának közel negyede vált földönfutóvá, és menekült többnyire a saját etnikuma által katonailag ellenőrzött területre. A boszniai háború legádázabb periódusában, 1992. július elejéig az ENSZ Menekültügyi Főbiztosságának (UNHCR¹) adatai szerint a hajdani Jugoszlávia polgárai közül 1830000 menekült el az etnikai-vallási jelleget öltött háború következményei elől. Közülük - a mai határokat figyelembe véve - 694 ezer Horvátország, 643 ezer Bosznia-Hercegovina, 241 ezer Jugoszlávia (Szerbia és Montenegró), 252 ezer pedig más állam területén keresett menedéket.² Azóta a hadiszerencse változásával a menekültek mozgásának iránya és nemzetiségi összetétele jelentősen megváltozott. A horvátországi „Szerb Krajinai Köztársaság” összeomlását, a boszniai Szerb Köztársaság hadsereg éneksorozatos veréseit (1995. augusztus-szeptember) és a daytoni békekonferenciát (1995. 11. 1-21.), illetve a párizsi békeszerződést (1995. 12. 14.) követően a menekültek száma - eredeti lakóhelyeikre való fokozatos visszaköltözésük miatt - Horvátországban és Bosznia-Hercegovina területén tetemesen visszaesett.³ Ugyanakkor Jugoszláviában, különösen a vegyes nemzetiségű Vajdaságban a horvát és muszlimán* fennhatóság alá került területekről elmenekült szerb népesség száma rendkívüli mértékben megnőtt.⁴

Az 1996 májusában és júniusában megjelent adatok szerint a menekültek és a háború által veszélyeztetett személyek száma a Jugoszláv Szövetségi Köztársaságban (JSZK) elérte a 646066 főt⁵, akiknek 95,6 százaléka Szerbiában, 4,4 százaléka Montenegróban (Crna Gorában) tartózkodott. Az északi, gazdaságilag legfejlettebb szerbiai tartomány területén, a Vajdaságban a Szerb Köztársaság menekültjeinek 42 százaléka, 257739 fő⁶ került összeírásra.⁷ A Jugoszláviába érkezett menekültek legszívesebben a Vajdaságot és a fővárost, Belgrádot választották új lakóhelyüknek. Míg a Vajdaságban 100 helybeli lakosra 12,8 (Belgrádban 10,7) menekült jutott, ez az érték az albán-szerb konfliktus sújtotta, gazdaságilag elmaradott Koszovó-Metóhiában csupán 1,0, Közép-Szerbiában (Belgrád nélkül) 2,1, Montenegróban 4,6 volt. A Vajdaságba 1991-1996 között érkezett, több mint negyedmillió menekülthullám mérete meghaladta mind az első, mind a második világháború utáni, túlnyomórészt szerbekkel történő betelepítések nagyságát.⁸ A Vajdaságban összeírt menekültek érkezésének időrendbeli megoszlása szoros összefüggésben állt az 1990-es években a volt Jugoszlávia területén lezajlott politikai eseményekkel, a volt tagköztársaságok függetlenségének kikiáltását követő egyre súlyosabb etnikai konfliktusokkal, hadműveletekkel (*1. táblázat*). Az első menekülthullám 1990-ben Szlovéniából érkezett, ezt követték 1991 nyarától a Horvátországból (főként Nyugat-Szlavóniából), 1992 áprilisától pedig a Bosznia-Hercegovinából érkezők. A menekültek számának 1993-1994-beli csökkenését követően, 1995-ben a horvátországi Krajina („Szerb Krajinai Köztársaság”) területének horvát visszafoglalását⁹ követően több mint 133 ezer szerb keresett a Vajdaságban menedéket. 1996-ban a daytoni békekonferencia határozatainak végrehajtása, különösen Szarajevó szerbek által lakott negyedeinek a boszniai Muszlimán-Horvát Föderációnak történő átadása újabb menekültáradatot indított a Vajdaság felé (is). Meg kell említenünk, hogy az ezen írásunk legfőbb adatforrásául szolgáló, 1996-ban az UNHCR által lefolytatott menekültügyi összeírást követően, 1997 végén és 1998 elején is megfigyelhető volt még egy nagyobb, többségében a Vajdaságba irányuló szerb menekülthullám, melynek eredményeként a végérvényesen horvát fennhatóság alá került baranyai, kelet-szlavóniai és

nyugat-szerémségi területekről - az UNHCR becslései szerint - 50 ezren települtek, menekültek át Jugoszláviába.

A vázolt politikai-katonai események (harci cselekmények, megtorlástól való félelem, etnikai tisztogatások) eredményeként a menekültek túlnyomó része Horvátországból (54%) és Bosznia-Hercegovinából (37,8%) érkezett¹⁰ (2. táblázat). Említésre méltó, hogy még a saját állam területéről (JSZK) is érkezett 1515 menekült, akik az egyre növekvő etnikai és vallási feszültségek, összetűzések miatt menekültek el lakóhelyükről (Koszovó-Metóhiából, Szandzsákból). A mai jugoszláv határokon túlról érkező szerbek többsége olyan területekről menekült, melyek a háborús események folyamán horvát vagy muszlimán fennhatóság alá kerültek.

Az elmúlt években a Vajdaságba érkezett menekültek nagy tömege jelentős mértékben átformálta a vajdasági helyi társadalom demográfiai és társadalmi szerkezetét (nemzetiség, nem, kor, iskolai végzettség-képzettség, foglalkozás, háztartás szerinti összetételét). Ez indokolja, hogy a menekültek ezen mutatóit és a multietnikus, előregedett, természetes fogyás sújtotta vajdasági társadalomra, illetve a nagyobb számú kisebbségepe (magyarokra és horvátokra), azok etnikai térszerkezetére gyakorolt hatását részletesebben is megvizsgáljuk.

A nemzetiségi megoszlást tekintve a menekülteknek szinte teljes egésze (94 százaléka) szerbnek számít. Egyetlen más etnikum aránya sem haladta meg az egy százalékot (3. táblázat). E tömeges szerb menekülthullámnak, illetve a mintegy 30-30 ezer vajdasági magyar és horvát elmenekülésének köszönhetően a szerbek aránya a Vajdaság területén élő, 2,2 millió főnyire gyarapodott össznépességben belül 1996 derekán becsléseink szerint 64,3 százalékra nőtt (1991-ben 56,8% volt). Ugyanakkor az előregedett népességű, természetes fogyás és nagy emigrációs veszteség sújtotta magyarok aránya 12,3 százalékra (mintegy 285 000 főre), a horvátoké¹¹ 2,8 százalékra (hózzávetőleg 62000 főre) zuhant. Ez a harmadik nagy szerb immigrációs hullám jelentősen felgyorsította a tartomány elszerbesedésének és multietnikus jellege csökkenésének (elvesztésének) korábbi ütemét.¹² E negyedmillió menekültáradat eredményeként a Vajdaság népességének ma már kétharmadát jelentő szerb etnikumon belül az őshonosok és bevándoroltak (1918 előtt is itt élt, illetve utána betelepült elődökkel rendelkezők) közötti arány becsléseink szerint kiegyenlítődött, ami nem csupán az etnikai arányokat, hanem a helybeli népesség politikai magatartását is jelentősen módosította, tetemesen rontva az autochton népesség autonomista törekvéseinek esélyeit.

A nemek arányát tekintve a menekülthullám nem módosította számottevően az egyre inkább előregedő, tehát növekvő nőtöbbséggel jellemezhető vajdasági népesség ezen mutatóját (100 férfira jutó nők száma: menekültek 107,3 nő, vajdaságiak 105,3 nő; férfiak aránya: menekültek 48,2%, vajdaságiak 48,7%, 4. táblázat). Ez főként annak köszönhető, hogy a kedvezőbb termékenységi mutatókkal és ezért kiegyenlített nemek közti aránnyal rendelkező, többnyire balkáni szerb menekültek férfiai jelentős háborús veszteség sújtotta. Különösen kedvezőtlen a menekültek nemek közti aránya a 30-39 éves korcsoportban, ahol 100 férfira 110,9 nő jut. Az említett természetes népmozgalmi, biológiai és háborús okok szemléletesen tükröződnek a korcsoportok szerinti megoszlásban is. A menekültek korösszetétele - különösen a fiatal középkorúaknak köszönhetően - a helybeli, vajdasági népességhez viszonyítva kedvezőbbnek számít, ami némileg magasabb termékenységük mellett annak is köszönhető, hogy korábbi lakhelyükön az idősebb népesség kisebb mértékben szánta el magát a menekülésre. A 60 éves és idősebb népesség aránya a menekültek esetében 16,1 százalékot, a vajdaságiaknál 18,3 százalékot ér el. A menekültek előregedési indexének (100 gyermekkorúra jutó időskorú) értéke (87,2) is messze elmarad a vajdaságiakétól (95,1), különösen az itteni magyarokétól (154,8 !).

A legkülönbözőbb földrajzi környezetből (városokból csakúgy, mint elmaradott krajainai falvakból) érkezett menekültek iskolai végzettségi szintje némileg meghaladja a vajdaságiét, és ahhoz képest szélsőségesebb értékeket mutat. Míg a 19 éves és idősebb népességből a

vajdaságiak esetében csupán 44% rendelkezik legalább középfokú végzettséggel, addig ez az arány a menekültek esetében 62,5 százalékot ér el. A menekültek a helybeliekhez képest jobb képzettségi mutatókkal rendelkeznek az iskolai végzettségi piramis csúcsán is. A felsőfokú végzettségűek aránya a 24 éves és idősebb menekültek körében 12,3 százalékot (!) képvisel, messze meghaladva az agráripari jellegű Vajdaság hasonló mutatóját (8,8%).¹³ Másrészt viszont a menekültek körében az iskolai végzettséggel egyáltalán nem rendelkezők aránya (21,1%) is meghaladja a vajdasági értéket (10,5%). Ezáltal a menekültek a Vajdaság leginkább művelt és legkevesbé képzett csoportjai arányának növeléséhez is hozzájárultak. Meg kell említenünk, hogy a Vajdaságba és Belgrád környékére települt szerb menekültek képzettségi szintje meghaladta azon sorstársaikét, akik korábbi lakóhelyük közelébe, a boszniai Szerb Köztársaság területére, főként Banja Luka vidékére költöztek.¹⁴

Kevésbé előregedett korösszetételük és jelentékeny nőtöbbletük miatt a menekültek több mint fele, 50,3 százaléka számított korábbi lakóhelyén aktív,¹⁵ 8,3 százaléka inaktív (nyugdíjas) keresőnek, 41,6 százaléka pedig eltartott személynek. Ez utóbbiak közel harmada, az összes menekült 13,1 százaléka háztartásbeliként volt nyilvántartva. Az aktív keresők közül a munkások (62,1%), köztisztviselők (13,4%) és földművesek (7,4%) képezték a legjelentősebb tömeget. A jelentős munkaerő-potenciált képviselő, többségükben még csak 8-9 hónapja érkezett menekültek közül 1996 tavaszán - az állami és helyi hatóságoknak a menekültek katasztrofális gazdasági helyzetét enyhíteni próbáló, pozitív foglalkoztatási diszkriminációja ellenére - csupán 6% rendelkezett állandó, 3,5% határozott időre szóló munkával. A többiek munkanélküli-segélyből, alkalmi munkából vagy megtakarított pénzükből éltek. Ez a szülőföldjét, egzisztenciáját interetnikus konfliktus, illetve háború miatt elveszítő, elkeseredett munkanélküli-tömeg nem csupán az eltartásából származó gazdasági teher okán, hanem keserű tapasztalatából is eredő csekély interetnikus toleranciája és a vajdaságitól eltérő mentalitása miatt is jó ideig súlyos gazdasági-társadalmi konfliktusforrást fog jelenteni.

A közvetlen háborús eseményektől megkímélt Vajdaságban a szerb menekültek megjelenése a helybeli népesség - főként az előregedéssel összefüggő - kis létszámú háztartási szerkezetének elaprózottságát tovább fokozta. A menekültek esetében a háztartások vajdaságinál (2,94) sokkal alacsonyabb (2,46 fős) lélekszáma, a csonka családok nagy száma azonban főként nem természetes népmozgalmi, biológiai okoknak, hanem a súlyos háborús veszteségeknek volt köszönhető. Ezt tükrözte az a sajnálatos tény is, hogy a menekült háztartások 36,4 százaléka egy, 22,4 százaléka két tagból állt. A befogadó, egyre jobban előregedő vajdasági népesség esetében az egy főből álló háztartások aránya csupán 17,9 százalékot ért el.¹⁶

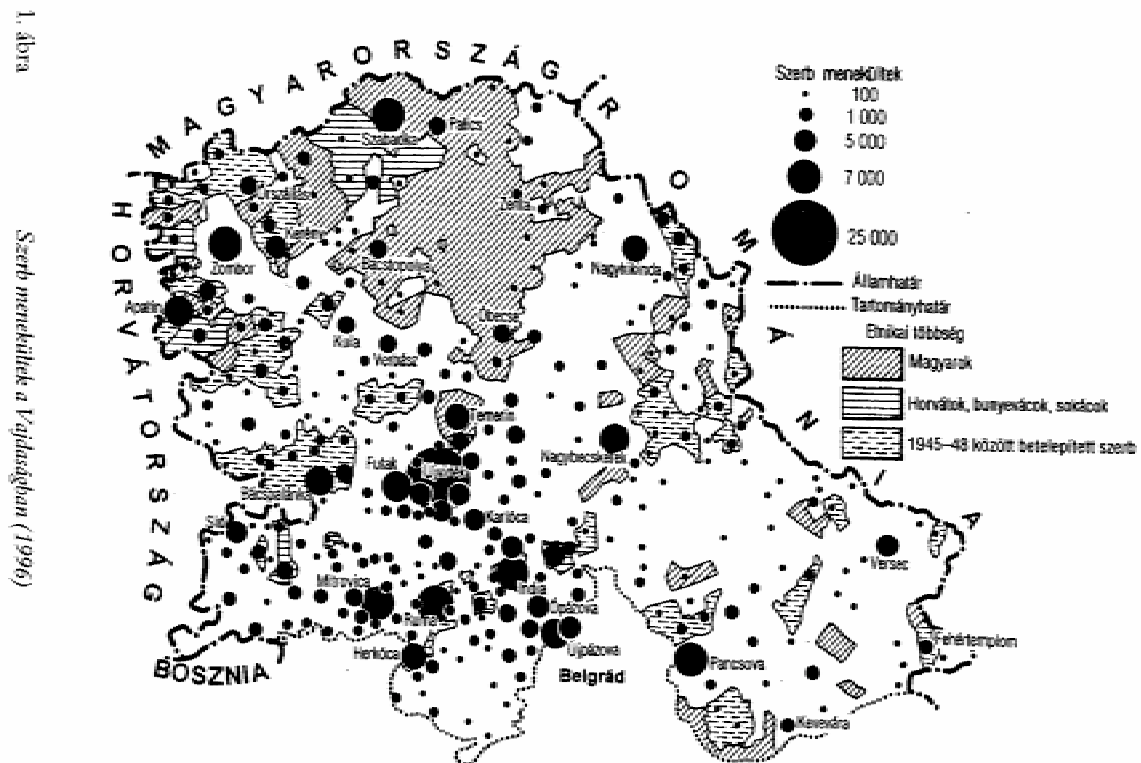
A menekültek életkörülményeit foglalkoztatási helyzetük mellett új lakáskörülményeik határozzák meg. A korábbi feltételezésekkel ellentétben a hivatkozott összeírás szerint csupán 5,6 százalékuk élt közös szálláson, menekülttáborban és 11,3 százalékuk (vásárolt, kiutalt, egyéb módon megszerzett) magánlakásban. Többségüket, 51 százalékukat (!) barátok, rokonok fogadták be, míg 22,9 százalékuk albérletbe kényszerült.

1996-ban, meglehetősen bizonytalanak tűnő egzisztenciális helyzetük ellenére, a menekülteknek csupán 8,8 százaléka (22826 fő) tervezte főként anyagi okok miatt - visszatérését korábbi lakóhelyére.¹⁷ Egy részük szándékának eltökéltségét bizonyítja az a tény, hogy a Horvát Menekültügyi Hivatal adatai¹⁸ szerint 1998 elejéig a JSZK területéről 19 500 szerb tért vissza eredeti lakóhelyére. A túlnyomórészt szerb nemzetiségű menekültek többsége, 63,2 százaléka - leginkább azok, akik baráti, rokoni kapcsolatokkal, újonnan szerzett ingatlannal rendelkeznek - nyilatkozott úgy, hogy a JSZK-ban, saját nemzetállamában fog maradni.

A menekültek demográfiai-társadalmi szerkezeti helyzetének és a helyi társadalomra gyakorolt hatásainak bemutatását követően különös fontosságúnak tűnik, hogy megvizsgáljuk

a menekültek térbeli eloszlását és annak a nemzeti kisebbségek településterületére gyakorolt hatását.

A közel negyedmilliónyi szerb menekült többsége - a vonzó gazdasági adottságok mellett - korábbi rokoni és baráti kapcsolata miatt választotta új hazájának a Vajdaságot. Háromnegyedük Bácska délnyugati részén és a Szerémségben lelt menedéket, főként az itteni, kedvező életkörülményeket kínáló városokban (24487 szerb telepedett Újvidékre, 6-8 ezren Rumára, Zomborba, Pancsovára, Indiába, Mitrovicára) és az 1945-48 között idetelepített, jórészt krajainai rokonai településeiben (1. ábra). Ezen a területen nagyszámú szerb menekült költözött a - szerb-horvát ingatlancsere keretében önként eltávozott, illetve a telepes szerbek által bosszúból elűzött - szerémségi és bácskai horvátok (mintegy 30000 fő) falvaiba is (Szond, Herkóca, Kukujevci, Gibarac, Novi Slankamen). A periferikus fekvésű, kedvezőtlen életkörülményeket kínáló, bánsági határ menti területeket és a magyar, román, szlovák etnikai területeket, főként a homogén, számukra idegen etnikumú közösségeket a szerb menekültek általában elkerülték.¹⁹ A Tisza-vidéki magyar etnikai tömb területére viszonylag kisszámú, 5891 főnyi szerb, az összes vajdasági szerb menekültnek csupán 2,4 százaléka költözött, illetve került befogadásra. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a kedvező forgalmi fekvésű, vegyes nemzetiségű, de még magyar többségű bácskai városokban és urbanizált térségekben viszont nagyszámú szerb menekült talált új otthonra (Szabadka 6401, Temerin 3444, Óbecse 1471, Palics 1359 és Bácsstopolya 1200 fő). A szerb menekültek betelepülése és a helybeli magyarok egy részének elköltözése, természetes fogyása miatt 1996-ra a magyarok elvesztették 50% feletti arányukat Óbecsén, Bácsföldváron, Nemesmiliticsen és Palicson. Temerinen, Bajmokon és a bánsági Törzsudvarnokon pedig a szerbek relatív többségbe kerültek a helyi magyarokkal szemben. Ezzel a Szabadka-Tisza-vidéki magyar etnikai terület peremén megnőtt a magyar-szerb etnikai keveredés mértéke, és tovább csökkent a bácskai, bánsági magyar nyelvszigetek száma.

Forrás: Census of Refugees and other War-affected Persons in the Federal Republic of Yugoslavia. UNHCR - UN High Commissioner for Refugees - Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Belgrade, 1996

Összességében megállapítható, hogy a menekültek betelepülésével a Vajdaság népességének demográfiai összetétele, népmozgalmi, társadalomszerkezeti mutatói némileg

javultak. A munkaképes korú menekültek nagyarányú munkanélkülisége, elszállásolásuk ideiglenes jellege azonban még mindig súlyos társadalmi (olykor helyi interetnikus) feszültség forrása. Annak köszönhetően, hogy a menekültek letelepítése nem államilag irányított keretek között, hanem többnyire spontán módon zajlott, a menekültek többsége a Belgrád-Újvidék urbanizációs régióban koncentráldott, és szinte érintetlenül hagyta a nemzeti kisebbségek etnikai területének többségét és a kedvezőtlen életkörülményeket kínáló, lassan elnéptelenedő, bántási határvidéki területeket. Az etnikai összetételre gyakorolt hatását tekintve figyelemre méltó az a tény is, hogy a közelmúltbeli nagy szerb menekülthullám a tartomány vegyes etnikumú jellegének halványulását, elszerbbedésének felgyorsulását eredményezte.

1. táblázat *A menekültek Vajdaságba érkezésének időpontja*

Év	Menekültek száma	Menekültek megoszlása (%)
1990	973	0,4
1991	21304	8,3
1992	53424	20,7
1993	14849	5,8
1994	11529	4,5
1995	133829	51,9
1996	15548	6,0
Ismeretlen	6283	2,4
Összesen	257739	100,0

2. táblázat *A Vajdaságba menekültek korábbi lakóhelye*

Korábbi lakóhely	Menekültek száma	Menekültek megoszlása (%)
Bosznia-Hercegovina	97474	37,8
Horvátország	139231	54,0
Makedónia	642	0,2
Szlovénia	1455	0,6
Jugoszláv Szövetségi Közt.	1515	0,6
Ismeretlen	17422	6,8
Összesen	257739	100,0

3. táblázat *A Vajdaságba menekültek nemzetiségi megoszlása (1996)*

Nemzetiség	Menekültek száma	Menekültek megoszlása (%)
Szerbek	242340	94,0
Crnogoraiak	831	0,3
Horvátok	2508	1,0
Muszlimánok	1054	0,4
Szlovének	82	0,0
Macedónok	158	0,1
Albánok	15	0,0
Magyarok	305	0,1
Cigányok (romák)	101	0,0
„Jugoszlávok”	4373	1,7
Egyebek	5972	2,4
Összesen	257739	100,0

4. táblázat *A Vajdaságba menekültek korcsoportok és nemek szerinti megoszlása (1996)*

Korcsoportok	Összesen	%	Férfiak	Nők	%
0 - 14	47630	18,5	24260	23370	9,1
15 - 39	98857	38,4	48177	50680	19,7

40 - 59	64228	25,0	32139	12,5	32089	12,5
60 - x	41555	16,1	17853	6,9	23702	9,2
Ismeretlen	5469	2,0	1900	0,7	3569	1,3
Összesen	257739	100,0	124329	48,2	133410	51,8

5. táblázat *A Vajdaságba menekültek gazdasági aktivitás szerinti megoszlása (1996)*

Foglalkozási csoport	Menekültek száma	Menekültek megoszlása
Földműves	9554	3,7
Munkás	80534	31,3
Köztisztviselő	17377	6,7
Egyéb foglalkozású	22236	8,6
Nyugdíjas	21474	8,3
Háztartásbeli	33727	13,1
Egyéb eltartott	72837	28,3
Összesen	257739	100,0

* A volt Jugoszlávia területén élő, szerb-horvát, illetve macedón nyelvű, saját nyelvükön magukat „musliman” *nemzetiségűnek* nevező népeiséget következetesen muszlimánként említjük. megkülönböztetve a „muzulmán, mohamedán” *vallási* elnevezéstől.

JEGYZETEK

- 1 UNHCR: United Nations High Commissioner for Refugees.
- 2 A Jugoszláviára vonatkozó adat 1992. 12. 31-re érvényes (Summer of sadness, UNHCR Focus: *Asylum in Europe*, 1996, 15. p.).
- 3 A menekültek évközépi lélekszáma Horvátországban az alábbiak szerint változott: 1993-ban 527 660, 1995-ben 399 264, 1997-ben 224 471, 1998 elején 127 333 fő (*Displaced persons and refugees in Republic of Croatia*, Government of the Republic of Croatia, Office of Displaced Persons and Refugees, Zagreb, 11 May 1998.). Bosznia-Hercegovina területén a menekültek száma 1995 végére 600000 főre (350000 muszlimán, 150000 szerb, 100000 horvát) csökkent. Ekkor a külföldre menekült boszniaiak számát 1259000-re becsülték (Praso, M.: *Demographic Consequences of the 1992-95 War*, Bosnia Report 16. July-October 1996).
- 4 A menekültek megoszlása Jugoszláviába érkezésük éve szerint: 1991-ben 76159 fő, 1992-ben 164743 fő, 1993-ban, 1994-ben és 1995 első felében összesen 92006 fő, 1995 második felében 258422 fő, 1996 június 9-ig 45552 fő (Summer of ... i. m. 15, p.).
- 5 Az említett menekültügyi összeírás eredményeit a Belgrádi Városi Statisztikai Hivatal tette közzé az alábbi címen: *Census of Refugees and other War-affected Persons in the Federal Republic of Yugoslavia*, UNHCR - Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Beograd, 1996.
- 6 Az UNHCR adatai szerint 1996 közepén a Vajdaságban 259719 menekült tartózkodott, akik közül 229811 személy nemzetközileg is elismert menekültstátussal (C1) rendelkezett, míg 29908-an „háború által veszélyeztetett személyként” (C2) lettek nyilvántartva.
- 7 A szerbiai menekültek 27,7 százalékát Belgrádban, 27 százalékát Közép-Szerbiában és 3,3 százalékát Koszovó-Metóhiában vették nyilvántartásba.
- 8 A túlnyomórészt szerb nemzetiségű telepések száma 1918-1931 között kb. 64000, 1945-1948 között 225696 főre volt tehető. Lásd Kocsis K.: Adalékok a magyarság etnikai földrajzához a mai Vajdaság területén. In: Dövényi Z. (szerk.): *Tér- Gazdaság -Társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 1996, pp. 339-373., Stipetić, V.: Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945-1948. In: *Rad JAZU Knj.300*. 1954. pp. 431-472.
- 9 A Horvát Hadsereg 1995. május 1-2-án a „Bljesak” (Villám) hadművelet során Nyugat-Szlavóniában és az Okučani környéki Szávamelléken 500 km²-t, 1995. augusztus 4-e és 7-e között az „Oluja” (Vihar) hadművelet eredményeként a Krajinában (Észak-Dalmácia, Lika, Kordun, Banija) 10000 km²-t foglalt vissza az 1991 óta szerb ellenőrzés alatt álló területekből (*Hrvatski leksikon I. Svezak A-K.: Naklada Leksikon d.o.o., Zagreb*, 1996, pp. 263-283.).
- 10 A Jugoszlávia Vajdaságon kívüli területeire érkezett menekültek 50,9 százalékának Bosznia-Hercegovina, 48,7 százalékának Horvátország volt a korábbi lakhelye.
- 11 A horvátok adata magába foglalja a bunyevácokat és sokácokat is.
- 12 A szerbek aránya a mai Vajdaság területén az említett három nagy szerb bevándorlási hullám eredményeként az alábbiak szerint változott. 1. hullám (1918-1931): a szerbek aránya 33,8 százalékról (1910) 37,8 százalékra

- (1931) nőtt, 2. hullám (1945-1948): a szerbek aránya 35,3 százalékról (1941) 50,4 százalékra (1948) nőtt, 3. hullám (1991-1996): a szerbek aránya 56,8 százalékról (1991) 64,3 százalékra (1996) nőtt.
- 13 Összehasonlításként közöljük, hogy a befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 24 évnél idősebb népesség körében Magyarországon 10,1 százalékot (1990), a mai Jugoszláviában 10,8 százalékot (1991) ért el.
- 14 Banja Luka környékén a menekültek körében az iskolai végzettség nélküliek aránya 30,3 százalékot ért el (Bjelovitić, M.: Jedna od posljedica gradjanskog rata na prostoru bivše SFRJ 1991-1995. Izbjeglo i raseljeno stanovništvo na primjeru opštine Banja Luka. - *Glasnik Geografskog Društva Republike Srpske* Sv.2. 1997. pp. 75-92.
- 15 Az aktív keresők aránya (50,3%) a menekültek körében mind a jugoszláviai (44,7%), mind pedig a magyarországi értékhez (43,6%) képest - a termelés szempontjából, a menekültek foglalkoztatási igényeinek új lakóhelyükön remélt maradéktalan kielégítése esetén - különösen magasnak számított volna.
- 16 A horvátországi Krajínából elmenekült szerbek közül a háború miatt kevésbé csonkult, szétzilálódott családban, háztartásban élők főként a közeli boszniai Krajínába, Banja Luka környékére települtek, ahol a menekült háztartásoknak csupán 12 százaléka állt egy főből (Bjelovitić, M.: i. m. p. 78.).
- 17 A boszniai Krajina szerb menekültjei némileg nagyobb arányban (14%) tervezték visszatérésüket korábbi lakóhelyeikre (Bjelovitić, M.: i. m. p. 81.).
- 18 *Displaced persons...* 1998. i. m.
- 19 A viszonylag legkevesebb menekültet az alábbi kommunák (kb. „járások” - opštinák) fogadták be (100 helybeli lakosra jutó menekülték száma alapján): a magyar Zenta (1,0), Ada és Magyarkanizsa (1,6) és a szlovák többségű Antalfalva (2,2).

SASA HICOŠEV-KÁROLY KOCSIS

The Case of Refugees in Vojvodina from a Demographic and Social Perspective

Following the break-up of former Yugoslavia nearly 2 million of individuals were forced to leave their residence. According to numbers registered by mid-1992, out of this 694,000 came from Croatia, 643,000 were former residents in Bosnia-Herzegovina, 241,000 quit Yugoslavia (Serbia and Montenegro) and 252,000 previously lived in other states of former Yugoslavia. Since August 1995 which was marked by the fall of the Serbian-populated Krajina in Croatia, and defeats suffered by the Serbian troops, some 304,000 refugees were settled into the Serbian Republic of Bosnia-Herzegovina and to Yugoslavia - mainly in the economically prosperous regions of Vojvodina and Belgrade. The analysis presented in this article is based on the records registered by the Serbian Commissioner for Refugees and the United Nations High Commissioner for Refugees (spring 1996) and is focused on the region of Vojvodina. The inquiry presents the demographic and social structure (age, sex, nationality, studies, profession, composition of family etc.) of the refugees of almost exclusively Serbian ethnic descent. The influence of the newly settled refugees on the local society, on the distribution of various ethnic communities in traditional local minority settlements and on changes in the ethnic composition of the region is also considered.

GÖDRI IRÉN

A romániai magyar értelmiségiek kivándorlásának motivációs háttere és ideológiai vonatkozásai

Az elmúlt másfél évtizedben a romániai magyarság köréből egyre többen és egyre sűrűbben találtak szemben magukat - végleg külföldre távozó barátaik, rokonaik, ismerőseik révén, vagy saját kitelepedésüket fontolgatva - a kivándorlás kérdésével. Lassan már nem is találni olyan személyt, akinek a szűkebb-tágabb baráti, családi, rokoni körében ne lenne néhány kivándorló.

A jelenségről többféle vélemény is kialakult. A kisebbségi nyilvánosság részéről mindvégig főképp elítélés volt tapasztalható: a kisebbség fogyásának okát látták benne, ideológiai szempontokra hivatkozva próbálták megfélemezni a kivándorlást. A közvélekedésben az elítélés, sajnálkozás mellett megértés is mutatkozott. Az álláspontokban az élettér szabad megválasztásának általános emberi joga állt szemben a szülőföld iránti elkötelezettséggel, erkölcsi helytállással és felelősségtudattal. S mindezek mellett ott voltak a tények: egyre többen nyilvánítottak véleményt távozásukkal.

Tény, hogy a '80-as évek végére jelentősen felerősödő romániai kivándorlás a '89-es fordulat után megnövekedett, s bár '92 óta a folyamat csökkenő tendenciát mutatott, a legfrissebb romániai statisztika a kivándorlók számának az előző évekhez viszonyított újabb növekedését jelzi.

Tanulmányom a romániai migráció egy sajátos szeletének - a magyar értelmiségiek kivándorlásának - mikroszociológiai vizsgálatára épül, szem előtt tartva a közel egy évszázados múltra visszatekintő erdélyi migráció napjainkig tartó időszerűségét.

Hipotézisem szerint a romániai magyarság esetében az elvándorlás sajátos válsághelyzetre adott bonyolult válaszreakció, melynek hátterében okok sorozata és egymásba fonódása található.

A történelmi-statisztikai jellemzők feltárása lehetővé tette a vizsgálat tárgyának előzetes körvonalazását. A statisztikai szabályszerűségeken túl azonban az egyéni magatartások és döntések megértéséhez kívántam eljutni, s ezt az antropológiai típusú mikroelemzés tette lehetővé. Az egyedi eseményekként értelmezett migrációs életutak feltárására kutatási eljárásként a *strukturált interjút* alkalmaztam, arra törekedve, hogy minél teljesebb és árnyaltabb képet kapjak az egyéni döntésekről.

A vizsgálat alanyai az utóbbi másfél évtizedben Romániából Magyarországra áttelepedett magyar értelmiségiek köréből kerültek ki.¹ Az értelmiségi minta választása több szempontból is indokoltnak tűnt. Először is a kivándorlók között a vizsgált években - a statisztikák szerint - ez a réteg igen nagy arányban volt jelen, s ehhez járul társadalmi szerepük fontossága, „szellemi súlyuk”.² Ezért az értelmiség elvándorlása hátrányosan érintette a helyben maradókat (főként mivel a többségi népességhez viszonyítva a magyaroknál az értelmiség aránya már eleve kisebb volt), s feltehetően ennek tulajdonítható, hogy az ő távozásuk volt a leglátványosabb, a kibocsátó közegben legnagyobb visszhangot kiváltó, a közvéleményt leginkább felrázó „veszteségként” megélt jelenség.

Másik tényező, hogy az értelmiségieknél az átlagosnál erősebb önreflexió és helyzetelemzési tudatosság tapasztalható,³ ami választásuk utólagos újragondolására ösztönzi őket. Ezért az ő esetükben áttelepedésüket követően a lehetséges egzisztenciális és identitáskonfliktusokon kívül büntudatból fakadó, úgynevezett morális konfliktusok⁴ is nagyobb valószínűséggel jelentkeznek. Ez az a réteg, amelynek döntését a gazdasági indokok mellett feltehetően más szempontok is jelentősen befolyásol(hat)ták (például a tehetség érvényesítésének lehetősége). S bár az igazi ok náluk sem szükségszerűen azonos az

indoklással, *hipotézisem szerint az ő esetükben sokkal erősebb a döntés legitimizálásának kényszere (akár a nyilvánosság felé, akár csak önmaguknak), tekintettel a tetteikre irányuló társadalmi ítélkezésre* („... magánszemélyként jogod van ugyan elmenni, de értelmiségiként kötelességed volna itt maradni” - Szilágyi, 1995).

A Magyarországra áttelepedett romániai magyar értelmiségiek migrációs életútját elemezve a következő kérdésekre kerestem választ:

- Mi készítette őket a szülőföld elhagyására, és milyen társadalmi és mikroszociális körülmények között született a döntés?

- Hogyan próbálják feloldani az esetlegesen jelentkező moráliskonfliktusokat a kivándorlás „megideologizálásával”?

- Milyen elképzelésekkel és elvárásokkal érkeztek Magyarországra?

- Hogyan sikerült beilleszkedniük az új környezetbe, és milyen beilleszkedési típusok különíthetők el?

- Az „erdélyi múlt” (az ebből fakadó élményháttér, életszemlélet) vagy az áttelepült erdélyi értelmiségi státus jelentett-e előnyt vagy hátrányt?

- Mennyire sikerült megőrizniük erdélyiségüket, és hogyan alakult identitásuk az integrálódási folyamatban?

Az alábbi írás a vizsgált kérdéskör két szegmensét helyezi nagyító alá: a kivándorlás motivációs hátterét s ennek társadalmi beágyazottságát (a kibocsátó társadalom kivándorlókkal szembeni attitűdjét, illetve a kivándorlók társadalomképét), valamint az utólag jelentkező, a morális konfliktusok feloldására szolgáló, önigazolási készítéseket. Ez utóbbiak megfelelő értelmezése érdekében szükségesnek tűnik az erdélyi kivándorlások ideológiai vonatkozásainak előzetes ismertetése.

A kivándorlás ideológiai háttere Erdélyben

A magyar nemzetiségűek Erdélyből Magyarországra való áttelepülésének sajátossága, hogy nemcsak egyik ország területéről a másik ország területére való átköltözésről van szó, hanem a kisebbségi létből a többségi létbe⁵, a leszakított területről az anyaországba való átkerülésről is.

Minden elvándorlás többnyire negatívan hat a hátrahagyott közösségre, gyengíti a csoportszolidaritást, ezért a távozások megfékezésére már Trianont követően úgynevezett közösségközpontú ideológiák születtek, amelyek mintegy árulásnak, „nyílt cáfolatnak”, a helytállás feladásának minősítették az elvándorlást.

Az 1920-as év a világháborút követő kivándorlási hullám csúcspontja volt Erdélyben: 70773 személy távozott (Mikó, 1941). Hiányuk (főként ha a közösség addigi összetartói, irányítói voltak) nagyon megnehezítette az otthon maradtakat, a kisebbségi létet vállalók sorsát.

Ennek hatására 1921. június 23-án Kós Károly, Zágonyi István és Paál Árpád kiadták a *Kiáltó Szó* című röpiratot, amely az otthon maradt magyarság feladatait, valamint a megmaradás érdekében rájuk rótt kötelezettségeket tartalmazta. Megfogalmazói a kivándorlás ellen foglaltak állást, elítélve és megbélyegezve az elmenőket: „Aki elindult..., az többé nem jöhet vissza, aki közülünk elmegy, az ne is kíváncsozzék vissza valaha, annak itt helye nem lesz soha és jussa sem lesz annak..., aki gyenge, az lépjen ki a sorból. Az menjen..., a mi árulónk az!” (Mikó, 1941.)

A *Kiáltó Szó* a kisebbségi sors vállalásának méltóságát, a maradék erkölcsi felsőbbrendűségét hirdette. A megjelenését követő években a kivándorlás, bár nem szűnt meg, de jelentősen csökkent, s nem kizárt, hogy ebben a hirdett eszméknek is szerepük volt.

A két világháború között az erdélyi magyarság sajátos ideológiája a transzszilvanizmus volt, amely a „romantikus, mitikus múltba fordulás” után a közösségi gondok, a kisebbségi

sorskérdések vállalását tűzte ki célul (Cseke, 1995). A transzszilvanizmusnak mint egzisztenciális világnézetnek a következő lényeges vonásai voltak: a történelmi alapokhoz való öntudatos visszanyúlás, a modern gondolatok felé való gyors odafordulás, a másik nép megbecsülése és értékelése. Hirdette a kisebbség belső önépítésének szükségességét, a közösségi érdekeknek a személyes érdekek elé való helyezését, a szellem magasabbrendűségét. A kultúra megőrzését a kisebbség önfenntartása egyetlen útjának tekintette.

Ennek az eszmének - Kós Károly és Kuncz Aladár mellett - Makkai Sándor volt az egyik megfogalmazója, aki a *Magunk revíziója* címe munkájában (1931) a romániai magyarság gondolkodásának és erkölcsi felfogásának, illetve az egész kisebbségi társadalomnak belső megújulását sürgette. A szemléletváltást gazdasági, politikai, társadalmi téren egyaránt szükségesnek tartotta. De ennek ellentmondva alig öt év múlva megdöböntő lépésre szánta el magát: püspöki tisztségéről lemondva - betegségre hivatkozva áttelepedett Magyarországra. 1937 februárjában jelent meg a *Nem lehet* című írása, amelyben megfogalmazza, hogy a „kisebbségi kérdés - nem mint politikai, hanem mint emberi probléma - megoldhatatlan”, és kifejti, hogy a kisebbségi lét semmilyen emberhez méltó elrendezését nem tartja elképzelhetőnek, mert maga a kisebbségi kategória „emberhez méltatlan és lelkileg elviselhetetlen”.

Ez kiváltotta az akkor oly nagy vihart kavaráó kisebbségi létparadoxonvitát, melyben a „menni vagy maradni” kérdés különböző aspektusai tükröződtek. A távozó és a maradók nézőpontjaiban egyaránt önigazolási szándékok, ideológiaképző motivációs kényszerek lelhetők fel (Cs. Gyimesi, 1993).

A kortársak az egész romániai magyarság nevében kérték számon Makkain döntését. Írások (cikkek, levelek) áradata született meg, s ezek többnyire az értelmiséginek a közösséggel szembeni felelősségét hangsúlyozták, és a maradás mellett érveltek, az erkölcsi helytállásra, a Reményik Sándor által megfogalmazott „lehet, mert kell” imperatívuszára hivatkozva.

Végigkövetve az írásokból kicsengő véleményeket, megfogalmazódik a kérdés, hogy amennyiben a kivándorló esetében megfigyelhető az önigazolás kényszerének jelentkezése, nem lehetséges-e, hogy a maradást választók is szükségét érzik, hogy „vállalásukat” (melynek háttérben. számtalan motiváció húzódhat) ideológiákkal támasszák alá.

Egy későbbi, *Nemzet és kisebbség* című írásában Makkai a kisebbség dilemmájaként fogalmazta meg a következőket: „a kisebbségi nemzetdarab ragaszkodik földi otthonához, mert egész élete abból nőtt ki, s abból lélegzik, és mégis elvágyik belőle, mert szellemi otthona csak saját nemzeti egzisztenciájának teljességében található fel.” Ezt az elvágyódást vajon hányan próbálták meg (s próbálják azóta is) elfojtani, az értelmiségi szereptudatra, a szülőföldre, az erkölcsi helytállás parancsára hivatkozva? S vajon hányan vannak azok, akik utólag, ha életük alakulása folytán mégis a távozást választották, elvetették ezeket az ideológiákat, és másokat alkottak helyettük?

Cseke Péter a *Lehet - nem lehet* (1995) bevezetőjében beszámol arról, hogy amikor ötven évvel az előbbieken említett vita kirobbanása után összegyűjtötte és egybeszerkesztette a vita Kolozsváron fellelhető anyagát, négy nemzedéktársának adta át elolvasásra, akik közül hárman nemsokára elhagyták az országot. Szomorúan fűzi hozzá, hogy a későbbiekben is ezt tapasztalta: „mindenki azokat az érveket ragadta ki belőle, amelyekkel döntését alátámaszthatta, távozását a maga és a mások számára megideologizálhatta.”

A jelen írás kereteiben nem célok az 1937-es létparadoxon-vita mélyreható elemzése, az álláspontok értékelése, csupán egy számomra egyértelmű tényre szeretnék rámutatni: aki a „menni vagy maradni” kérdésben valamilyen módon állást foglal (akár távozással, akár maradással), az nem előre tudatosult ideológiák hatására teszi. A motiváció(ka)t kézzelfoghatóbb dolgok szolgáltatják, a döntésben nem eszmék, hanem tények (érdekek)

játszanak szerepet, s az ideológiagyártás utólagos, a meghozott döntés legitimizálására hivatott.

Véleményem szerint ezért nem is lehetett) csupán ideológiákra hivatkozva megfékezni a kivándorlást. S amikor a végzetes „nem lehet” a ‘80-as években újra tízezrek magatartásává vált, a nemzetiségi nyilvánosság hiába próbálta érzelmi-ideologikus konstrukciókkal érvényre juttatni kivándorlásellenes álláspontját. A távozók nem „ideológiai tudatossággal” hagyták el a szülőföldet, hanem „bőrükön érezve a lehetőségek teljes beszűkülését, a jövőhiányt” (Cs. Gyimesi, 1993).

A ‘89-’90-es nagy kivándorlási hullámot követően az erdélyi magyarság jövőjéért aggódó, „itt maradást” hirdető, ideológiákra épülő diskurzusok a helyben maradást a morálisan helyes magatartással azonosították, s a kivándorlás következményeit az erdélyi közösségre nézve súlyosnak ítélték, ezzel mintegy „katasztrófajelzést” ébresztve.⁶ Csupán azt hagyták figyelmen kívül, hogy „az ember nem mindig »szolgáltatból«, nemzeti öntudatból él...” (Bárdi, 1992).

Manapság már nem annyira éles hangú a kivándorlás megítélése, amihez talán az is hozzájárul, hogy „az itthon maradás hirdetőinek gyerekei jelentős számban kitelepedtek, vagy Magyarországon folytatják egyetemi tanulmányaikat.”⁷ A téma azonban továbbra is felfelbukkan a romániai magyar nyilvánosság fórumain, s megállapítható, hogy a Makkai Sándor áttelepedését követő öngazolási folyamat, illetve az elítélő álláspontok, a kivándorlók és itthon maradók képzeletbeli párbeszéde ma is érvényes modellként értelmezhető. A kivándorlások mai szereplői, illetve az őket elítélők nem egy esetben választásuknak megfelelően hivatkoznak, mintegy öngazolásképpen a Makkai által, illetve a Reményik által képviselt álláspontra. Holott minden ilyen hivatkozás csupán az utólagos megmagyarázás kényszeréből fakad.

Szemponatok az interjúk anyagának értelmezéséhez

Közismert jelenség, hogy az egyén hajlamos a múlt megváltoztatására, racionalizálására és idealizálására a jelen viszonyainak megfelelően. Némely interjúalany esetében is érzékelhető volt egyfajta tendencia a történetek olyanszerű bemutatására, hogy „a múlt legitimálja a jelent, s a jelen legitimálja a múltat” (Niedermüller, 1998).

Az életútkutatók tapasztalatai szerint azok az események, amelyek a mindennapok rutinjától elválnak, és főleg azok, amelyeket helyváltoztatás is kísér, könnyen felidézhetők és elbeszélhetők. Továbbá, ha élete bizonyos időszaka hatással van az elbeszélő jövőjére is, akkor ez biográfiai önmegerősítésre készíti (Rosenthal, 1991).

A migrációs életutak, természetükből adódóan, nemcsak hogy könnyen felidézhetők, de az elbeszélést emocionális megnyilvánulások is kísérik. A kivándorlás nemegyszer válságjelenségekkel jár együtt: törés az addigi életvitelben, a kötődések elszakadásának tulajdonítható talajvesztés, identitászavarok stb. Az elmeséléskor újra átélt helyzetek, a „menni vagy maradni” dilemmáját felszámoló döntés legitimációs kényszere, az elhagyott otthon és szülőföld képe, az „új élet” megpróbáltatásai, a gyökértelenség megélése stb. mind, mind olyan elemek, amelyek hatására a „történetek” elmesélését egyfajta emocionális érzékenység jellemezte. Nyilvánvalóvá vált, hogy az elbeszélők számára ez életüknek nagyon fontos szakasza, amely bár elmúlt, magukban nem tudták lezárni, mindig „fájdalmasan aktuális” marad, kibeszélhetetlen és „eldolgozatlan”.

A szövegek értelmezésekor törekedtem az interjúalanyok által használt kifejezések, megfogalmazások minél hívebb tükrözésére, illetve arra, hogy valamennyi megkérdezett álláspontja fellelhető legyen a feldolgozásban, elkerülve ezáltal azt, hogy egy olyan szintézis jöjjön létre, amelyben, úgymond, „elvesztek útközben a megkérdezettek hangjai”. A gazdag

individuális élményanyag feldolgozásakor leíró kategóriákat, tipológiai rangsorokat próbáltam megfogalmazni.

A kivándorlás motivációs háttere

A szakirodalom a nemzetközi vándorlás két formáját különíti el: erőszakolt vándorlás vagy kényszervándorlás (menekülés) és természetes ki- és bevándorlás, s mindkettőt alapvetően társadalmi-politikai és gazdasági okokra, illetve ezek egymásba épülésére vezeti vissza.

A vizsgálat során elemzett esetek nem sorolhatók egyértelműen a kényszermigráció kategóriájába, hiszen valamennyi mögött önkéntes választás állt, s nem hirtelen kialakult életveszélyes helyzet miatt került sor rájuk.

Ennek ellenére a '89 előtti kivándorlás egyes eseteinél felismerhetők a „kényszerítő” elemek: politikai üldöztetés (többé-kevésbé burkolt zaklatás, titkosrendőri megfigyelés), etnikai diszkrimináció, gazdasági kényszer. Viszont sokan, akiknek szintén részük volt mindebben, nem hagyták el az országot, nem menekültek el, hanem mindezek ellenére maradtak. Ez azt igazolja, hogy azok a körülmények, amelyek az egyik személy számára elviselhetetlenek, egy másik számára elviselhetők lehetnek, ugyanakkor arra enged következtetni, hogy a kivándorlást választó személyek esetében a külső körülmények (közvetett vagy közvetlen) hatására egy bizonyos belső kényszer is jelentkezett, s a végső döntés meghozatalában ennek volt nagyobb szerepe. Tehát a külső „kényszerítő” körülmények nem voltak feltétlenül determináló erejűek, s végső soron minden távozni készülő előtt nyitva volt a másik lehetőség: a maradás, s ennek az alternatívának a választása vagy elvetése „csupán” vállalás kérdése volt. Ezen az alapon az általam elemzett esetek az önkéntes migrációk csoportjába tartoznak.

A továbbiakban ezek motivációs hátterét szeretném bemutatni: a döntés meghozatalának módját, körülményeit, a kivándorlás okait, befolyásoló tényezőit, valamint társadalmi és mikroszociális beágyazottságát.

A döntéshozatal módja és körülményei

Interjúalanyaim visszaemlékezései alapján kirajzolódott, hogy az áttelepedés gondolata általában hosszú folyamat eredményeként, sok-sok élmény hatására érlelődik meg, még akkor is, ha ez nem tudatosul a távozóban.

A kivándorlási döntés meghozatalának módja szerint három típus különíthető el:

- 1. hosszú fontolgatás eredménye;*
- 2. hirtelen elhatározás során születik;*
- 3. nincs tulajdonképpeni döntés.*

1. Az első esetben a konkrét döntést hosszú mérlegelés, tétovázás előzi meg, olykor egyfajta belső készülődés: „Úgy éltem a mában, hogy közben a batyumat próbáltam olyan állapotba hozni, hogy alkalomadtán tudjam a hátamra venni” (I. 16.). A kivándorlást motiváló okok tudatosulnak a döntés előtt álló személyben, de a döntés negatív következményeivel is tisztában van, ezért nehezen szánja rá magát a végső lépésre. E tépelődéssel járó belső feszültséget jól érzékelteti a következő interjúrészlet: „Két év ment rá az életünkből egy ilyen lelki tusára, hogy egy nap azzal keltünk, hogy beindítunk egy áttelepedést, azzal feküdtünk, hogy semmiképp. Ez azért egy kicsit felőrölte az idegeinket...” (I. 1.).

2. A második esetben a motivációk, bár szintén összetettek s hosszú idő alatt halmozódtak fel, nem tudatosultak annyira, hogy tényleges döntés elé állítsák az egyént. Nem készül az

ország elhagyására, de lappangva benne van a gondolat. Így aztán adott esetben, ha konkrét lehetőség kínálkozik, vagy egy bizonyos esemény mobilizálja a lappangó szándékot, hirtelen elhatározással megszületik a döntés („...nekem akkor ott néhány másodperc alatt rengeteg dolog lezajlott az agyamban [... J végiggondoltam és döntöttem” [I. 4.]). Ilyen esetben előfordul, hogy utólag maga a döntést hozó egyén is véletlennek tartja elhatározását.

3. A harmadik típusnál, amikor tulajdonképpen nem lehet kivándorlási döntésről beszélni, két eset különíthető el:

3. 1. Az egyén „sodródik az eseményekkel”; ennek tipikus esete volt a következő: kint tanul (kezdetben azzal a szándékkal, hogy majd visszatér a diplomájával); a távolság nehezen elviselhető, ezért házasújszaga szintén kiköltözik; természetesen élni is kell valamiből, tehát munkahelyet keresnek; közben az ott-tartózkodást szigorító rendelkezések lépnek életbe (az egyetemet még nem fejezte be), „kénytelenek” beadni a letelepedési kérelmet; a visszatérés gondolata egyre halványabb lesz, sőt a férj egyértelműen a végleges kitelepedést szorgalmazza; az albérlet is egyre nehezebben fizethető: eladják az otthoni lakást, és kölcsönrel kiegészítve saját lakást vásárolnak. „S ez megpecsételte a dolgot (...) nem volt visszaút. Mert addig, amíg van egy visszatérési lehetőség, az ember mindig gondolkodik” (I. 7.) - állítja mintegy magyarázatképpen az a „kivándorló”, akinek eredetileg nem állt szándékában a kitelepedés. S később az ott maradás igazolására még hozzáfűzi: „Van egy kislányunk (...), s azzal, hogy ő megszületett itt, még csak lehetősége sincs annak, hogy fogjuk magunkat és hazamegyünk” (I. 7.).

Ennek a folyamatnak a részletesebb ismertetését azért tartottam fontosnak most, mert a későbbiekben a motivációk tárgyalásánál már nem fogok kitérni rá, ugyanis itt passzív elfogadásról s ennek utólagos racionalizálásáról van szó.

3. 2. A harmadik típus másik esetében a tényleges döntés más cselekvésre irányul (például házasságkötésre), s a kitelepedés ennek csupán egyik velejárója, tehát nem elsődleges cél. Az egyén nem is tartja magát kivándorlónak.

E harmadik típus mindkét esetében az a tény, hogy maga az áttelepedés nem fogalmazódott meg célként, nem voltak mögötte egyértelműen erre sarkalló motivációk, a későbbiekben rányomja bélyegét (igaz, eltérő módon) mind a beilleszkedésre s az új státus elfogadására, mind a szülőföldre való viszonyulásra s az esetenként jelentkező morális konfliktusok feldolgozására.

Azt, hogy a kivándorlás gondolata mikor és hogyan érik döntéssé, több tényező is befolyásolja. Alapvetően meghatározó szerepük van a kötődéseknek: egyfelől az emberi kapcsolatoknak, elsősorban a családi köteleknek, másfelől a szülővároshoz vagy tágabb értelemben a szülőföldre való kötődésnek.

Ha a *családi kötelek* gyengébb, a kilépés is könnyebb belőle, ez burkoltan is megjelenik némely élettörténetben, de van, aki nyíltan megfogalmazza: „azáltal, hogy az ember nem kötődött úgy egy szűkebb családhoz, könnyebb volt talán a szálakat elszakítani, tehát áttelepedni, mint másoknak, akik kötődtek jobban, s így nem mozdultak” (I. 7.). Akinél a *szülőföldre, szülővároshoz való kötődés* mély volt, annál az áttelepedés után ez „kemény válságot és lelkiismereti problémákat okozott” (I. 5.). Ilyen szempontból teljesen mást jelent a távozás egy többségében magyarok lakta vidékről, mint szórványból. S ez utóbbinak sajátos esete az, amikor az egyén, gyökerek nélkül, még idegennek is érzi a várost, amelyben él: „én Bukarestben éreztem magam emigránsnak (...) úgy éreztem magam, mint aki hosszú külföldi kiküldetésben van egy jól ismert országban, amelynek nyelvét is megtévesztően jól beszéli, ahol sok barátja is van - de idegen maradt” (I. 18.). Ez az otthonalanságérzés határozottan megkönnyítette a döntéshozatalt.

Jelentősége van annak is, hogy maga a gondolat, a lehetőség tudata mennyire nyúlik vissza időben. Ott, ahol a gyakori látogatások, valamint a családban elhangzó beszámolók alapján már gyerekkorban kialakul a vonzódás, és tudatosul a távozás lehetősége, a későbbi

negatív élmények hatására sokkal könnyebben mobilizálódik a készítés („...valahogy elvarázsolt az egész, meg a családban is sokat beszéltek erről, hogy itt ilyen, s ott olyan, s valahogy ennek a csírája már akkortól bennem volt” (I. 6.). Hasonló hatása van annak is, ha a szülők „készülődése” végigkíséri a gyermekkort: „nekem a szüleim húsz éven keresztül gondolkoztak ezen a dolgon, s sosem sikerült különböző okokból kifolyólag. Ezért nem tudom, hogy nekem mi volt az első.” (I. 4.)

A kivándorlási szándék végleges döntéssé érését a *közeli ismerősök, barátok előzetes távozása* is befolyásolja, egyes esetekben csupán azzal, hogy hiányérzetet vált ki („egy olyan rossz hangulat vett erőt rajtam, hogy baráti szempontból egyedül maradtam, tehát akik közel álltak hozzám, azok mind elhúzták a csíkot, s mind kevesebben és kevesebben maradtunk” [I. 6.]), más esetben viszont a hiányérzet mellett egyfajta *mintakövetés* is megfigyelhető, amit nagyon jól érzékelt az alábbi interjúrészlet: „Nagyon sok barátom elment. Valószínűleg a kivándorlás is olyan, mint az öngyilkossági hullám: ha nagyon megindul, akkor az ember egyre többet veszít, nehezebb ott maradnia azok nélkül, akiket szeret, együtt szeretne velük lenni, ő is meg szeretné próbálni, ki akar törni ugyanabból, mint a többiek, és így egyik vonzza a másikat” (I. 10.). De ez a „vonzás” nem mindig jelenik meg ennyire nyíltan, hiszen többnyire az áttelepedés motivációit teljesen más dolgok szolgáltatják, s a „minta” megléte csupán megerősíti a döntést, vagy egyszerűen elgondolkodtatja a tétovázó embert, főleg abban az esetben, ha a távozó példaképet jelentenek számára: „...az értelmiség már megmozdult, (...) ez úgy érzékeltette, hogy egyes gondolkodó emberek áttelepednek. (...) elgondolkodtatott, hogy azok az emberek, akik életük nagy részét ott éltek le, és neves értelmiségiek, vajon miért mennek át, vajon mi motiválja őket, hogy áttelepedjenek” (I. 5.) (Talán itt mutatkozik meg egyértelműen az áttelepedő értelmiségiek felelősséggel járó szerepének a hatása.) Egy másik példa a barátok távozásának a befolyásoló szerepére, amikor egyfajta erőt adó, menedékjelleggel tulajdonítanak neki: „...mivel egyszerre, ugyanabban az időben indultunk el nagyon sokan, körülbelül tíz család, akik ott összejártunk rendszeresen, azt hittem, hogy itt egy ilyen bázis lesz, egy erőt adó bázis.” (I. 2.) (Ez persze nem mindig igazolódik be utólag.)

A döntés szempontjából fontos tényezőt jelentenek a célországban már létező *kapcsolatok, szálak* (olykor kiterjedt rokonság), amelyek egyrészt előzetes információkhoz juttatják a készülődőt, másrészt egyes esetekben a majdani elindulás megkönnyítésének az ígérését is jelentik. Szintén nagyobb valószínűséggel készítenek döntésre az előzetes „kitekintés”: „döbbenetes élmény volt, hogy itt van a világ, és mi ott ülünk” (I. 2.), a lehetőségekre való nagyobb rálátás, amely olykor az otthonhoz való kötődést is elhalványítja (még ha alaptalanul is): „...tudtam, hogy máshol is lehetek otthon, ami különben egy nagy tévedés, de akkor úgy éreztem” (I. 2.).

Nem egy esetben a kivándorlási szándék akkor merül fel, amikor *magánéleti válságok* jelentkeznek, s a távozás, ha nem jelent is megoldást rájuk, de lehetőség a kiszabadulásra, arra, hogy az egyén eltávolodjon válságainak helyszínétől, a nyomasztó légkörből, amely ott körülveszi: „Részben elmenekültem otthonról, meg hát voltak mondatok is, amelyek elől elmenekültem. Valóban sokféle dolog volt, emberek, megjegyzések, viselkedések... Itt pedig... egy nagyváros tényleg nagy, sokféle gondolkodásmódot, viselkedésmódot bír el, egy bizonyos értelemben toleránsabb.” (I. 10.)

S mindezekhez olykor még hozzáadódik a feleslegesség tudata is („úgy éreztem, hogy az anyámon kívül senkinek sincs szüksége rám ott, s nyugodtan eljöhettek onnan” [I. 10.]), az otthontalanság-, magányosságérzet vagy évek óta tartó állástalanság („amikor ott voltam és jó voltam, primán elviselték, hogy parlagon hevertem” ([I. 2.])).

A kivándorlás okai és befolyásoló tényezői

A sorsdöntő elhatározás motivációi olykor a távozók számára sem egyértelműek, ezért volt indokolt az „intenzívebb” technika alkalmazása. Ezáltal felszínre kerültek olyan motivációk is, amelyek az okok tényleges felsorolásánál nem fogalmazódtak meg, csupán rejtett utalások formájában jelentkeztek.

A szakirodalomból is ismert, hogy a migrációt „push”- és „pull”-faktorok, azaz taszító és vonzó tényezők befolyásolják, az előbbiek a kibocsátó, utóbbiak a fogadó ország/társadalom részéről. Az alábbiakban azokat a tényezőket mutatom be, amelyek az általam vizsgált kivándorlók esetében Románia „taszító” hatását, illetve Magyarország „szívó” hatását meghatározták.

A '89 előtt jelentkező „taszító” tényezők között szinte valamennyi esetben szerepel a szakmai kilátástalanság, az *érvényesülési, kibontakozási lehetőségek hiánya*. Ez a sokszor szinte megfoghatatlan hiányérzet csendül ki a következő sorokból: „Éltük a kisváros vidéki értelmiségének életét az adott kultúrközegben, de valami más is, valami több kellett, s emiatt a korlátozás, a beszűkülés érzése egyfajta frusztrációt okozott.” (I. 5.)

Hogy az érvényesülési, kitörési lehetőségek teljes hiányában ez a frusztráció olykor mennyire elhatalmasodott az egyénen, azt jól érzékelteti az alábbi visszaemlékezés: „úgy éreztem valahogy, mintha a plafon ereszkedne le; negyvenvalahány éves voltam akkor, és úgy éreztem, hogy vége van mindennek, semmi újhoz nem jutok hozzá, se információhoz, se semmihez; megelégszem a »blokklakással«, elértem a csúcst, van egy állásom, ahol rutinszerűen mennek a dolgok, azaz nem mennek, és semmi esélyem nincs a kitörésre. Félreértés ne essék: én kitörés alatt nem azt értem, hogy nem tudom milyen fényes karriert, világhírt érjek el, nem erről van szó, de egy helyben nem lehet megállni bizonyos korban.” (I. 6.)

A szakmai előrehaladás akadályozását a kisebbségi nemzethez való tartozás még súlyosbította: „a magyarok számára Erdélyben nem volt biztosítva a társadalmi mobilitás lehetősége” (Bárdi, 1992).

Másik taszító tényező a *politikai helyzet*. Az általam vizsgált migrációs eseteket egy sajátos időszak történelmi és társadalmi koordinátái határolják be. Mindebből csupán azt szeretném bemutatni, ahogyan maguk a kivándorlók észlelték, tapasztalták és értelmezték az őket kibocsátó közeg jellemzőit. Rengeteg rossz tapasztalatot és nagyon sok keserű élményt elevenítettek fel, amelyek kitörölhetetlenül rányomták bélyegüket az egyén gondolatvilágára. („Sajnos, ennek a periódusnak azt a keserű élményvilágát a mai napig magamban hordom” [I. 6.]

Még akinek kimondott politikai üldözésben nem is volt része, az is megemlítette, hogy „a szekuritate naponta szemmel kísérte”, s emiatt állandó kompromisszumokra kényszerült: „lépten-nyomon beállítottak ilyen-olyan indokkal, s ezt a zaklatást azért nagyon nehezen viseltük” (I. 1.). Akárcsak a kompromisszumokat, amelyekben „csak bizonyos mértékig lehet elmenni”. Azonban a politikai zaklatás szélsőségesebb formái is előfordultak. Volt, akivel nyilvános helyen beszélgettek, hogy kompromittálják, s ezt nem tudta elviselni, feldolgozni, de másvalaki ennél „súlyosabb” helyzetről is beszámolt: „minden harmadik-negyedik kollégám bevallotta, hogy a szekuritate befűzte: megzsarolta, megfenyegette stb. (...) A fiam egyik barátja, mindennapi vendégünk, bevallotta: rám van állítva. (...) a feleségemet követték az utcán, a barátaimat próbálták faggatni, körül voltam véve” (I. 18.). Az örökös lavírozás, stressz, „a politikai garasok letételének kötelezettsége” (I. 18.) elviselhetetlenné tette az életet.

A motivációk közt megjelenik a romániai totalitárius rendszer *elviselhetetlensége* is: „a '80-as évek második felében romániai magyar értelmiségi ként és fiatalként megélni a diktatúra terrorját és egyre ránk nehezedő nyomását, amiből akkor nem láttunk kiutat (...) ez

folyamatosan megérlelte az áttelepedés gondolatát.” (I. 5.) Hogy ennek megélése mennyire mély nyomokat hagyott, erről tanúskodik egy másik interjúrésztlet: „Én olyan keserű éveket éltem meg ‘75-től egészen ‘89-ig, hogy minden, ami szép és jó volt, nemhogy megszürcült: megfeketedett bennem” (I. 6.). Az is előfordult, hogy valaki a mindennapi munkája során került összeütközésbe a rendszerrel: „nehéz volt összeegyeztetni a lelkiismeretet a hivatalos elvárással (...). Lehet, hogy mások alkalmanként konfliktusba kerültek a rendszerrel, de én olykor óránként” (I. 5.).

További tisztító tényezőként jelenik meg az *állandó félelem* jelenléte („Az a légkör, az a félelem, ami naponként körülvelt, kétségtelenül ez volt az indok” [I. 1.]) ; a jövőtlenség érzete, a *magyar anyanyelvű iskolák kilátástalan helyzete, a gyerekek jövője miatt érzett aggodalom* („...magunk menekítése volt. Ugyanakkor biztos voltam, hogy a gyerekek is sokkal jobb alap lesz itt, mert ha ott lesz fiatal, már nem fog elrugaszkodni” [I. 2.]); valamint a kisebbségi létből fakadó hátrányok, azaz egy bizonyos *etnikai diszkrimináció* tapasztalása („magyarságomban éreztem sértve magam” [I. 5.]). Ez a hátrány az egyetemi felvételnél is érződött: „arányok voltak megadva, hogy mennyi az a létszám, amennyit még felvesznek, s nem feltétlenül az jutott be, aki tudott. Voltak megrázó élményeim emiatt.” (I. 7.) Nem egy esetben a szakmai érvényesülés korlátozását vagy az állástalanságot is erre vezetik vissza.

Ezekkel a negatív emlékekkel szemben, vagy talán kárpótlásul értük, a magánélet emlékei sokkal kellemesebbek, melegebbek, színesebbek („óriási közösség volt, körülbelül negyvenes létszámú társaság, akik összejártunk rendszeresen, teljes egyetértés volt” [I. 2.]). Megjelennek az egyetemista évek emlékei (amikor még romantikus élménynek számított a magyarországi barátokat elszállásolni) s a rendszer elleni tiltakozásként értelmezett apró, inkább gesztusértékű megnyilvánulások („nem voltak ezek nagy dolgok, de amikor arra kértek a budapesti diákok, akkor fehér ingben mentünk ki a főtérre, nem felvonulva, de fehéringesen mindenki” [I. 3.]). A kapcsolatok, barátságok sokkal melegebbek voltak, egy otthoniasabb, családiasabb légkör uralkodott, s visszatekintve még inkább úgy érződik: „erős volt az összetartás”, a nemzeti kohézió. A magyarság megélése a „lefojtott körülmények” között még intenzívebb volt. S van, aki a kilátástalanság mellett e körülmények pozitív hatását is megemlíti: „Romániában kisebbséginek lenni kilátástalan volt, de ugyanakkor ösztönző: az emberek az elnyomás hatására szellemileg aktívabbak voltak.” (I. 11.)

A „vonzó” tényezők szerepe jóval kisebb a ‘89 előtti kivándorlások motiválásában. Az anyagi jólét vonzását a legtöbb esetben hangsúlyozottan elutasítva, a legtöbben a „magyarság szabad megélésének” a vágyát, azaz a *nemzeti identitás szabad kinyilvánításának igényét* fogalmazták meg: „...ha magyarnak születtünk, akkor lehessünk szabad magyarok gondolatban, kimondott szóban...” (I. 1.). Ugyanakkor az egyetemes *szabadság utáni vágy* is megjelenik: „amikor arra szántuk magunkat, hogy eljövünk, akkor egy szabad világot igényeltünk.” (I. 1.)

A „vonzó” tényezők indirekt megközelítése érdekében a kivándorlók *Magyarországról előzetesen kialakított képét* is vizsgáltam. Ez, amint az interjúk során kirajzolódott, valamennyi esetben pozitív kép volt: „alapvetően egy vonzó kép, az anyaország képe” (I. 9.), sőt olykor a szabadságnak s a bőségnek a jelképe („Magyarországra úgy néztek akkor, mint egy kis Kánaánra” [I. 3.]). Ennek a képnek a kialakulásában a látogatások során tapasztalt, az erdélyi magyarok iránt megnyilvánuló rokonszenvnek is szerepe volt. Magyarországot az otthoninál sokkal magasabb életszínvonal, „szókimondó sajtó”, „gazdag és erős könyvkiadás”, „egyre inkább virágzófejlődő falu” (I. 18.) jellemezte az áttelepedni vágyók szemében. Ugyanakkor egyfajta felszabadultságérzetet is sugallt: „egyfajta félkapitalista világ, ahol a szabadság már bizonyosfajta nyugalmat és kötetlenséget is jelent a munkához” (I. 1.). Ez a kezdeti kép azonban a legtöbb esetben valamelyest változott az áttelepedés után, sőt az is előfordult, hogy teljesen „átrajzolódott”, s visszatekintve „hét év ittlét után egy idealisztikus, rózsaszín álomképnek tűnik” (I. 6.).

A '89 után áttelepülteknél némiképp módosul a motivációs háttér. A „taszító” tényezők között már nem szerepelnek politikai okok, a rendszer elviselhetetlensége, az állandó félelem. Viszont ugyanúgy megjelenik a *szakmai érvényesülés lehetőségének hiánya* („A férjem nagyon jó szakember, s azonkívül bizonyítani is akart [...] s akadályoztatva volt ebben, mert nála idősebb kollégái nem nagyon akarták engedni őt, hogy bármi újat is csináljon” [I. 8.]), valamint az elismertség hiánya („úgy éreztem, hogy legalább ötször annyit kell dolgoznom, hogy azt az elismerést kapjam, mint más” [I. 8.]), mindkettő *etnikai megkülönböztetéssel* indokolva.

Ebben az időszakban a motivációk közt már nyíltabban megjelenik a *gazdasági helyzet kilátástalansága* is „taszító” tényezőként. Míg '89 előtt az egyéb hátrányok és nehézségek mellett eltörpült az anyagi feltételek szerepe, a fordulat után a nagyobb lehetőségek, ugyanakkor ezek nehezebb elérhetősége miatt jobban hangsúlyozódott a fontossága. A labilis gazdasági viszonyok főleg a még rendezetlen anyagi körülmények közt élő, az otthonteremtés elején álló fiatalokat készítették arra, hogy jobb feltételek mellett alapozzák meg jövőjüket. Az ő esetükben az elszakadás is könnyebb volt: nem kellett felszámolni az otthont, feladni a már megteremtett egzisztenciát. Náluk a mozgásigény is erősebben jelentkezett („az ember amíg fiatal, addig kell jönni-menni, mert menés közben másképp látszanak a dolgok” [I. 4.]), olyannyira, hogy olykor nem is a célország, nem is az otthonról való távozás volt a lényeges, hanem maga a „menés”, amely mintegy „mozgással kívánta biztosítani a stabilitást” (I. 4.).

A mindennapi nehézségekkel, *anyagi gondokkal, munkahelyi problémákkal* való állandó szembesülés, a *bizonytalan jövő*, s azok az általános feltételek, amelyek meghatározták az egyén, illetve a család életét, a kivándorlási szándék megérlelődését segítették elő. Mindez még nagyobb hangsúlyt kapott akkor, ha a *gyerek jövője miatti aggodalom* is hozzáadódott („... az utolsó csepp az a szörnyű iskolarendszer volt, az a színvonal, ami a szórványban volt” [I. 8./].

A '89 után távozóknál nem egy esetben az is megfigyelhető, hogy a „taszító” okok visszanyúlnak a '80-as évek „idegőrlő” társadalmi-politikai körülményeihez. Az akkor kapott „sokféle pofon, rúgás” miatti menekülési vágy már régóta ott lappangott az egyénben, s amikor nem sokkal a fordulat után egyértelművé vált, hogy igazi változás nem következett be, akkor a hiábavalóság, csalódottság, reménytelenség érzése egyre inkább a kivándorlás felé sodorta: „...elégé el voltam keseredve, mert ugye a marosvásárhelyi események után voltunk, a bányászjárások után (...), s úgy éreztem: micsoda hülye illúzió volt azt hinni, hogy megszűnik a diktatúra, s megváltoznak a körülmények. Ez egy örült csalódás volt, erre rájönni, hogy az én életem erre ráment és rámegy, s itt nem lesz semmi.” (I. 10.)

Kiderült, hogy a makrotársadalmi változások nincsenek összhangban az egyéni tudatváltozásaival, az emberek felfogásában, viselkedésében nem következhet be egyik napról a másikra változás. („Döbbenet volt, amikor '90-'91-ben annak a negyven évnek a hatását éreztük, hogy mennyire el lehetett hülyíteni az embereket, mennyire nem tudnak normálisan gondolkodni.” [I. 8.]) S a tapasztalat az, hogy felülről a hatalomnak nem volt érdeke ezen változtatni. Különböző nacionalista lapok láttak napvilágot, s az emberek „teljesen manipulálhatók voltak”: „elhitték, amit az újság írt, s én hiába voltam a kolléganőjük, és teljesen normális viszonyban voltam velük, nekem állandóan azt kellett bizonyítani, hogy én tényleg semmi rosszat nem akarok.” (I. 8.)

Míg a '89 előtt távozotknál általános reménytelenségérzés, a változásban való kételkedés volt tapasztalható, addig azoknál, akik '89 után hagyták el az országot, legtöbb esetben megtalálható a kezdeti bizakodás után jelentkező *csalódottság*: „elítéltük azokat, akik kijöttek, mert mi bízunk, hogy rövidesen csak történni fog valami. Aztán telt az idő, és láttuk, hogy semmi mozdulás...” (I. 8.). A csalódottságot a *korruptió elharapódzása* is fokozta: „...ami rosszul esett, hogy előtérbe került az a felfogás, hogy az ügyeskedők érvényesültek bármilyen téren: akinek ismeretsége volt, aki jobban tudott csúsztatni...” (I. 8.).

A felgyorsuló élettémpó az emberi kapcsolatokra is hatással volt: kezdtek elveszíteni a '89 előtti összetartó, családi jellegüket („Amíg mindenki az elnyomott erdélyi magyar volt, és mindenki egyformán szegény, addig lehetett jobban összetartani, s addig lehetett azt mondani, hogy az erdélyiek összetartóbbak” [I. 3.]). Másfelől a „változást” követően jelentkező (többnyire jogos) igények kielégítésének jelei sem voltak észlelhetők, ami szintén kifosztottságérzetet okozott. („A mai napig nincs Kolozsváron egy olyan könyvtár, ahol a mai magyar irodalmi lapok gyűjteménye meglenne. [...] Nemzetmentés van, de hogy a nemzetiségnek legyen egy megbízható adattára, elérhető folyóiratai, az még mindig nincs.” [I. 10.]

A '89 utáni „vonzó” tényezők között elsősorban az életfeltételek javításának nagyobb lehetősége szerepelt („Annyit láttam, hogy az itteni emberek sokkal felszabadultabbak. [...] Tudtam, hogy itt az ellátás, az nem gond.” [I. 8.]), valamint egy reményteljesebb élet csábítása. A *Magyarországról előzetesen kialakult kép* - az időközben ott bekövetkezett változásoknak köszönhetően - már nem volt annyira egyértelműen pozitív, mint a '89 előtt kivándorolni készülők esetében, de még mindig több előnyt sejtetett. („Nem láttam nagyon vonzónak, de az nyilvánvaló volt, hogy általában gazdaságilag jobb irányba haladnak itt a dolgok” [I. 4.]

Amint látható, a motivációk széles skálája bontakozik ki az elemzett esetek alapján, sőt olykor az okok bonyolult szövevényét lehet felfedezni, ezek viszont mindenkinél egyéni módon épülnek egymásba. A legtöbb esetben nehéz lenne meghatározni, hogy pontosan melyik is volt a legnyomósabb ok, amely talán önmagában is elegendő lett volna a távozáshoz. A külső szemlélő számára a kivándorlás nemegyszer egy jobb élet választásának a szinonimája, holott belülről kockázattal, bizonytalansággal, küzdelmekkel és kétségekkel járó folyamat. S ezt csak az érzi át igazán, aki maga is átélte: „Az otthoniaknak ez úgy tűnik, hogy egy díszmenet, és valaki megszökik egy nehéz életből egy könnyűbe (...), hát ez egy halálos tévedés. Ehhez borzasztó sok erő és bátorság kell, és senki nem tudja, hogy átér-e a másik partra, hogy megússza-e alkoholizmus, öngyilkosság, depresszió vagy egyszerűen hihetetlen betegségek nélkül, vagy hogy elvergődik-e, és miből fog megélni. Semmi sem kész és adott.” (I. 10.)

A döntés legitimszálása

Az embereknek természetes igényük van arra, hogy igazolják cselekvéseiket, vélekedéseiket, érzéseiket. Festinger kognitívdiszonzancia-elmélete szerint feszültség lép fel, valahányszor az egyénnek két egymással pszichológiailag összeegyeztethetetlen tudattartalma van. Ilyenkor az emberek arra törekednek, hogy csökkentsék a diszonzanciát, és racionalizálják-magyarazzák cselekvéseiket. E diszonzanciacsökkentő viselkedés E. Aronson szerint az én (ego) védelmét: a pozitív önkép fenntartását szolgálja (Aronson, 1995).

A kivándorlás esetében már a döntéshozatal során egymásnak ellentmondó gondolatok, vágyak, késztetések jelentkeznek a választás előtt álló emberben. Egyfelől a távozást „sürgeti” helyzetének szubjektív kilátástalansága, elviselhetetlensége, a „lépni kell” belső imperatívusza. Másfelől maradásra ösztönzi a kapcsolatok felszámolásának, a „múlt” elhagyásának belső konfliktusokkal járó tudata, az esetenként jelentkező elkötelezettség és a maradék iránti felelősségérzet. Csapdahelyzet ez, amelyben bármelyik alternatíva mellett dönt az egyén, a másik mellett szóló érvek feladása diszonzanciát okoz. Ennek feloldására jelentkezik az önigazolás, a döntés legitimizálásának kényszere.

„Az önigazolás a kivándorlás esetében⁸ olyan folyamatként bontakozik ki, amelyben megfigyelhető az előző valóságkép többé-kevésbé fokozatos elrajzolása abba az irányba, hogy végül szűkebb vagy tágabb körben legitimálni lehessen általa a bekövetkező vagy már bekövetkezett eseményt” (Cs. Gyimesi, 1993).

Az általam vizsgált eseteknél megfigyelhetd volt, hogy másképp jelentkezik az öngazolás a '89 előtt, illetve az az után távozottaknál. Azok közül, akik a '80-as években hagyták el az országot, sokan úgy emlékeznek vissza erre a lépésre, mint akkori helyzetük megoldásának egyedüli alternatívájára. Erre utalnak az ilyenszerű kijelentések: „akkor az egyetlen megoldás az volt, hogy elindulj”; „egy ösvény volt, ami abból kivezetett”; „...a kitelepülés egy szelep volt”; „az ottmaradás felőrlődéshez vezetett volna” stb. Hogy akkori helyzetüket mennyire elviselhetetlennek látják még most is, évek távlatából, jól érzékeltetik az 52 éves képzőművész szavai: „A világ minden kincséért nem maradtam volna ott. Akkor már egy olyan lelki zsákutcába kerültem, hogy semmi kiutat nem láttam...”; vagy az író szavai: „Akkor megőrültem, behaltam volna, ha maradok.” (I. 6.)

Bár kevésbé szélsőséges formában, mint annak idején Makkainál, a „nem lehet” a '80-as évek végén is felbukkan: „... nem lehetett elviselni azt a hazugságot, azt a patkányéletet, amit éltünk, a hallgatást, a félelmet” (I. 10.). Az áttelepedést alátámasztó „nem lehet” kapcsán Bárdi Nándor néhány veszélyforrásra is figyelmeztet, többek közt: „az Erdélyből eljövétel feldolgozatlanóságának túlkompensálása (...) sokaknál úgy jelentkezik, hogy a létező elég szomorú képet még tragikusabbra festik, magyarázva kitelepedésük jogosságát” (Bárdi, 1992). Ugyanakkor egyik interjúalany véleménye szerint: „senki nem jön el, ha nem úgy érzi, hogy ott már nem bírja” (I. 10.).

Az „elkerülhetetlen” döntés legitimizálására, a „nem lehet” szubjektív megélésén túl, felbukkan a nemzeti érdekre való hivatkozás is: „Nem volt más választásom. Írni akartam - a romániai magyarságról, a romániai magyarságért és a romániai magyarságnak. Ezt akkor - úgy láttam - sokkal inkább tehettem meg Magyarországon” (I. 18.); vagy: „...itt többet tehettem az erdélyi magyarságért, mint otthon” (I. 9.), „Akkor azt éreztem, hogy ha átjövök is, nagyon sokat fogok segíteni az otthon maradtakon.” (I. 11.)

A valamikori döntés legitimizálását hivatott alátámasztani az az általános vélemény, hogy ugyanabban a helyzetben jelenleg is ugyanúgy döntenének, „mert akkor ez volt a helyes döntés”. S ehhez többnyire hozzáfűzik, hogy a jelenlegi helyzetben, vagy legalábbis '89 után semmiképp sem emigráltak volna. („Én ma úgy érzem, hogy Erdélyből kijönni lehetetlen lenne, fel nem merülne ma a gondolat...” [I. 1.]). S olyan áttelepült is akadt, aki saját bevallása szerint a változások után sajnálta valamikori döntését: „A '89-es fordulat után egyértelműen az volt az érzésünk, hogy milyen kár, hogy eljöttünk.” (I. 1.) Ennek ellenére a visszatérés gondolata komolyan már nem merült fel, s az indoklás erre: „az már házardjáték lenne (...) visszaélni az elfogadottsággal, a felvállalt munkával, ezt lehetetlennek tartom.” (I. 1.) De az esetenkénti sajnálkozás mellett is egyértelműen megfogalmazódott, hogy hasonló helyzetben ugyanezt az utat választanák Ez az álláspont érthető is, hiszen az elhagyotthoz való ragaszkodás pszichológiailag is lehetetlen (Csepeli, 1993). Ezért olykor kedvezőtlenebb körülmények közé kerülve, szakmai „visszaesés” ellenére is helyesnek látják döntésüket.

Azon áttelepültek esetében, akiknek a szorosán vett magánélete alakult úgy, hogy kénytelenek voltak másik országba költözni, az öngazolási kényszer nem figyelhető meg. Aki házasság miatt telepedett ki, tulajdonképpen nem érzi magát kivándorlónak, döntését ugyanolyan természetesnek tartja, mintha az országhatáron belül költözött volna másik városba, s a legitimizálást maga a házasság ténye jelenti (még akkor is, ha ez időközben felbomlott). Akinek kivándorlása nem saját döntésén alapszik, hanem valaki más (például a házastárs) döntésének passzív elfogadója, annak könnyebb szembesülni a ténnyel, és beismerni, hogy jelenlegi tapasztalataival nem valószínű, hogy vállalná az áttelepedést. Mivel a döntés felelőssége nem őt terheli, ennek legitimizálását sem érzi feltétlenül szükségesnek.

A '89 után kitelepültek esetében az öngazolás más formáit lehet felfedezni. Itt nem jelenik meg az „egyetlen megoldás”-ra való hivatkozás, hiszen a kivándorlás nem feltétlenül menekülés az elviselhetetlenből, hanem lehetőség: szakmai kibontakozásra, továbbfejlődésre, gazdasági fellendülésre stb.

A választás indoklásának két jellegzetes esete különíthető el. Azok a középkorúak, akik a '80-as évek nehézségeit Romániában vészelték át talán felelősségtudatból, talán daczból („...a hatóságok nagyon szerették volna, ha a magamfajta értelmiségiek mind egy szálig elhagyják az országot. Akkor már az is benne volt az emberben, hogy ezeknek nem megyek el, azért se” [I. 10.] -), '89 után úgy érezték: „a nagy vész elmúlt”, kitartásból már bizonyítottak, senki nem kérheti számon, ha végre magánemberként akarnak élni, egyéni érdekeiket helyezve előtérbe. Az, hogy nem akkor jöttek el, amikor a legnehezebb volt a kisebbségi lét vállalása, öngazolásként szolgál, lelkiismeretük megnyugtatóására.

A másik eset a huszonéves korosztályra jellemző: ők radikálisabban fordítanak hátat a kisebbségi létnek, mint az idősebbek; a képességek, ismeretek jobb értékesítése elsőrendű szempont döntésükben, s egyben legitimizáló tényező is. Ugyanakkor „mozgásra” való igényük is jóval nagyobb, amire azonban szintén lehet ideológiát gyártani: „ahhoz, hogy az ember megértse, mi az, hogy közösségi érdek, mi az, hogy nemzeti érdek, mi az, hogy erdélyi, ahhoz el kell mozdulni, nem lehet látni helyből.” (I. 4.)

A romániai magyarság szempontjából - főként annak jövőjét illetően - a kivándorlók szinte egyöntetűen veszteségnek ítélik eljövételüket, s tudatában vannak, hogy „Erdélyre nézve ez egy megszegényedés”, és az otthon maradóknak nehezebb lett ezáltal. Kivételt képez az - az otthoni munkanélküliség miatti feleslegességérzetből fakadó - vélemény, amelyből kihallik a sértett önérzet, a közösségre való neheztelés: „... nem lehettem olyan nagy veszteség. Sem én, sem senki. (...) Mindenki a saját életét éli, én sem kértem számon a közösségtől azt, hogy mit mulasztott velem szemben.” (I. 2.) A fiatalabb korcsoportoz tartozó áttelepültek szintén hajlamosabbak arra, hogy jelentéktelennek tüntessék fel kivándorlásuk hatását a hátrahagyottakra: „...azt végképp nem érzem, hogy az értelmiség kezében lenne letéve az, hogy mi történik a közösséggel” (I. 13.).

A veszteségokozás tudata s a vele párosuló felelősségérzet azonban a legtöbb esetben morális konfliktust eredményez: „még mindig van bennem lelkiismeret-furdalás, ha elég mélyen beleásunk. Szóval én tudom, hogy ott lenne a helyünk. ..” (I. 7.) Ennek feldolgozását próbálták segíteni az előbbieken ismertetett öngazolási erőfeszítések, másrészt megjelenik egy bizonyos „kompenzálásra” való törekvés, visszaható segítő szándék: „...akik eljöttek, azoknak a magyarságtudata annyira erős, hogy építő visszahatása van Erdélyre”(?) ; „...hogyan egy ilyen hídszerop juthatott nekünk életosztályrészzül, ez nekem nagy örööm” (I. 1.). Egy másik, az áttelepedők szerepét szintén idealizáló vélemény: „...minden átjövö a maga közegében alakítja a magyarországiak tudatát, mert nagyon ráfér. Én azt hiszem, hogy a pusztá létükkel rengeteget segítenek, és hasznosak az erdélyi magyarok itt.” (I. 9.) Ebből az anyaországiak közömbösségének bírálata is kicseng. A veszteségtudat csökkentését szolgálják továbbá az „egy nemzet”-re való hivatkozások is.

Arra a kérdésre tehát, hogy a kivándorlás esetében a döntéshozatalban mit kell szem előtt tartani, két szinten fogalmazható meg a válasz: az egyén szintjén és az egész romániai magyarság szintjén. A válaszokból kicseng a nemzeti és a személyes érdek ellentmondásának tudatából fakadó belső konfliktus. Egyértelművé válik, hogy erre nem lehet egyoldalúan válaszolni, mert „a kivándorlást lényegében személyi motivációk serkentik, de a nemzeti érdekről megfelelkezni azért nem lehet”. Megfogalmazódik, hogy „egy értelmiséginek bizonyos felelőssége van a közössége iránt, de mindenki az ő személyes boldogulásából indul ki” (I. 9.), azaz végül is mindig az egyéni érdek a döntő. Az ambivalencia, amely a „mit kell tenni” tudatából és az ennek ellentmondó cselekvésből fakad, nagy belső feszültség okozója, amelyet az öngazolás próbál tompítani: „Én nem cselekedtem úgy, de szerintem a nemzeti érdekeket kell először figyelembe venni. Elvileg ez a véleményem, de én nem cselekedtem így, ellentmondok saját magamnak, de valahogy így gondolom... De most más beszélni erről, mint akkor, mert akkor mindenki menekült. Akkor úgy lefeketedett bennem minden. Más most a helyzet, és más volt akkor, akkor minden élesben ment.” (I. 6.)

A végkövetkeztetés gyakran az, hogy nem vezet sehová, legfeljebb belső konfliktusokhoz, lelki válsághoz, ha az ember az egyéni szabadságát szembeállítja a kollektív felelősségérzettel. Az, hogy ki mit tart szem előtt, egyénenként változik, az illető értékrendje szerint, s ennek eldöntését mindenkinek „saját belátására” kell bízni. Senkinek sincs joga másnak megszabni, hogy mit tegyen, mert „csak magamnak mondhatom, hogy itt vagy másutt akarok élni, a másik ember életével nem rendelkezem, és azt gondolom, hogy egy közösség sem rendelkezik az egyén életével” (I. 10.). Tehát a kérdésre nincs egyértelmű válasz, „nincs recept”: „ez eseti dolog, s ha általánosítok, akkor demagógia” (I. 3.). A megoldást a következő interjúrészlet sugallja: „konkrét helyzetben, a konkrét személyt s az ő konkrét habitusát nézve kell megítélni, s elsősorban az ő dolga dönteni” (I. 3.), s ami a legfontosabb, hogy „magával legyen elsősorban kibékülve” (I. 3.).

Következtetések

A feltárt élmények, viszonyulások, vélemények és értelmezések egy szűk értelmiségi csoport jellemzői. Nem próbálok belőlük általános érvényű következtetéseket levonni, hanem inkább a jelenség háttérében húzódó motivációk, öngazolási erőfeszítések, stratégiák stb. sokféleségére szerettem volna rámutatni. Néhány evidencia viszont ezek alapján is megfogalmazódott. A migrációs folyamatok lényege nem ragadható meg csupán számszerűsíthető kategóriákban. Egyéni sorsok húzódnak minden kivándorlás háttérében, s az egész folyamat mögött ebből fakadó tényezők bonyolult összhatása áll.

Ennek ellenére körvonalazódtak olyan általános érvényű társadalmi-történelmi hatások, amelyek rányomták bélyegüket valamennyi elemzett életútra. Az erdélyi magyarság közösen átélt megpróbáltatásai megtalálhatók valamennyi távozás háttérében, s ehhez adódtak az egyéni sorsok nehézségei, kilátástalanságai, a kivándorlásra készítő személyes okok.

A döntési folyamat, illetve az öngazolási mechanizmus végigkövetéséből körvonalazódik az „itt maradást” hirdető, vállalási-küldetési szerepre hivatkozó ideológiák hatástalansága (vagy esetleg a távozási szándék elvetése helyett: büntudatot ébresztő hatásuk). Végző soron megállapítható, hogy az ideológiák helyett a családi köteleknek, a mikrokozmosznak, a szülőföldhöz való kötődésnek van otthon maradást sugalló szerepük, de amikor ezek a kötődések felszakadoznak (a barátok távozásával, a szülőföldön tapasztalt idegenségérzettel), vagy a taszító tényezők hatása annyira erős, hogy elviselhetetlenné teszi a maradást, akkor a moralizálás már végképp hatástalan, és győz a személyes sors jobbá tételének vágya.

JEGYZETEK

- 1 A mintavételi keret hiánya miatt (sajnos vizsgált populációról pontos és kimerítő nyilvántartás nem áll rendelkezésemre) az interjúk *hólabda-mintavétel* alapján készültek.
- 2 Konrád és Szelényi az értelmiségnek kultúraalkotó és továbbadó szerepet tulajdonít (Konrád, Szelényi, 1989). Csepeli György szerint az értelmiség küldetése a cselekvést Lehetővé tevő értékek és programok megfogalmazása (Csepeli, 1993).
- 3 Kapitány Ágnes-Kapitány Gábor: *Kultúrák találkozása - kultúraváltás*, 1996 (hely nélkül).
- 4 Uo.
- 5 Bár az is megkérdőjelezhető, hogy az anyaországba áttelepedett „kisebbségi magyar” képes-e ott annyira beilleszkedni, gyökeret eresztetni, hogy ne érezze továbbra is kisebbségi voltát.
- 6 Valószínűleg ennek tudható be, hogy egy '96 szeptemberében végzett közvéleménykutatás során az erdélyi magyarságnak legtöbb gondot okozó tíz probléma megnevezésekor a „magyarok kivándorlása” a harmadik helyre került, ami arra utal, hogy a kivándorlás tényét igen negatívan ítélik meg az emberek (XXI. Század Alapítvány, 1996. október).
- 7 Kántor Zoltán: *Jövőképzelés és kivándorlás* (kézirat, 1997).
- 8 A szerző Makkai Sándor kivándorlására utal, de megállapítása érvényes szinte valamennyi kivándorlásra.

IRODALOM

- Bárdi Nándor: Mi van az erdélyi hátizsákban? *Valóság*, 1992/2.
Cseke Péter: *Lehet - nem lehet*. Mentor, hely nélkül 1995.
Cs. Gyimesi Éva: *Honvágó a hazában*. Pesti Szalon 1993, Budapest.
Mikó Imre: *Huszonkét év*. Budapest 1941.
Niedermüller Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 1988/3-4.
Rosenthal, Gabriele: Élettörténet - rekonstrukció. Hely nélkül 1991.
Csepeli György: *A meghatározatlan állat*. Budapest 1993.

IRÉN GÖDRI

Ideological Aspects and the Major Reasons of the Migration of Hungarian Intellectuals from Romania

This article highlights the major reasons which lie behind the emigration of Romania's Hungarian intellectuals pointing to some ideological aspects of this phenomenon. Each case of migration is interpreted as a highly individual story through structured interviews as a research methodology. The twenty interviews which form the basis of this inquiry, were conducted with members of the Hungarian intelligentsia in Romania who settled down in Hungary in the period between 1992-1994. Besides mapping out the major reasons of migration, the author presents the social and microsocial context in which the decisions for quitting Romania were taken and also explains the process of rationalization subsequent to these decisions. As a result of this inquiry, it is argued that the shared, common reasons for migration including a general feel of desperation, were always complemented by individual and personal causes. The analysis of the decision-making process of Romania's twenty Hungarian intellectuals shows that this was, in fact, influenced by a powerful attachment to the homeland and concrete human ties rather than some commonly held beliefs regarding moral commitments and roles of mission with their central value focused on the future of the minority community.

KONFERENCIA A CIVIL TÁRSADALOMRÓL

A Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézete az elmúlt időszakban jelentős változásokon ment keresztül. Szakmai-tudományos koncepcióját megújítva elsősorban olyan problémaorientált kutatásokra helyezi a hangsúlyt, amelyek hozzájárulnak Magyarországon Kelet-Közép-Európában elfoglalt helyének megvilágításához, és lehetőséget teremtenek a kilencvenes években lejátszódó társadalmi-politikai folyamatok elemzésére. Különös hangsúlyt kapnak bennük az európai integráció, a civil társadalom és a regionalitás összefüggései, amit a kutatási projektek is tükröznek. Ehhez a munkához kapcsolódott, illetve ezt a tematikát kívánta a társadalmi-szakmai nyilvánosság előtt megvitatni az 1997. szeptember 18-19-én „A civil társadalom történeti gyökerei és helyzete a közép-európai térségben” címmel rendezett konferencia. A magyar és külföldi szakemberek- többek között Martonyi János, Rabár György, Jürgen Kocka, Péter László, a csíkszeredai KAM, illetve a pozsonyi Mercurius csoport tagjai - részvételével tartott tanácskozáson három nagy témakör került megvitatásra: 1. a civil társadalom elméleti kérdései, fogalmának történeti, kritikai elemzése; 2. a civil struktúrák sajátos fejlődése a térség országaiban esettanulmányok tükrében; 3. a határon túli kisebbségi magyar társadalmak civil kezdeményezései, amelyek összehasonlító elemzésére kerekasztalvita formájában került sor. A találkozón elhangzottakból mindhárom témakört felölelve nyújt válogatást az alábbi öt tanulmány. Az itt nem közölt előadások és hozzászólások számos értékes információt és gondolatot tartalmaztak, amelyek más csatornákon keresztül mára ugyancsak a társadalomtudományi gondolkodást gazdagítják.

D. LŐRINCZ JÓZSEF

A civil társadalom fogalma

Hozzászólásomban a civil társadalom fogalmának nem a normatív aspektusaival kívánok foglalkozni, hanem elsősorban azzal, ahogy az elmúlt mintegy tizenöt évben használtuk régióbeli helyzetünk elemzéseiben.

Az elmúlt rendszerben a civil társadalom fogalmának használata hatásos ideológiai fegyver volt. Az akkori szóhasználatban tulajdonképpen nem jelentett egyebet, mint azokat a társadalmi csoportosulásokat, amelyekbe a hatalomból kiszorított lakosság (a „nép”) megszervezte önmagát valamilyen közjó érdekében, az állam korlátozó intézkedései ellenében. Ez a fogalomhasználat két előnnyel járt: a) az újbals kritikákban alkalmazott fogalmakkal ellentétben a hivatalos propaganda nem tudta kisajátítani, a maga céljaira elferdíteni; b) hatalmas erkölcsi töltettel rendelkezett, hiszen a szolidaritás, az aktív, tényleges polgári viszonyulás, a közösségi életben való részvétel képzetét tartalmazta.

Lassan egy évtizede élünk olyan rendszerben, amelynek létrejöttkor az egyik szlogenje éppen a civil társadalom volt. A jelenből visszapillantva kritikai megjegyzéseket is tehetünk Milyen problémákat takart el előlünk a civil társadalom fogalma?

1. Főleg 1990-91-ben elfedte az artikulált véleménnyel, szilárd értékekkel, célokkal, normákkal rendelkező, önmagát pragmatikusan szervezni tudó civil társadalom és a csürhe közötti különbséget. számtalan olyan leírást, elemzést olvashattunk, amelyben *mindenfajta* nyilvános megmozdulást, tüntetést stb. mint a civil társadalom, a demokrácia kialakulásának, a demokratizálódásnak a jelét üdvözölték. Az eltérő hangokat, jelenségeket megkülönböztető, pontosító megfogalmazásokat nem vette figyelembe a tudományos közvélemény. Pedig többek között Tomaz Mastnak már a '80-as évek második felében bemutatta, hogyan zúzta szét az egyik szlovéniai alternatív mozgalmat a „civil társadalom”, az egyszerű polgárok szolidaritása (az államhatalommal is) az intoleranciában.

2. Ha rejtetten is, de kétségtelenül hatással volt fogalmi ellenpárjára, az autoritarianizmus fogalmára. Nem volt alkalmas az autoritás és az autoritarianizmus megkülönböztetésére. Az elemzések mindenfajta autoritást az autoriter formák szférájába utaltak, eltekintve attól, hogy tulajdonképpen nem létezik emberi társadalom autoritás nélkül.

3. A többé-kevésbé spontán „önszerveződésre” alapozva az elemzések még csak nem is érintették a „vezetés” (*leadership*) problémáit. Ezeket kétféleképpen kerülték ki: egyrészt a kelet-európai értelmiség tematikájával, vagy pedig (rosszabbik esetben) megállapították, hogy a régió elitje (vagy annak egy része) paternalista, felhoztak néhány példát, és ezzel a témát le is zárták.

4. Ha kimondatlanul is, a Kelet-Európában használatos civil társadalom fogalma mögött ott található az a feltételezés, hogy megoldást jelentene a modern kor problémáira. Vagy mert valamilyen premodern „közösség” fogalmat használtak előfeltevésként, és ahhoz idomították a civil társadalom fogalmát, vagy mert valamilyen tagolt, de ugyanakkor harmonikus posztmodern társadalomképből indultak ki.

5. Éveken keresztül, de legalábbis 1989-ig azt az illúziót keltette, hogy mögötte egy jól körvonalazható, részletesen kirajzolódó, pragmatikus társadalomkép található. A mából visszatekintve egyértelművé válik, hogy ez nem volt igaz. Ennek igazolásaként érdemes összehasonlítani a lengyel Szolidaritás 1980-as és 1990-es programját. A különbségek nem magyarázhatók kizárólag az „önkorlátozás” megszűntével, illetve átalakulásával.

Az 1989 után kialakult új helyzet a civil társadalom fogalmának használatával kapcsolatos problémákat nem tüntette el. Sőt, újabbak is jelentkeztek:

1. Nem világos, milyen szerepe lehet ennek a fogalomnak, illetve magának a civil társadalomnak (az írás elején bemutatott jelentést tekintve meghatározónak) egy *felülről irányított* átmeneti időszakban.

2. Képtelen megmagyarázni az átmenetet.

Egy széles körben elfogadott értelmezés szerint (Vladimir Tismăneanu: *Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel*. The Free Press. New York/Toronto, 1992) a '89-es kelet-európai forradalmak fő mozgatórugója a civil társadalom kialakulása volt. A kezdeti impulzust a haveli „igazságban élés” adta: az egyén megtagadja a rendszer újratermelődésének fő eszközét, a hazugságot. Ezek körül a (főként értelmiségi) személyek körül kristályosodik ki a civil társadalom, amely aztán egyre inkább terjeszkedik, míg végül el nem éri azt a pontot, amikor meg tudja dönteni az autoriter rendszert.

Most eltekintünk ennek a forradalomértelmezésnek a kritikájától. Inkább nézzük meg, mennyiben használható ez a fogalom *a mai, átmeneti* társadalom értelmezésében. A civil társadalom fogalmában eszerint fellelhető a társadalom fejlődésének lehetősége. A diktatúra alatt széttűzött civil társadalom újraalakulhat, még kedvezőtlen körülmények között is. Viszont akkor érthetetlen, hogy az 1990 utáni eseményeket, az átmenet, a demokratizálódás, a demokrácia konszolidációjának nehézségeit kommentálva miért hivatkoznak nagyon sokan (az említett szerző is) a civil társadalom gyengeségére. Ha a kialakult civil társadalom döntötte meg az autoriter rendszereket, akkor miért mondjuk, hogy nincs civil társadalom, miért követeljük, hogy az értelmiségiek - a közismert kelet-európai modell szerint - megint álljanak csatasorba, vállalják a közéleti szereplést, hogy körülöttük létrejöhessen a civil társadalom? Nem végezték el ezt a munkát már 1989 előtt? Egy generáción belül hányszor kell ezt végigcsinálni? Mikor mondhatjuk el, hogy a civil társadalom most már tényleg „önszerveződik”, az értelmiségi pedig eltekinthet a közéleti „küldetéstől”, a „korparancstól”?

A fentebbiek alapján jogosultnak tűnik az a következtetés, hogy a civil társadalom fogalma alkalmatlan a társadalmi jelenségek leírására, értelmezésére. (Normatív, kritikai eszközként felhasználható ugyan, de akkor még csak azt tudjuk meg, hogy „mi nincs”). Ezért kézenfekvőnek tűnik az a feltételezés, hogy bizonyos, már bejáratott, differenciált, kézzelfoghatóbb és/vagy esetleg elméleti holdudvarral is rendelkező fogalmak, mint például „helyi társadalom”, „civil szervezetek” vagy „polgári társadalom”, jobban segítenének bennünket munkánkban.

SZABÓ MÁTÉ

A civil társadalom az állam ellen?

A társadalmi mozgalmak szerepe a kelet-európai rendszerváltásokban: Magyarország, Lengyelország, NDK (1989-1990)

A kelet-európai rendszerváltás 1989-1990-es tapasztalatainak értelmezése és elemzése tanulságos lehet a társadalmi mozgalmaknak a politikai rendszer átalakulásában játszott szerepe szempontjából. A társadalmi mozgalmak olyan kollektív cselekvésformák, amelyek nem teljesen intézményesedettek, és nem bürokratikusán szervezettek. A társadalmi mozgalmaknak a politikai folyamatban az a feladatuk, hogy a nem szervezett érdekeket spontán és közvetlen formában juttassák el a döntéshozó hatalmi centrumokhoz. A társadalmi mozgalmak intézményessé válásuk során különféle szervezeti formákat hozhatnak létre (egyesületek, pártok, érdekszervezetek stb.), amelyek vagy a mozgalomhoz kötődnek (*social movement organization*), vagy pedig elidegenednek tőle, és bürokratikus szervezetekké válnak. A politikai rendszeren belüli politikai cselekvés strukturális keretei (*political opportunity structure*) határozzák meg, hogy mennyiben és milyen formában játszódik le a társadalmi mozgalmak intézményesedése a politikai rendszerben. Ezek a keretfeltételek s így a társadalmi mozgalmak stratégiái is folyton változnak. Általános érvénnyel megállapíthatjuk, hogy a társadalmi-politikai válsághelyzetek kedvezőek a társadalmi mozgalmak politikai aktivitása számára, míg a politika „normál állapotában” a mozgalmak politikai esélyei csökkennek a bürokratikus szervezetek racionális és standardizált, hatékonysággal működésével szemben.

A kelet-európai rendszerváltás folyamatai gyorsan és drasztikusan változtatták meg a politikai keretfeltételeket a társadalmi mozgalmak számára. A társadalmi mozgalmak politizálási típusainak nagyjából három szakaszát különíthetjük el: a) a válság, b) az átmenet, c) az intézményesedés időszakát, amelyek a gyakorlatban csak relatíve különböztethetők meg, konkrét formáik összekapcsolódnak és átmennek egymásba.

a) *A válság szakasza.* A „szocialista” politikai rendszerek válságának szakasza jóval korábban kezdődött a tárgyalt időszaknál. Általánosságban akkor beszélhetünk a politikai rendszerek válságáról, amikor a célul tűzött, elérni kívánt állapotok és a valóság közötti szakadék olyan nagyra nő, hogy a rendszer változásokra kényszerül. A kelet-európai politikai rendszerek válságát jelzi többek között a társadalmi mozgalmak új hulláma, olyan mozgalmaké, amelyek megkísérik a társadalmi tiltakozás felett gyakorolt erős adminisztratív-politikai ellenőrzés fellazítását. A nyolcvanas években már nem sikerült fenntartani az állami-politikai szervezetek mobilizációs monopóliumát, amelyet az akkor érvényes alkotmányok a párt és a különféle „társadalmi szervezetek” monopóliumaként írtak körül. A különféle autonóm kezdeményezések, amelyek ezt a mobilizációs monopóliumot megkérdőjelezték, ezáltal maguk is a rendszer válságának jeleivé váltak, létezésükkel bizonyítva, hogy az már nem képes saját normáinak megfelelően ellenőrizni társadalmi környezetét.

Az autonóm társadalmi mozgalmak létük tolerálását a politikai-adminisztratív szervekkel felvállalt konfliktusokban vívják ki. A válság időszakának egyik fontos tényezője a pártállam és a társadalmi mozgalmak közötti harc a mobilizációs monopólium fenntartásáért, illetve ellenőrzéséért; ez a konfliktus hatást gyakorol a válság dinamikájára, s ugyanakkor visszatükrözi azt. Míg a mozgalmak magukat a társadalom legitim képviselőinek tekintve állnak szembe a pártállammal, az ellenfélnek még a fennálló törvényes kereteknek megfelelő mobilizációs monopólium fenntartására sem futja, és a status quo megváltoztatására

kényszerül, amely először a mozgalmak *de facto*, majd pedig, a megfelelő törvényhozási aktusok révén, *de jure* elismerését jelenti.

b) *A változás szakasza.* A válságtól a változás, avagy a „váltás”, illetve „átmenet” azzal különíthető el, hogy a politikai rendszer egyre kevésbé van abban a helyzetben, hogy ellássa a társadalom adminisztratív-politikai ellenőrzésének feladatát, és saját maga is a társadalom által kezdeményezett változási folyamatok tárgyává, célpontjává válik. Ez a változási folyamat addig tart, amíg létre nem jön egy új identitással és normatív célkitűzésekkel rendelkező politikai rendszer.

A társadalmi mozgalmak politikai aktivitása ebben a relatíve rövid periódusban éri el a csúcspontját. A társadalmi mozgalmak „negatív funkciója” ekkor a régi politikai-adminisztratív ellenőrzés felszámolásában való részvétel (mint a tiltakozás része), illetve „pozitív funkciója” az új politikai rendszer fel- és kiépítéséhez való hozzájárulás. Gyakran elég nehéz a társadalmi mozgalmak hosszabb ideig elfojtott destruktív potenciálját konstruktív irányba továbbfejleszteni.

c) *Az intézményesedés szakasza.* A társadalmi mozgalmak már eleve a kollektív cselekvés bizonyos intézményesedettségi szintet elérő formái ez különíti el őket a tömegcselekvéstől -, így intézményesedésük nem csupán ebben a szakaszban kezdődik. Az intézményesedés az új politikai rendszer kiépülésével párhuzamosan és azzal összefüggésben zajlik. A politikai-adminisztratív ellenőrzéssel folytatott harc (válságidőszak), illetve a társadalmi mobilizáció (változás/átmenet) nem elsődleges feladatuk ebben a szakaszban, hanem a cél az új politikai rendszerben a társadalmi mozgalmak számára keletkező „politikai tér” (*political space*) stratégiai és szervezeti opcióinak kihasználása, az alternatív stratégiák közötti választás és azok végrehajtása. A korábbi mozgósító témák (*issue*) egy része háttérbe szorul, új témákra van szükség. Ebben az új szakaszban a mozgósítási potenciál fenntartásáról, más mozgalmakkal, illetve szervezetekkel szembeni megőrzéséről, avagy erősítéséről van szó (korábban a mozgósítási lehetőségek biztosítása volt a fő probléma). Ezt megelőzően a mozgalmak többé-kevésbé egyaránt a mindenható pártállam ellenfelei voltak, most legitimként elfogadva az általuk kialakított új demokratikus politikai rendszert, be kell illeszkedniük ennek keretei közé, intézményesíteniük kell konfliktusaikat, illetve konkurenciájukat más politikai szervezetekkel. A fenti szakaszok időbeli dinamikáját maguk a társadalmi mozgalmak is befolyásolhatják. A rendszerváltás dinamikája ugyanis attól is függ, mennyire sikeresen látják el a társadalmi mozgalmak az egyes periódusokban az előttük álló feladatot. A társadalmi mozgalmak cselekvési tere és a rendszerváltás strukturális dimenziói kölcsönösen összefüggnek egymással.

A továbbiakban megkísérlem a fenti analitikus modell alapján összevetni a társadalmi mozgalmaknak a rendszerváltásban betöltött szerepét Magyarország, Lengyelország és az NDK példáján. Nem csupán azért választottam ki éppen ezt a három országot, mert ezekről a legkidolgozottabb a szakirodalom nyújtotta kép, hanem azért is, mert itt az intézményesedés szakasza már lezárulóban van. Amíg ugyanis a politikai rendszer kereteit radikális mozgalmak veszélyeztetik, nem beszélhetünk lezárult rendszerváltásról, s úgy tűnik, ez a helyzet áll fenn például Délkelet-Európában az állami egység és a nemzetiségi-területi autonómiák kapcsán. Az intézményesedési folyamat az NDK-t leszámítva Magyarországon és Lengyelországban sem zárult még le, azonban jelenleg már nem tartalmaz a kialakult állami kereteket és az alkotmányos berendezkedést veszélyeztető társadalmi tendenciákat. A három országban elsősorban a) a politikai kultúra hagyományai, b) a politikai rendszer válságának jellege és c) a mozgalmak mobilizációja számára a válság során megnyíló politikai tér és intézményes alternatívák szempontjából vetem össze a különféle társadalmi-politikai tendenciákat.

1. A társadalmi mozgalmak keletkezésének és fejlődésének körülményei Lengyelországban és Magyarországon

a) A politikai kultúra

A politikai kultúra hagyományainak vannak bizonyos közös vonásai a két országban: katolikus dominancia, a nemesség meghatározó szerepe a modernizációban, a nemzetállami identitás területi problémái, forradalmak és szabadságharcok. A közös történeti hagyományok ellenére, amelyek Lengyelországot és Magyarországot egyaránt „Jalta áldozataivá” és a keleti tömb országaivá tették, a második világháború után a társadalmi mozgalmak keletkezési feltételei mégis eltérőek 1956-ban mindkét országban antisztálinista tiltakozások rázzák meg a rendszert. De míg Lengyelországban a rövid stabilitási periódus után ismételt válságok és tiltakozó megmozdulások követik egymást (1968, 1970, 1976, 1980), Magyarországon a kádári konszolidáció demobilizáló hatásai a nyolcvanas évek végének nagy válságáig tartanak

A társadalmi mozgalmak vonatkozásában ez azt jelenti, hogy míg Lengyelországban sajátos „tiltakozási kultúra” (*Protect-kultur*) alakult ki, amelynek bizonyos magatartásformái a magyar „ellenzék” modelljeivé váltak, Magyarországon az ellenzéki mozgalmak a hetvenes-nyolcvanas években ennél jóval csekélyebb politikai mozgósítási potenciállal rendelkeztek. A magyar ellenzékiesség intellektuális szubkultúra maradt a rendszerváltás második, „váltási” periódusáig, míg Lengyelországban a nyolcvanas évek elejétől bizonyos időre létrejött egyfajta „akcióegység” a „népi” tiltakozás és az értelmiségi ellenzékiesség között, amely továbbfejlődött a válság és tiltakozás ciklusaiban. Az utolsó nagy társadalmi mozgalmi mobilizáció a rendszerváltás előtti Magyarországon 1956-ban, az antisztálinista forradalom idején zajlott, míg Lengyelországban a társadalmi mozgalmakban szocializálódott aktivistáknak több politikai generációja nőtt fel. Az 1956 utáni magyar politikai generációk a nyolcvanas évekig a „kádárizmus” stabilitásában nőttek fel, amely hosszú ideig sikeresen tartotta fenn a mobilizáció monopóliumát.

A hiányos „tiltakozási kultúra” és mozgalmi tradíció, valamint a kiegyensúlyozottabb gazdasági helyzet következményeképpen Magyarországon a lengyelnél jóval kevésbé „mozgalmas” a rendszerváltás. A nyolcvanas évek Magyarországon viszonylag gyorsan alakul ki egy „mozgalmi szubkultúra”, amely azonban nem kapcsolódik a nemzet emlékezetében elevenen élő hagyományokhoz, s így kisebb a társadalmi-kulturális konszenzusteremtő képessége. A katolikus egyház egészen más politikai magatartást tanúsított Magyarországon, mint Lengyelországban, és részben ez is szerepet játszott abban, hogy az „új politika” Magyarországon az értelmiségi elit belügye maradt. Az egyházak mint a szocialista politikai rendszereken belül tolerált, deklaráltan nem szocialista szervezetek hozzájárulhattak a társadalmi mozgalmak mobilizációjához és az ellenzéki tartás, illetve mentalitás fennmaradásához. Ilyen szerepet játszott a katolikus egyház Lengyelországban, mélyen gyökerező politikai hagyományai alapján. Magyarországon a katolikus egyház nem vállalt sem közvetlenül mozgósító, sem kulturálisan és eszmeileg meghatározó szerepet a rendszerváltásban, ezért hiányzik egy láncszem, egy fontos közvetítő intézmény az értelmiség és a társadalom között.

Mind Lengyelországban, mind pedig Magyarországon fontos a nemzeti identitás és a kultúra a társadalmi mozgalmak mobilizációja szempontjából, azonban míg Lengyelországban a szocialista politikai rendszer is erőteljesen él a nemzeti legitimitáció eszközével, Magyarországon ez bizonyos fokig tabuvá vált 1956 után. Lengyelországban a nacionalizmus, katolicizmus, szociális szolidaritás és az antikommunizmus különös vegyülete jött létre, és vált a politikai kultúra részévé, Magyarországon viszont a nacionalizmus vallásos és szociális elemeinek integrációjára nem került sor. A nacionalizmus mint mozgósítóerő Magyarországon a lengyelnél jóval hosszabb szünet után, nem várt erővel tör elő, ám kevésbé képes más eszmeáramlatok integrálására.

b) A rendszerválság

A rendszerválság gyökerei azonosak Lengyelországban és Magyarországon, azonban a válságmenedzselés különbözősége következtében eltérő a mozgalmakra gyakorolt hatása. A magyar munkásság gerincét 1956 után nem annyira és nemcsak a politikai represszió, hanem a sikeres rendszerintegráció töri meg. A „kádárizmus” megnyitotta az utat a dolgozók előtt a viszonylagos gazdagodás és jólét felé, és ezáltal megnehezítette szolidaritációjukat a rendszerrel szemben. A magyarok többek között azért nem küzdöttek újabb és újabb kollektív akciókkal a rendszer ellen és a demokráciáért, mert szabad és elérhető volt a magántevékenységnek egy nem elhanyagolható tere a gazdasági-társadalmi szférában. Az 1956-os válságmenedzselés Lengyelországban a munkások tiltakozó akcióinak keretét, a munkástanácsot egy időre rituálisan beolvasztotta a legitim intézmények közé. Jóllehet később ismételt feszültségek és konfliktusok keletkeztek a hivatalos politika és a munkások között, a munkásszolidaritás potenciális akcióegységeinek alapjait mégsem számolták fel. A kádári megoldás mindenféle munkás-önigazgatás és szolidaritás következetes felszámolását jelentette, és célja a dolgozók megbékítése volt a rendszerrel fogyasztói minőségükben, amit részben sikerült is elérnie a fogyasztási szint és a magánszabadságok biztosításával. A magyar munkásság körében így nem jött létre a katolikusnemzeti-szociális szolidaritás és az antikommunizmus Lengyelországban kialakított robbanásveszélyes vegyülete, és a dolgozók „citoyen” minőségükben sem voltak mozgósíthatók a rendszer ellen.

A fenti különbségeknek megfelelően a „válságmenedzselés” válsága is eltérő Lengyelországban és Magyarországon. A lengyeleknél a munkások azok, akik kollektív tiltakozásaikkal, sztrájkjaikkal és a szabad szakszervezet létrehozásával meghatározó szerepet játszanak a rendszer válságának és változásának dinamikájában. Magyarországon a politikai vezetésnek a munkásság oldaláról nem kellett tartania a politikai tiltakozástól, mivel tapasztalatok és a szolidaritási hálózatok hiányában ez nem volt lehetséges. A „kádárizmus” elleni társadalmi-politikai mobilizáció az értelmiségi körökből, és nem a „népből” jött. Az értelmiség mozgalmi nem kapcsolódnak a munkásságéhoz és más termelőkéhez, és az értelmiség politikai aktivitása nem mozgósítja a társadalom más rétegeit. Szélesebb, spontán, nem értelmiségi centrumú társadalmi mozgósításról Magyarországon csak a rendszerváltást követő, 1990 októberében lejátszódott taxis blokádnak esetében beszélhetünk. Azonban ez a tiltakozási aktus sem teremt a lengyelhez hasonló, a termelőszervezethez kötött mozgalmi szervezeteket, hiszen a tiltakozás résztvevői elsősorban fogyasztói minőségükben vesznek részt abban.

További válságtényező volt a társadalmi mozgalmak mobilizációja számára mindkét országban a már említett nemzeti identitás és a nemzeti problematika. A nemzeti problematika hosszú lefojtottsága Magyarországon részben magyarázza vehemens előretörését a mobilizáció során. Itt azonban a nemzeti problematika jóval kevésbé kapcsolódik össze a társadalom és a gazdaság strukturális problémáival, mint Lengyelországban. A szociálpolitika, a munkás-önigazgatás és a gazdaságpolitika témái, Lengyelországtól eltérően, Magyarországon szinte hiányoztak a mozgalmakat kiváltó problémák palettájáról, hiszen a rendszer gazdasági teljesítménye valamivel jobb volt a lengyelénél, és a fogyasztást a „normalitás szintjén” tudta tartani. Lengyelországban az ellátás, a gazdálkodás és az elosztás kérdései kezdettől fogva sokkal nagyobb súlyra tesznek szert a katasztrofális gazdasági helyzet miatt. A magyar mozgalmi mobilizációk, a „vajaskenyérproblémák” szélesebb körű elterjedésének híján, koncentrálnak Erdélyre, a Bős-Nagymaros körüli, avagy a Nagy Imre-problémákra.

A válság okai Magyarországon is megvannak a gazdaságban, de a mozgalmak nem a gazdaság- és a társadalompolitika, avagy a dolgozói érdekképviselet témái körül szerveződnek. Lengyelország és Magyarország rendszerváltásának különbözősége abból is

következik, hogy a lengyelek „önkorlátozó forradalma” 1980-ban tudatosan mondott le bizonyos bel- és külpolitikai témákról, és orientálódott más, a párt és a Szovjetunió számára is elfogadhatónak vélt termelési, elosztási és szociálpolitikai témákra-azaz bizonyos tabukat (egypártrendszer, Varsói Szerződés) taktikai okokból nem érintett. Magyarországon is fellelhetők az „elfojtásnak” bizonyos hasonló tendenciái, de nem a rendszerváltás folyamán, hanem a nyolcvanas évek második felének válságszakaszában, amikor az ökológiai és a békeproblémák állnak az autonóm társadalmi mozgalmak orientációjának középpontjában, és tudatosan nem érintik a hatalom és gazdaság alapszerkezetének „ellenzéki” témáit. A rendszerváltás időszakában éppen a korábban elfojtott hatalmpolitikai kérdések kerülnek előtérbe, azonban Magyarországon csak az intézményesedés során bukkannak fel a gazdasági-társadalmi berendezkedés alapproblémái, akkor is erős hatalmpolitikai motiváltsággal (például reprivatizáció). A gazdaság- és társadalmpolitikai kérdéskör „mellőzöttsége” a társadalmi mozgalmak horizontján oda vezetett Magyarországon, hogy az új politikai rendszer struktúrái már intézményesedtek, amikor a gazdasági és társadalmi berendezkedés problémái napirendre kerültek (ismét a reprivatizáció példájára utalnék). Így a magyar rendszerváltás során intézményesedett „alternatív” szakszervezetek is elsősorban a „fehér galléros” dolgozók között népszerűbbek. A lengyel mozgalmak bázisa a társadalomnak jóval szélesebb spektrumából rekrutálódik, mint a politikai-kulturális orientációjú, intellektuális dominanciájú magyar mozgalmaké.

c) A politikai tér és az intézményesedés

A politikai tér és az intézményesedés struktúrái a társadalmi mozgalmak számára mások Lengyelországban és Magyarországon. Lengyelországban a meg-megújuló válság- és tiltakozáshullámok elérték az adminisztratív-politikai ellenőrzés fellazulását és egy időre a Szolidaritás legalizálását, ám ezt követően sem fékeződött a társadalmi mobilizáció. Ez már a rendszerváltás előtt eldöntötte a társadalmi mozgalmak mobilizációjának fő irányát Lengyelországban, ahol a Szolidaritás vált a társadalmi mozgalmak közös platformjává, olyan szervezetté, amely különféle társadalmi mozgalmak akcióegységét jelenti, és ugyanakkor érdekképviselői és pártpolitikai funkciókat is ellát. A Szolidaritásnak ez a „keverék” jellege a váltást követő intézményesedési fázisban belső differenciálódási folyamatokhoz vezetett, amelyek még nem tekinthetők lezártak.

Magyarországon a rendszerváltás előtt a politikai-adminisztratív ellenőrzés fokozatos, devolúciós leépülése zajlott, amelyet nem annyira a társadalmi mozgalmak nyomása, mint inkább a rendszer válsága és bénultsága okozott. A válságperiódusban keletkezett társadalmi mozgalmak a termelőszervezettől függetlenül, a politikai és a kulturális szférákban jöttek létre, és a társadalmi önszerveződéshez való jog legalizálása után intézményes formájukat egyesületekben és pártokban találták meg. A közvetlen társadalmi tiltakozás kisebb szerepet játszott, mint Lengyelországban, nem a rendszerváltás közvetlen előmozdítója, inkább az intézményesített hatalomváltás (kerekasztal, politikai reformok, alkotmánymódosítás, választások) kiegészítője volt. A fő intézményesedési különbség Lengyelországgal szemben az önállósodó politikai szerveződés és az egységes, avagy domináns mozgalmi jellegű szervezet hiánya. A mozgalmi tevékenység spontaneitása helyett kezdettől a differenciált és plurális intézményesedés tendenciája jelentkezik.

A „megspórolt” társadalmi mobilizáció hiányának problémái Magyarországon az intézményesedés szakaszában mutatkoznak meg. Elégképpen csekély a politikai részvétel az első demokratikus választásokon, ami veszélyezteti az új intézmények konszenzusteremtő képességét. Az intézményesedési formák elkülönülése a gazdasági szervezetektől és az önálló politikai szervezetek differenciált pluralitása a gazdasági témák és érdekek háttérbe szorulásához vezet, a hatalom- és kultúrpolitika problémái mögé kerül az új kormány politikájában. Ezek a problémák az intézményesedési szakaszban zajló mobilizációk (taxis

blokád, szimbolikus földosztás-foglalás, a munkanélküliséggel összefüggő sztrájkok és tüntetések) formájában jelentkeznek.

Sarkított megfogalmazásban a társadalmi mozgalmak és szervezetek Lengyelországban beárnyékolják a pártpolitikai szférát, Magyarországon pedig a pártpolitika túlsúlya teszi ezt a mozgalmakkal és az érdekképviseleti szervekkel. Így az intézményesedési folyamat előrehaladása Lengyelországban a pártpolitikai, Magyarországon pedig a mozgalmi és az érdekszervezeti szintek hiányosságait hozza felszínre. Mindkét esetben a párt és a mozgalom, a szervezet és a mozgalom ellentétei manifesztálódtak. Mindkét esetben nagyon rövid volt a társadalmi mozgalmak intézményesedési periódusa, és a gyorsan és spontánul kifejlődött társadalmi mozgalmaknak nagyon hamar el kellett vállalniuk a hatalmpolitikai felelősséget egy válsághelyzetben, amikor a saját intézményesedési dinamikájuk és szervezeti-stratégiai vitáik még messzemenően nem zárultak le. Az elmaradt tanulási folyamatoknak a „bepótlása” valószínűleg csak belső irányzati viták, szakítások, szervezeti és stratégiai válságok egész sora nyomán mehet végbe, ami azonban az új demokráciák válságos helyzetében a döntési folyamatok veszélyes leblokkolásához vezethet. (A magyar olvasók számára elegendő csupán a már többször említett reprivatizációs vita hatásaira utalni a koalíciós kiscsapatban.) A társadalom és az újonnan intézményesedett politikai rendszer közötti távolság veszélyes válságtendenciák forrásává válhat, és olyan új társadalmi mozgalmak megjelenéséhez vezethet, amelyek elválaszthatják egymástól az eddig összekapcsolódó intézményesedési és demokratizálódási folyamatokat.

A társadalmi mozgalmak a demokratizálódás élharcosaiból az antidemokratikus populizmus képviselőivé válhatnak - ez a lehetőség fennáll a kelet-európai rendszerváltások esetében is. Ilyen veszély elsősorban az intézményesedés szakaszában fenyeget, mivel a korábbi válság- és változási szakaszban az antidemokratikus populizmus átmenetileg akcióegységet vállalhat a demokratikus mozgalmakkal a régi rendszerrel szemben, az antikommunizmus közös bázisán. Az antidemokratikus populizmus, az agresszív nacionalizmus és az államszocialista konzervativizmus különös akcióegysége ma inkább a délkelet-európai volt szocialista országokban és a Szovjetunióban jelenthet reális veszélyt a demokratizálódás számára, mint az itt tárgyalt három államban.

Lezárásképpen a lengyel és a magyar folyamatoknak különbségeik ellenére meglévő hasonlóságait lehet kiemelni az NDK-val szemben. Mindkét országban hosszabb előkészületi fázis után megy végbe a rendszerváltás, amelyben differenciált és eltérő reformkísérletek, alternatív politikai koncepciók és alternatív politikai elitek jönnek létre. A mozgalmi aktivitás eltérő relevanciája és intenzitása ellenére a rendszerváltás mindkét országban nem csupán a társadalmi mozgalmak nyomásának eredménye, hanem a régi politikai elit reformkészségének és -képességének is köszönhető, és az elitek intézményesített cseréjével zajlik. Az új politikai rendszer intézményesíti és integrálja a társadalmi mozgalmakat. Olyan új szervezeti keretek alakulnak ki, amelyek a mozgalom és a szervezet ellentmondásait és dilemmáit állítják előtérbe, és emellett a szervezeti struktúra differenciálódása túl gyorsan megy végbe a szituáció kényszerének hatására. Ezek a folyamatok mindkét országban, a külső tényezők elhanyagolhatatlan hatásainak ellenére, önálló, autonóm fejlődésnek tekinthetők- nem úgy, mint az NDK-ban.

2. Az NDK sajátosságai

a) Politikai kultúra

Az NDK politikai kultúrája a közös német tradíciókra épül, másrészt arra, amit az NDK négy évtizedes története ehhez hozzáadott. Sem az egyik, sem a másik tradíció nem kedvez a társadalmi mozgalmak keletkezésének. Németország felosztása egy totalitárius mozgalom következménye, ami a társadalmi mozgalmakat általában is diszkreditálta a háború utáni

Németországban, s ezen túlmenően az NDK-ban egy másik, sztálinista, illetve poszt sztálinista mozgalom sikeresen igényelte magának a társadalom mozgósításának monopóliumát. Az 1953-as munkásfelkelés után az NDK-ban alig vannak autonóm társadalmi mobilizációs kísérletek, illetve társadalompolitikai relevanciájuk igen korlátozott. Itt talán még a magyarországinál is kevesebb a tiltakozási tradíció (hiszen a magyar 1956 mégiscsak tovább él valamilyen formában, és revitalizálható hagyományt jelent). Az NDK politikai kultúrája bizonyos porosz elemeket is megőrzött, melyeknek autoriter és antidemokratikus jellege jól integrálható a „szocialista” politikába, akárcsak a hagyományos porosz etatizmus és paternalizmus, amelyre az „államszocializmus” építkezett.

Lengyelországhoz hasonlóan az NDK-ban is az egyház, ez esetben az evangélikus egyház játszott fontos szerepet a tiltakozási potenciál alakulásában. Az ökológiai, a béke- és a demokratikus mozgalmak gyűjtőhelyévé az evangélikus egyház bizonyos bázisszervezetei váltak, ami hiányzik a magyar esetben. Ezekről a virágkorukat a nyolcvanas évek második felében élő, az evangélikus egyházhoz kapcsolódó mozgalmaktól eltekintve az NDK társadalmát sokkal szigorúbban ellenőrizték, mint a lengyelt vagy a magyart, a társadalmi mobilizáció politikai-adminisztratív korlátai sokkal erőteljesebbek voltak. A belügyi szolgálatnak a társadalom mélyrétegeibe való beépülése az ismert példák közül csak a romániaihoz hasonlítható. Az NDK sajátosságai részben a „kétállamiságra” vezethetők vissza, ami kétszeresen is stabilizálóan hatott a rendszerre: egyrészt az elégedetlen elemek eleinte akadálytalanul, majd a határzár után illegálisan vagy állami „segédlettel”, kitoloncolva, illetve az NSZK-ból fizetett „fejpénzért” az NSZK-ba kerülhettek; másrészt az NSZK erőteljes gazdasági segítsége megakadályozta a lengyelhez hasonló gazdasági összeomlást, válsághelyzet kialakulását.

Az evangélikus egyházhoz csatlakozva különféle szubkultúrák és mozgalmak alternatív politikai kultúrát építettek fel az autoriter, totálisan ellenőrzött és merev rendszer uralkodó politikai kultúrájával szemben. Társadalmi hálózataikhoz bázisdemokratikus szervezeti elveket és erőszakmentes konfliktusmegoldási technikákat, valamint másfajta vitakultúrát alakítottak ki. Ezért ezek a társadalmi hálózatok a későbbi tömegmobilizáció és a pártállammal való direkt konfrontáció előkészítőivé és avantgárdjává válhattak, azonban politikai célkitűzéseiket és szervezési elveiket korábban nem volt alkalmuk szélesebb társadalmi diskurzusban a nyilvánosság próbájának alávetni, amely lehetőség megadatott a lengyel és a magyar mozgalmaknak. Az NDK-ban a szubkultúrák és a társadalmi hálózatok a politikai-adminisztratív ellenőrzés révén el voltak vágva a nyilvánosságtól, ami részben magyarázza későbbi izolálódásukat és háttérbe szorulásukat a tömegmobilizáció során. Míg a lengyel és a magyar esetben a társadalmi mozgalmak alakítóan szólhattak bele az intézményesedésbe, és hatalompolitikai felelősséget vállalhattak az NDK-ban - az önálló államiság összeomlásának az NSZK-ból diktált dinamikája következtében - politikailag marginalizálódtak.

A társadalmi mozgalmak, az NDK-a belüli izolációjuk következtében, a rendszerváltás előtt nem kerültek szembe igazán gazdaság- és hatalompolitikai kérdésekkel, míg a lengyel és a magyar mozgalmak legalább eszmei szinten konfrontálódtak ilyen kérdésekkel a reformviták során, és alkalmuk volt álláspontjaik vitákban való megmértetésére. Az NDK társadalmi mozgalmainak hagyományai egyrészt az evangélikus egyház progresszív társadalmi-politikai szerepvállalásához (környezetvédelem, szolidaritása harmadik világgal, béke, emberi jogok kérdése), másrészt a kortárs nyugatnémet alternatív mozgalmakhoz kötődnek, melyeknek mintái közvetlenül hatnak az NDK-ban. Mindezek következtében az NDK-beli mozgalmakban a bázisdemokrácia, ökológia, béke, társadalmi igazságosság eléggé elvont és vallásos, szociáletikai megalapozású szintézise jelenik meg, olyan intellektuális klímában, amelytől teljesen idegen a lengyel avagy a magyar típusú nacionalizmus. Így az NDK mozgalmainak szellemi horizontja „posztmaterialisabb” vagy „transzcendentálisabb”,

mint a szekularizált magyar ellenzéki alternatív gondolkodásé. Másrészt jelen van benne egy sajátos, a „jobb szocializmusba” vetett hit, ami részben az NDK identitásának a fenntartását rejti magában, hiszen nem szocialista NDK-t aligha lehetett elképzelni. A lengyel és a magyar ellenzék tanulási folyamatai során túljutott ezen a „neomarxista” fázison, hasonló tapasztalatok viszont hiányoztak az NDK-ban.

Az egyházi „azilumban” felnövekedett csoportok váltak a tömeges kivándorlás kiindulópontjává a tiltakozások élharcosaivá 1989 őszén, melyekben sikerült elfogadtatniuk erőszakmentes politikai kultúrájukat korábbi társadalmi bázisuknál jóval szélesebb tömegekkel. Nem vonatkozik viszont ez másféle tartalmú célkitűzéseikre, amelyek egy „alternatív”, „megjavított” NDK-ra irányultak - ez utóbbi elképzelést mind egyéni (kivándorlás, fogyasztás), mind pedig kollektív (választások, tüntetések) társadalmi-politikai cselekvési formákkal világosan és határozottan elutasította az NDK társadalmának nagy többsége. Így az NDK-beli alternatív mozgalmak és a belső pártellenzék egyaránt furcsa helyzetbe kerültek: tevőleges szerepet játszottak a tiltakozások és változások elindításában, azonban az események nagyon hamar túlnőttek rajtuk, és ismét peremre sodorták őket.

b) A rendszerváltás

Az NDK rendszerváltásának paradoxonja abban rejlik, hogy a két német állam „békés egymás mellett élése” az európai biztonsági rendszerben kizárta az NSZK-nak bármiféle közvetlen befolyásolási törekvését a rendszerváltás és a demokratizálódás irányában, és az NDK-t éppen a nyugatnémet fejlesztési segélyek révén sikerülhetett úgy-ahogy stabilizálni, illetve oly mértékben megmerevíteni, hogy ellenállhatott még a peresztrojka első széllekedéseinek is. A „22-es csapdájának” ebből a helyzetéből, amelyben az NDK politikai elitje még a lengyel és a magyar rendszerváltás kezdetén, az NDK 40. évfordulóján is önmagát ünnepeltette, az 1989 nyarán kezdetben Magyarországon át megindult menekültáradat mutatta meg a kivezető utat.

Ezen a ponton érdemes utalni Albert O. Hirschmann amerikai szociológus tézisére a szervezetek tagjainak viselkedéséről a szervezet válsághelyzetében. Hirschmann modellje válságszituációban a szervezet tagjainak három lehetséges magatartási opcióját különbözteti meg: a lojalitás (*loyalty*), a régi rendszerhez való hűség fenntartása; a tiltakozás (*voice*), azaz a szervezet belső struktúrájának és működésének megváltoztatása a válság leküzdésére; és az elvándorlás (*exit*), a szervezet elhagyása és új szervezetekhez való csatlakozás, azaz a válság elmélyítése. A „menekültáradat” esetében azok, akik a válságban az elvándorlás mellett döntöttek, egyengették az utat azok előtt, akik inkább a tiltakozást választották. Így kialakult egy konstruktív, bár egyik oldalról sem szándékos együttműködés az elvándorlók és a tiltakozók között. Ahogy mind több ember hagyta el illegálisan az NDK-t, úgy bizonytalanodott el az adminisztratív-politikai ellenőrzés, és vált fogékonyra a tiltakozásra, illetve kényszerült eltérni azt. Maga a „menekültáradat”, amelyet németül „menekültmozgalomnak” (*Fluchtbewegung*) neveztek, nem társadalmi mozgalom, hiszen nincsenek kollektív célkitűzései és önálló intézményes struktúrái. Mindenesetre ez a spontán társadalmi mozgás egyengette az utat a tudatos és kollektív társadalmi mozgalmak cselekvése előtt az NDK-ban. Az elvándorlás és a tiltakozás együttes hatása a hűség radikális csökkenéséhez és a politikai-adminisztratív ellenőrzés teljes felbomlásához vezetett 1989 őszén.

Lengyelországhoz és Magyarországhoz viszonyítva az NDK tiltakozó mozgalmainak keletkezése és fejlődése rendkívül rövid periódusban zajlik. A kiélezett válságszituációban az egyházi szubkultúrákban kialakult mozgalmak széles népmozgalom elindítóivá és kezdetben koordinálóivá válnak, amely végül eléri a rendszerváltást. Magyarországon a társadalmi mozgalmak tiltakozásának nem volt ennyire közvetlen szerepe a rendszerváltásban. Lengyelországban döntő volt ugyan a társadalmi mozgalmi aktivitás, ám ott jóval hosszabb

idő állt rendelkezésre a mozgalom megszervezésére és stratégiájának, céljainak kialakítására, ezek szélesebb körű elfogadtatására. Ehhez a folyamathoz képest az NDK-ban mindez egy pillanat alatt zajlott le, ami nem tette lehetővé, hogy a korábban a társadalomtól izolált mozgalmak és szubkultúrák egyáltalán megtehessék a kezdőlépéseket szervezeteik, céljaik, stratégiájuk társadalmi vitájára és a társadalmi konszenzus kialakítására. Átmeneti akcióegység jött létre mindenféle társadalmi tiltakozási potenciál között a régi rendszer megdöntésére, ám azt követően a tiltakozást kezdeményező mozgalmak lezorultak a politika színpadáról, amely az NSZK-ban megfelelően kiérlelt szervezettel, stratégiával és programmal, valamint jelentős társadalmi-gazdasági forrásokkal rendelkező politikai pártok és szervezetek konkurenciájának terévé vált az újraegyesítés árnyékában. Kezdetben úgy tűnt, ösztársadalmi az egyetértés bizonyos célkitűzésekben, de mint utólag kiderült, ez csak a „negatív” célok egy részénél volt így: a fennálló berendezkedés elutasításában. Ebben a tömegek tulajdonképpen messzebb is mentek, mint a kezdeményező társadalmi mozgalmak és a reformkommunisták, mivel ezek főnt kívánták tartani az NDK önálló államiságát, a többség azonban az újraegyesítés és az NDK feloszlata mellett foglalt állást.

A válság és a rendszerváltás szakaszai az NDK-ban szinte egybeesnek, hiszen az NDK egyik sajátossága éppen az volt - Lengyelországgal és Magyarországgal szemben -, hogy a politikai-adminisztratív ellenőrzés igyekezett a válság jeleit eltitkolni és elsimítani, és ehhez rendelkezett mind a megfelelő gazdasági, mind pedig az adminisztratív potenciállal. Így viszont a hosszan és manipulatív elfedett válság hirtelen és elsöprő erővel tört ki, és az adminisztratív-politikai ellenőrzés olyan azonnali összeomlást okozta, amelyet Lengyelországban és Magyarországon hosszabb átmenet előzött meg. Ez a helyzet a társadalmi mozgalmakat olyan közvetlen szervezési és hatalmpolitikai kérdésekkel konfrontálta, amelyekre jóval kevésbé voltak felkészülve, mint a lengyel és a magyar mozgalmak. A politikai-adminisztratív ellenőrzés gyors és látványos összeomlása tette lehetővé az NSZK kormányának és különféle politikai szervezeteinek a közvetlen beavatkozását az NDK rendszerváltásának menetébe, melynek dinamikája és iránya bizonyos ponton túl egyszerűen kívülről irányítottá vált. Ez a folyamat a rendszerváltást kezdeményező társadalmi mozgalmakat marginális helyzetbe hozta. Magyarországon és Lengyelországban, jóllehet fontos és lényeges a külső tényezők közrejátszása a rendszerváltásban és a társadalmi mozgalmak mobilizációs és intézményesedési lehetőségeiben, mégsem beszélhetünk a folyamat kívülről irányítottságáról.

c) A politikai tér és az intézményesedés

A régi politikai-adminisztratív ellenőrzés felszámolása után az NDK-ban az intézményesedést Lengyelországban és Magyarországon ismeretlen konfliktus határozta meg az önálló NDK és az újraegyesítés hívei között. Ez a helyzet egyedülálló a volt kelet-európai szocialista országok közül, mert másutt nem merülhetett fel egy vezető európai hatalommal való közvetlen egyesülés lehetősége. Az újraegyesítés húzóereje már a rendszerváltás időszakában megmutatkozott az újraegyesítés mellett ágáló mozgalom megjelenésével és kiteljesedésével. Az NSZK politikai rendszerének közvetlen és közvetett hatásával magyarázható az is, hogy az NDK politikai rendszerében a rendszerváltásig különösebb politikai funkciók nélkül megőrzött „blokkpártok” (*Blockparteien*), a kereszténydemokraták és a liberálisok válhattak az újraegyesítés vezető politikai erőivé és a mozgalom politikai szerveivé. Éles és világos a különbség az alternatív mozgalmak, illetve a nemzeti mozgalom vezető elitje és politikai kultúrája között, és ez a különbség intézményesített konfliktussá érik a választásokon, valamint más fórumokon, ahol az újraegyesítés mellett álló, de az NDK politikai rendszerével korábban konform magatartást tanúsító erők kerekednek felül az újraegyesítést ellenző alternatívokkal és reformkommunistákkal szemben.

Az újraegyesítéssel 1990 őszén az NDK feladta önálló államiságát, és a Német Szövetségi Köztársaság részévé, „új tartományává” vált. Ezzel és az NSZK-beli intézményes struktúrák csaknem teljes és közvetlen átvételével korán lezárul az intézményesedés folyamata, és olyan véget ér, amelyet a rendszerváltást kezdeményező társadalmi mozgalmak egyáltalán nem kívántak. Ez a megoldás kizár mindenféle intézményes kísérletezést, és megfosztja a társadalmi mozgalmakat az innováció lehetőségétől. Különös, de mégis az a helyzet, hogy az NDK társadalmi mozgalmai egy rendkívül rövid, aktív és eseménydús, a hatalom csúcsaira vezető periódus után csöbörből vödörbe kerültek: sem a kiindulási, sem pedig a rendszerváltás eredményeként létrejött állapotban nem rendelkeznek igazán beleszólási lehetőséggel a politika folyamatába. A kiinduló- és a végponton egyaránt olyan relatíve merev intézményes berendezkedés áll, amely kizárja és marginalizálja a társadalmi mozgalmakat. Persze a politikai-adminisztratív ellenőrzés alapjaiban megváltozott: míg az NDK-ban mobilizációs monopólium és „elhárítás” érvényesült minden kezdeményezéssel szemben, addig az NSZK-ban legfeljebb „represszív tolerancia” érzékelhető: mindent lehet, csak éppen a lehetőségek felhasználásához szükséges forrásokhoz nem egyenlő a hozzáférési lehetőség. Az ezt az állapotot tükröző rezignáció a társadalmi mozgalmak agresszivitásában (militáns autonómok és házfoglalók összecsapásai a rendőrséggel, szélsőbaloldali és jobboldali ifjúsági szubkultúrák kialakulása és aktivizálódása, „keleti” terrorizmus), illetve elidegenedésében, alternatívanélküliségben mutatkozik meg. A társadalmi mozgalmaknak Lengyelországban és Magyarországon is fel kellett adniuk a tisztán tiltakozó jelleget az intézményesedés szakaszában, és új funkciókat kellett felvállalniuk, ennek „áraként” viszont hatalmi befolyásra tehettek szert. Ezzel szemben az NDK-ban a mozgalmak nem kapják meg az új demokráciában a kezdeményező szerepük alapján őket megillető politikai teret és politikai beleszólási lehetőséget. Ez a szituáció elidegenítheti őket az új politikai berendezkedéstől. Ennek megvan a veszélye Lengyelországban és Magyarországon is, azonban itt a mozgalmak kénytelenek az új politikai intézményrendszer saját teremtményükként elfogadni, míg az NSZK új tartományában a volt aktivisták joggal tekintik tőlük idegennek az intézményesedési dinamika kívülről irányított jellegét. A frusztráció és az agresszivitás a demokratizálódási folyamat szempontjából kontraproduktív reakciókhoz vezethet a demobilizálódott, ismét szubkultúrává, politikai szektává degradálódott mozgalmi miliőben. Ennek már ma is érezni a hatását az újraegyesített Németországban.

3. Az intézményesedés alternatívái: ellenzéki mozgalmakból civil szervezetek, pártok, szakszervezetek

a) Az összehasonlítás eredményei

Eddigi összehasonlító elemzéseim eredményeit a társadalmi mozgalmaknak a kelet-európai rendszerváltásban betöltött szerepével kapcsolatosan az 1. táblázatban kíséreltem meg összefoglalni.

1. táblázat A társadalmi mozgalmak szerepe és helyzetének alakulása

	Lengyelország	Magyarország	NDK
Válság	hosszú, intenzív mobilizáció	hullámzó, gyenge mobilizáció	rövid, intenzív mobilizáció
Váltás	együttműködve az intézményes aktorokkal	intézményes aktorok túlsúlya, alárendelt szerep	döntő szerep
Intézményesedés	megőrzött identitás, központi szerep	„felszívódás” a pártrendszerben	kirekesztettség, marginalizáció

A táblázatból kitűnik, mennyire sokféle és eltérő politikai alternatíva áll a társadalmi mozgalmak előtt a kelet-európai rendszerváltás folyamatában. A mozgalmi mobilizáció

bizonyos foka a válság jeleként, az intézményes kihívás megfogalmazójaként mindenütt megvan, de az intézményes változás maga, még ha a mozgalmak hatására indul is meg, mégsem közvetlenül a mozgalmak műve. Akkor tudnak részt venni benne, ha a megfelelő politikai teret kitöltve úgy tudnak intézményesedni, hogy intézményes aktorokként fejlesztik tovább a korábban társadalmi mozgalmakként a rendszerváltás folyamatának nyújtott kreatív impulzusaikat. Szerepük olyan katalizátoréhoz hasonlítható, melynek jelenléte fontos a folyamat elindításához és lefolytatásához, de maga csak átalakult formában vehet részt benne. Mivel a mozgalmak mindenütt feladják spontán szerepeiket, ahol alakítóan szólnak bele az új politika folyamatába, részben maguk is intézményekké válva hozhatnak létre új intézményes modelleket. A spontán, tiltakozásra és közvetlen részvételre orientált mozgalmi forma nem válhat az új demokráciák alapjává.

A mozgalmak intézményesedése nem egyirányú fejlődési folyamat. Sikere vagy sikertelensége egyaránt nagymértékben befolyásolja a társadalmi mozgalmak szerepét az új politikai rendszerekben, ahol a mozgalmak és az intézmények közötti feszültség újabb, a demokrácia szempontjából konstruktív és destruktív alternatívákat egyaránt magába foglaló dinamika forrásává válik. Hogy a társadalmi mozgalmak az új demokráciában a demokráciáért avagy ellene küzdenek, csak a konkrét elemzés tudja eldönteni. A társadalmi mozgalmak története Kelet-Európában nem fejeződött be a rendszerváltással. Az új intézményeknek is szükségük van a társadalmi mozgalmak kritikájára és kihívására ahhoz, hogy megőrizhessék életképességüket. Létre kell hozniuk egy új típusú, demokratikus jellegű politikai-adminisztratív ellenőrzést a társadalom mobilizációs folyamatai és a társadalmi mozgalmak felett, amely képes fenntartani a destruktív tendenciákkal szemben az állam erőszak-monopóliumát, azonban politikai teret kell nyitniuk a konstruktív tendenciáknak. Csak remélni lehet, hogy a társadalmi mozgalmak új, „posztoszocialista” mobilizációs hullámai az új demokráciák tanulási folyamatait jelentik, és nem strukturális válságukat jelzik.

b) Az informális politikai intézmények és a civil társadalom szerepe, funkciói az új demokráciákban

A civil szervezetek, amelyek részben a korábbi ellenzéki mozgalmak leszármazottjai, részben új alapításúak, a demokratikus politikai berendezkedés nélkülözhetetlen alkotóelemei, a társadalom és a politikai intézmények között közvetítő fontos szereplők. A formális politikai szervezetek és technikák szabályozta társadalmi-politikai tevékenység önmagában nem elégséges a demokrácia működéséhez. A politikai intézmények folytonosan rászorulnak a társadalom kezdeményező és alakító befolyásolására, ami sokszor konfliktusok formájában jelenik meg a politikai elit és a társadalom különféle csoportjai között. Aktív társadalmi visszacsatolás nélkül a politikai döntések értékelése lehetetlenné válna. A civil szervezetek fontos tényezők ebben a politikai rendszer és társadalom közötti visszacsatolási folyamatban, amelyben a politikai döntések visszhangja egyetértő vagy kritikai-korrektív társadalmi véleményben és cselekvésben mutatkozik meg.

A civil szervezet fogalma a nem állami, nem formálisan szervezett társadalmi-politikai tevékenység különféle formáit öleli fel, amelyek a politikai és társadalmi élet legváltozatosabb problémáinak megoldására szerveződött állampolgári aktivitásokat jelentik. A civil szervezetek célkitűzései között bármilyen, a társadalom számára jelentős kérdések szerepelhetnek. Önmagában persze a civil szervezet nem jelent sem demokratikusan szervezett, sem a demokráciáért küzdő szervezetet, így egyaránt civil szervezet az öntevékenyen rasszista, a fajvédő és a faji megkülönböztetés elleni szerveződés. A civil szervezetek csupán a csoport autonóm, nem állami kialakítását és működtetését jelentik, azonban civil jellegük önmagában még nem jelenti azt, hogy a demokrácia letéteményesei az államhatalommal szemben. A civil szervezetek nem csupán az állam avagy a kormányzat szerveivel szembeni tevékenységet fejthetnek ki. Létrejöhetnek kormányzati célkitűzéseket

támogató civil szerveződések, illetve ezek szemben állhatnak más civil szerveződésekkel avagy gazdasági, illetve más, nem politikai jellegű csoportosulásokkal és szervezetekkel is.

A civil szervezetek sok és változatos formában szerveződhetnek. Néhány tipikus megoldás felsorolása nem kívánja és nem is tudja kimeríteni összes lehetséges alakzataikat:

- egyesületek, egyletek; - társadalmi mozgalmak;
- helyi avagy speciális orientációjú érdekképviseleti szervezetek;
- ifjúsági, nemzetiségi, nemzeti, szakmai, vallási, kulturális szövetségek, egyletek;
- körök, klubok, vitacsoportok.

Tekintsük át a magyar civil szektor összetételét egy viszonylag friss statisztika alapján a 2. táblázatban.

A modern társadalmak bármely nagy alrendszere, a vallás, a tudomány, a gazdaság, a kultúra és a politika egyaránt alkalmat adhat civil szervezetek megalakulására felvetődő problémáival, és azok megoldásának elősegítésére a legkülönbözőbb szerveződésű csoportok jöhetnek létre.

A civil szervezetek hiánya avagy nagymértékű visszaesésük a politikai elnyomás, a társadalmi passzivitás avagy a pusztán elvileg, az utópiákban létrehozható „problémátlan” állapotok jele. A civil szervezetek működésére a modern társadalmakban elengedhetetlen szükség van a vallás, a tudomány, a kultúra, a politika, sőt a gazdaság normális funkcionálása érdekében. Az állami-politikai szervezetek és más különféle nagy bürokratikus szervezeti rendszerek (egyházak, iskolarendszer, vállalatok stb.) legnagyobb igyekezetük és nyitottságuk ellenére sem képesek a gyorsan változó társadalmi igények követésére és a lemaradásuk miatt keletkező konfliktusok megoldására. Az új társadalmi problémák megfogalmazásával, tudatosításával, illetve a megoldásukhoz vezető utak keresésével a civil szervezetek a nagy bürokratikus szervezetek döntéshozatali folyamatát segítő és helyreigazító funkciót tölthetnek be.

2. táblázat *Nonprofit szervezetek Magyarországon*

Alapítványok és egyesületek száma és megoszlása tevékenységcsoport szerint, 1996

Tevékenységcsoport	Alapítványok		Egyesületek		Összesen	
	száma	megoszlása	száma	megoszlása	száma	megoszlása
Kultúra	2 684	15,5	2 026	6,9	4 710	10,1
Vallás	925	5,4	305	1,0	1230	2,6
Sport	1 090	6,3	6 237	21,1	7 327	15,6
Szabad idő, hobbi	476	2,8	7 264	24,5	7 740	16,6
Oktatás	4 764	27,6	374	1,3	5138	11,0
Kutatás	570	3,3	403	1,4	973	2,1
Egészségügy	1558	9,0	381	1,3	1939	4,1
Szociális ellátás	2 635	15,2	895	3,0	3 530	7,5
Nyugdíj- és egészségbiztosítás	34	0,2	318	1,1	352	0,8
Polgári védelem, tűzoltás	74	0,4	1135	3,8	1209	2,6
Környezetvédelem	402	2,3	587	2,0	989	2,1
Településfejlesztés	801	4,6	925	3,1	1726	3,7
Gazdaságfejlesztés	343	2,0	299	1,0	642	1,4
Jogvédelem	97	0,6	465	1,6	562	1,2
Közbiztonság védelme	354	2,3	864	2,9	1218	2,6
Többcélú adományoztatás, non-profit szövetségek	44	0,3	675	2,3	719	1,5
Nemzetközi kapcsolatok	278	1,6	352	1,2	630	1,3
Szakmai, gazdasági érdekvédelem	56	0,3	5 533	18,7	5 589	11,9
Politika	101	0,6	530	1,8	631	1,3
Összesen	17 286	100,0	29 568	100,0	46 854	100,0

Forrás: Kaposvári Ildikó, Králik Miklós, Sebestyén István: *Ma-arország civilnézetben*, Európa Ház, Budapest, 1997. 158. old.

A különféle civil szervezetek szaporodása és szétágazása a társadalmi-politikai problémák bonyolultabbá válásával függ össze. A civil szervezetek elnyomása, visszaszorítása, ami a modern történelemnek sajnálatosan hosszú időszakait jellemezte, és ma sem tűnt el teljesen a világról, hosszabb távon a politikai és társadalmi rendszerek problémamegoldási képességét és reakcióját veszélyeztető stratégia.

A civil szervezetek szelektív segítése és tolerálása a modern politikai-társadalmi rendszerben megkerülhetetlen kötelesség a hosszabb távú stabilitás biztosítása érdekében. Ez a politikai-adminisztratív ellenőrzés feladata, amely a megfelelő intézményesített szelekciós szempontok szerint kell hogy támogasson, tűrjön, avagy tiltson bizonyos típusú civil szerveződések. A demokratikus berendezkedés ellen irányuló civil szervezetek létrehozása, a polgárháborús veszély fennállása és más hasonló helyzetek a legdemokratikusabb országokban is elengedhetlenné teszik a civil szervezetek ellenőrzését - amely feladat ellátásában rendszerint a polgári titkosszolgálatok is részt vesznek-, és esetenként szükségessé válhat tevékenységük korlátozása, sőt beszüntetése az alkotmányos rend fennmaradásának érdekében. Pozitív vonatkozásban pedig a politikai-adminisztratív ellenőrzés anyagilag és egyéb eszközökkel támogatja a munkáját segítő civil szerveződések (példa erre az alapítványok adómentességének nemzetközi gyakorlata, illetve közvetlen állami támogatásuk).

A különféle civil szerveződések a konfliktus vagy a kooperáció viszonyrendszerét alakíthatják ki egymással és más típusú politikai szervezetekkel. A civil szervezetek és a politikai pártok, illetve érdekvédelmi szervezetek közötti választóvonal nagyon elmosódott, a civil szervezetek aktívan közreműködhetnek ezek munkájában, illetve azok elláthatnak a civil szervezetek működésének körébe tartozó feladatokat.

IRODALOM

- Ash, Timothy Garton: *The Polish Revolution, Solidarity*. New York, 1985.
- Bozóki András: Critical Movements and Ideologies in Hungary. *Südosteuropa*, 1988. 7-8. 377-388.
- Brand, Karl-Werner: Massendemokratischer Aufbruch im Osten: Eine Herausforderung für die NSB-Forschung. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 1990. 2. 9-17.
- Brus, Włodzimierz: *Polen-Symptome und Ursachen der politischen Krise*. Hamburg, 1981.
- Bruszt László: The Dilemmas of Economic Transition in Hungary. *Südosteuropa*, 1989. 11-12. 716-729.
- Dalos György: *Archipel Gulasch*, Die Entstehung der demokratischen Opposition in Ungarn. Bremen, 1986.
- Emmerich András: Kirchen und Kirchenpolitik in Ungarn. In: Timmermann, Heiner: *Ungarn nach 1945*. Saarbrücken, 1990.
- Engler, Wolfgang: Stellungen, Stellungnahmen, Legenden. Ein ostdeutscher Erinnerungsversuch. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Fehér Ferenc: „Kádárismus.” Analyse des tolerantesten Blocklandes Osteuropas. In: Ferenc Fehér-Ágnes Heller: *Diktatur über die Bedürfnisse*. Hamburg, 1979.
- Fehr, Helmut: Korporatistische Interessenpolitik am Beispiel des Verhältnisses von Staat und Kirche in Polen und der DDR. In: Ralf Rytlewski: Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern. *Politische Vierteljahresschrift* 1989. Sonderheft 20. 309-335.
- Fehr, Helmut: Solidarność. Mobilisierungsbedingungen einer alten und neuen sozialen Bewegung. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 1990. 2. 22-29.
- Fehr, Helmut: Solidarność und die Bürgerkomitees im neuen politischen Kräftefeld Polens. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Fricke, Karl Wilhelm: *Opposition und Widerstand in der DDR*. Köln, 1984.
- Glaessner, Gerd Joachim-Hubertus Knabe-Michael Reimann: Sozialismus am Scheideweg. Modernisierungserfordernisse und politische Reformen in der DDR und Osteuropa. Rytlewski, Ralf: Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern. *Politische Vierteljahresschrift*, 1989. Sonderheft 20.
- Haraszi Miklós: The Independent Peace Movement and the Danube Movement in Hungary. In: Vladimir Tismăneanu: *In Search of Civil Society*. New York/London, 1990.

- Hirschmann, Albert O.: *Exit, Voice, Loyalty*. Cambridge Mass, 1970.
- Janicke, Martin: Krisenbegriff und Krisenforschung. In: Martin Janicke: *Herrschaft und Krise*. Opladen, 1973.
- Knabe, Hubertus: Neue soziale Bewegungen im Sozialismus. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 1988. 3, 551-570.
- Knabe, Hubertus: *Aufbruch in eine andere DDR*. Hamburg, 1989.
- Knabe, Hubertus: Politische Opposition in der DDR. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 1990. 1-2. 21-32.
- Knabe, Hubertus: Bewegungen im Osten. *Forschungsjournal Neue Soziale Bewegungen*, 1990. 2. 17-22.
- Lenk, Kurt: Institutionalisierung, Endstation sozialer Bewegungen? *Frankfurter Hefte Extra*, 1983. 5. 56-66.
- Manicke-Gyöngyösi, Krisztina: Bürgerbewegungen, Parteien und „zivile“ Gesellschaft in Ungarn. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Meyer, Gerd: Sozialistischer Paternalismus. Strategien konservativen Systemmanagements am Beispiel der DDR. In: Rytlewski, Ralf: Politik und Gesellschaft in sozialistischen Ländern. *Politische Vierteljahresschrift*, 1989. Sonderheft 20.
- Rammstedt, Otthein: *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main, 1978.
- Raschke, Joachim: *Soziale Bewegungen*. Frankfurt am Main, 1985.
- Rossade, Werner: Aspekte der politischen Kultur der DDR. In: Dirk Berg-Schlosser Jakob Schissler: Politische Kultur im Deutschland. *Politische Vierteljahresschrift*, 1987. Sonderheft 18.
- Rupnik, Jacques: Dissent in Poland, 1968-1979. In: Rudolf, L. Tóké: *Opposition in Eastern Europe*. Oxford, 1979.
- Rytlewski, Ralf: Politische Kultur und Generationswechsel in der DDR. Tendenzen zu einer alternativen politischen Kultur. In: Bernhard Claussen: *Politische Sozialisation Jugendlicher in Ost und West*. Bonn, 1989.
- Schöpflin, George: Opposition and Para-Opposition: Critical Currents in Hungary, 1968-1978. In: Rudolf, L. Tóké: *Opposition in Eastern Europe*. Oxford, 1979.
- Sitzler, Kathrin: Die Anfänge eines politischen Pluralismus in Ungarn. *Südosteuropa*, 1989. 11-12. 678-695.
- Smolar, Aleksander-Pierre Kende: Die Rolle oppositioneller Gruppen am Vorabend der Demokratisierung in Polen und Ungarn (1987-1989). In: *Forschungsprojekt Krisen in den Systemen sowjetischer Typs*. Studie 17-18. Köln, é. n.
- Staniszki, Jadwiga: *Poland Self-Limiting Revolution*. New Jersey, 1984.
- Szabó Máté: Die politische Entwicklung Ungarns nach Kádár, 1988-1989. *Gegenwartskunde*, 1989. 4. 425-437.
- Szabó Máté: Soziale Bewegungen, Mobilisierung und Demokratisierung in Ungarn. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel-Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Tatur, Melanie: Zur Dialektik des „civil society“ in Polen. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel- Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa*. Frankfurt am Main, 1991.
- Tismăneanu, Vladimir: The Independent Peace Movement in the GDR. In: Vladimir Tismăneanu: *In Search of Civil Society*. New York/London, 1990.
- Völgyes Iván: Political Culture. In: Klaus-Detlef Grothusen: *Ungarn, Südosteuropa-Handbuch*. Band 5. Göttingen, 1987.
- Wagner, Helmut: *Die Doppelgesellschaft. Systemwandel in Polen*. Berlin, 1981.

HAMBERGER JUDIT

A civil társadalom formálódása Csehországban és Szlovákiában

A civil társadalom mibenlétéről, körvonalainak meghatározásáról folyamatosan vitáznak a szakemberek. A definíciók tágabb és szűkebb értelmezéseket adnak. E tanulmány a civil társadalom vizsgálatát a harmadik szektorra (az államtól és a piactól független szabad polgári kezdeményezésekre) és az ennek tág teret nyújtó polgári társadalomra szűkíti, tehát az alulról építkező, az egyéni és csoportos kezdeményezésekre, azaz a harmadik szektorra alapozott polgári társadalom csehországi és szlovákiai fejlődését és helyzetét vázolja fel.

Az önállóvá vált két köztársaságban a polgári társadalom fejlődése tekintetében (is) olyan különbségek lelhetők fel, amelyek többek között a történelmi hagyományokban gyökereznek. Az az európai uniós kívánalom és integrációs feltétel, hogy az átalakuló országokban a demokratikus államszervezet mellett az önmagát alulról megszervező társadalom is minél szélesebb körben érvényesüljön, és minél gazdagabb, színesebb képet mutasson, a vizsgált országok egyikében sem teljesül optimális körülmények között.

A harmadik szektor fejlettsége integrációs „előírás”, és a politikai demokratizálás fokmérője. Míg számos integrációs feltétel teljesítését „kívülről” elő lehet írni, és számos kívánalomnak viszonylag gyorsan eleget is lehet tenni, addig a polgári (azaz a civil) társadalmat csakis a belső igények, a belső fejlettség és a belső kezdeményezések alapján lehet megteremteni és továbbfejleszteni. Ezt ugyanis a legkevésbé lehet kívülről ráerőltetni az adott társadalomra. Az egészséges és fejlett demokráciában a polgári kezdeményezések függetlenül és szabadon bontakoznak ki, s csak az adott alkotmány alapelveinek megsértése szabhat nekik gátat. Fejlődésüket kiegyensúlyozott, részrehajlás nélküli állami politika kell hogy segítse.

A cseh és a szlovák civil társadalom fejlődésének lényegi problémáit jelzi az a különbség, amely a polgári társadalom felfogásának két alapkonceptiója között áll fenn. Az egyik alapkonceptió, amely szerint a polgári társadalom az ország demokratikus irányítása számára posztulálja a polgári társulásuk pozitív kihatásait, a csehországi civil társadalom formálódásának fő problémájára mutat rá. A másik alapkonceptió a polgári társadalomnak és a civil kezdeményezéseknek a nem demokratikus kormányzással szembeni ellensúlyát hangsúlyozza, ami viszont a szlovák civil társadalom formálódását meghatározó alapprobléma lényege. Mindkét ország ide vonatkozó hiányosságai azt bizonyítják, hogy az alkotmányokban deklarált általános jogegyenlőség a civil társadalom fejlődésének biztosításához nem elegendő. A két köztársaság esete azt is tanúsítja, hogy ehhez az állampolgárok polgári-individuális tudata és a köz- és államhatalom jóindulata, támogatása is szükséges.

Vannak adatok, amelyek szerint a két háború közötti Első Csehszlovák Köztársaság területén a harmadik szektorban legalább 30-40 ezer társadalmi szervezet működött, s ezek közül több mint 16 ezer társulás, kör, társaság, szerveződés Szlovákiában volt. Ezeket mind az 1938 utáni, mind az 1948 utáni autoriter rendszerek befagyasztották.

A kommunista rendszer évtizedei alatt az alulról építkező, tényleges társadalmi kezdeményezések mindig az állami és politikai hatalommal szemben jöttek létre, és a közös állam két köztársaságában eltérő formában jelentkeztek. Csehországban a Charta '77 és a körülötte kialakult autonóm polgárjogi szervezetek képviselték e kezdeményezést, s egymás között olyan csoportmorált hoztak létre, amelyhez a csoportok tagjai tartották magukat; ezek elsősorban az egymás iránti bizalomra épültek. Szlovákiában a katolikus és az evangélikus egyházi keretek közötti kezdeményezések jelentették a civil társadalmi kezdeményezést.

Míg a Charta '77 egyértelműen polgári-individuális kezdeményezésként jött létre, azzal a céllal, hogy a hatalmat rákényszerítse az emberi és polgári jogoknak a Helsinki Záróokmány

szellemében való betartására, addig a szlovák térfélen az egyházi-katolikus kezdeményezések jóval később kezdtek formálódni, és nem egyéni polgári jogi jellegűekként, hanem az egyházi közösség és hierarchia keretében a vallási szabadság és tolerancia hirdetésére és elfogadásának deklarálására alakultak. Ezek a kezdeményezések mind a cseheknél, mind a szlovákoknál kisközösségi, nem pedig társadalmi alapon működtek.

Az 1989. november 17. utáni demokratikus fordulat az alulról jövő polgári-társadalmi kezdeményezéseknek is szabad teret engedett, de alaposabb törvényi szabályozásukra inkább csak az 1993-as szétválás után került sor. 1990-től törvény írta elő a polgári kezdeményezések és szerveződések szabad létrejöttét és jogi személyként való bejegyzésük szükségességét. Ugyanez volt érvényes az alapítványokra és a vallási közösségekre is.

A civil kezdeményezések igényét azonban a diktatúrák ekkorra már kiölték az emberek és társadalmak tudatából és értékrendjéből, ezért most nehezen és lassan alakulnak ki újra. Mivel azonban az európai integráció egyik fontos feltétele, hogy az adott országok társadalmi az alulról jövő demokratikus kezdeményezések által erősödjenek meg, ennek kialakulási folyamatát siettetni kell. Ráadásul a szabad piacgazdaság működése arra az erkölcsre és kölcsönös bizalomra kell hogy épüljön, ami a polgári társadalom alapja, így az egyik feltételezi a másikat.

A civil társadalmi kezdeményezések tudatosságát illetően a két önálló állam társadalmának (nem egyes tudatos csoportjainak!) 1990-ben nagyjából azonos volt a kiinduló helyzete. Az ide vonatkozó általános mentalitás, a polgári tanácstalanság, erőtlenség érzése, az emberek bizalmatlansága az intézményekkel és egymással szemben nagyjából azonos szinten állt. A demokráciáért való harcolás készsége, a szolidaritás és az egymás iránti bizalom, amely a polgári tudat és öntudat növekedésének alapfeltétele, és a polgári társadalom színvonalának mutatója, csak csírájában volt fellelhető.

A két köztársaságban végzett felmérések azt mutatták, hogy a két társadalom nagyjából azonos mértékben nem tulajdonít nagy jelentőséget sem a politikai pártokban való szabad társulás jogának, sem annak, hogy polgári, azaz civil szervezeteket hozhatnak létre. A csehek és a szlovákok háromnegyede nem tudta, hogyan védekezhet a kormány vagy a parlament elfogadhatatlan döntései ellen.

A két önálló állam nem azonos módon támogatja civil társadalmának fejlődését. Abban a helyzetben, amikor a szinte teljesen hiányzó civil társadalmat meg kell teremteni, az átalakulás egyik fontos elősegítője a felülről jövő állami támogatás. Ezzel csupán azok az intézményi és pénzügyi keretek teremthetők meg, amelyeket tartalommal a tényleges, alulról jövő kezdeményezések kell hogy megtöltsenek. Ehhez a cseh társadalomnak le kell vetköznie azt az apátiát, érdektelenséget, gyanakvást, amivel az alulról jövő kezdeményezések civil társadalmának lehetőségét szemléli. A szlovákoknak viszont manapság már civil kurázsira van szükségük, azaz számtalan esetben bátornak kell lenniük ahhoz, hogy civil kezdeményezéseket indítsanak, és ezekben nyíltan vállalják a részvételt. Amellett, hogy az alulról építkező és érdekeit megszervező civil társadalom kialakulása mindkét országban a társadalmi és egyéni mentalitás és a politikai kultúra függvénye, a cseheknél még filozófiai-morális kérdéssé, Szlovákiában pedig határozottan politikai kérdéssé is vált.

Csehországban a civil társadalom fejlődésének buktatóit az a politikai harc tükrözi a leglátványosabban és legvilágosabban, amely a köztársasági elnök és a nemrég leváltott kormányfő között folyt (és folyik). Szembenállásuk társadalom- és államfelfogásuk különbözőségéből fakad, és a civil társadalom, valamint a harmadik szektor vagy a nonprofit szervezetek fejlődésének, szaporodásának és a társadalomban betöltendő szerepének, feladatának megítélésére is kiterjed. Nézetkülönbségeik a cseh politikai és társadalmi életben elvi-személyiségbeli és filozófiai-stratégiai vitaként vannak jelen. Szlovákiában a civil társadalom fejlődését a nacionalista, központosító politikát folytató kormánykoalíciónak a harmadik szektorral szembeni restriktív és diszkreditáló politikája gátolja, ami nemcsak a

harmadik szektor, hanem az egész társadalom nagyfokú politikai polarizálódásával is együtt jár.

Csehországban a harmadik szektor központi anyagi támogatására több kezdeményezés is született. Közülük a legjelentősebb, bár nem igazán hatékony, az alapítványok támogatására 1995-ben létrehozott Nemzeti Alapítványi Alap, amelyet később Cseh Nemzeti Alapítványnak neveztek el. Lényegében a részjegyes privatizáció részvényeiből kialakított, 2,8 milliárd korona névértékű vagyronról van szó. Ezzel a nonprofit szervezetek gyors létrehozását kívánják elérni, ami természetesen nem jelenthet olyan szerves fejlődést, mint a nyugati nonprofit szervezeteké. Az alap, bár létezik, alig működik. Fő problémája, hogy bár a részvények számlaértéke magas, az osztalék együtt évente csupán egymillió korona. Számos cseh alapítvány a PHARE-ra és más külföldi alapítványokra van utalva, amelyek két éven belül el akarják hagyni Csehországot, mert a cseh harmadik szektort stabilizálnak értékelik.

Szlovákiában a harmadik szektor állami finanszírozása gyenge, s az erre szánt pénz mindenekelőtt a kormányzat által létrehozott „civil szervezetekhez” jut. A finanszírozás fő jelszava, hogy „amit az állam pénzből támogatnak, annak államinak kell lennie”. Szlovákiában a tényleges harmadik szektort leginkább a nyugati és a japán alapítványok támogatják. A belső támogatások rendszere mindenekelőtt azért nem alakulhat ki, mert a harmadik szektor finanszírozására a vállalkozók, a jogi és fizikai személyek nem kapnak megfelelő adókedvezményeket. Csehországban viszont a harmadik szektor támogatását adókedvezmények segítik.

A cseheknél az alulról építkező polgári társadalom hivatalos politikától független, nonprofit szervezetek általi fejlődését a leghatározottabban a köztársasági elnök, Václav Havel szorgalmazza. Beszédeiben, írásaiban, hangoztatott elveiben ez már a Charta '77 alapítása óta központi téma: a nem politikus politika, a párhuzamos polisz fogalmaival megjelölt társadalomnemesítő célkitűzés és értékrend, amely az egyéni polgári felelősségre és az individuum öntudatára mint a demokratikus társadalom legmélyebb lényegére alapoz. Havel nem mindennapi erőfeszítéseket tesz, hogy a cseheket a minél szélesebb körű, minél gazdagabban differenciált civil társadalom építésére buzdítsa (mert ezt tekinti a többség despotizmusával szembeni leghatásosabb biztosítéknak), s ennek része kell hogy legyen a területi (vagy regionális) önkormányzat, a nonprofit szervezetek, társaságok, klubok, körök, a polgári társadalom, az ombudsman, a környezetvédelem. Havel számára ezek azok a politika feletti értékek, amelyek igazán tagolttá és szabaddá tesznek egy társadalmat. Véleménye szerint azonban ahelyett, hogy mindezek jelen lennének a cseh társadalomban, az egymással szembeni bizalmatlanság légköre, a segítőkészség általános hiánya, az erkölcsi romlás, az alacsony szintű polgári öntudat, az emberek közötti negatív kapcsolatok és a közömbösség, a passzivitás, a fatalizmus jellemző. (Ezt bizonyítja például az a tény, hogy az Amnesty International prágai szervezete azért szűnik meg, mert nincs elég érdeklődő, nincs elég csehországi szponzor.) Szerinte a gazdagon strukturált civil társadalom biztosíthatná a feltételeket ahhoz, hogy a cseh társadalom e rossz tulajdonságai megváltozzanak, és hogy az állampolgárok átérzhessék konkrét egyéni felelősségüket, ennek súlyát a társadalom legkülönbözőbb kérdéseit illetően.

Václav Klaus eddigi, nemrég leváltott cseh kormányfő minden adandó alkalommal megkérdőjelezi a köztársasági elnök nézeteit, többek között a civil társadalom fejlesztésének feltételeire vonatkozóakat is. Nem fogadja el a civil társadalom fogalmát, félrevezetőnek tartja, szerinte ugyanis az egyén és az állam között nem létezhet semmilyen köztes szervezet, intézmény, szerveződés. Elvi és konkrét politikai vitát folytat Havellal a nonprofit szervezetek törvényi szabályozásának szükségességéről, és tagadja, hogy a területi (vagy regionális) önkormányzatokra szükség lenne (ugyanígy elvitatja az ombudsman mint az emberi és polgári jogok védelmét szolgáló intézmény szükségességét is). A cseh

törvényhozás még nem szabályozta a harmadik szektor működésének törvényi kereteit, és elvi kifogásokat emel az ombudsman intézményével szemben is.

A cseh civil társadalom a saját formálódásáról leglátványosabban a radikális mozgalmak és csoportosulások akcióin keresztül ad hírt. Ezek közé tartoznak a fiatalok rasszista szervezetei és akciói, valamint az anarchisták szervezetei; ezek a csoportok előre kijelölt terepeken „háborúzni” szoktak egymással. A cseh civil társadalom „szubkultúrával” rendelkező csoportjai közé tartoznak rajtuk kívül a környezetvédők bizonyos szervezetei is, amelyek némelyikét a belügyminisztérium a betiltandó vagy korlátozandó szélsőséges csoportok listájára is felvette. A szlovák társadalomban az ilyenfajta radikális civil társadalmi megnyilatkozások sem nem annyira látványosak, sem nem annyira intenzívek, mint a cseheknél.

A cseh és a szlovák civil társadalmi kezdeményezések formálódásában és szervezettségében különbséget jelent az is, hogy míg a cseheknél - ahol természetesen jócskán léteznek alapítványok és egyéb kezdeményezések (már 1993-ban 2000 alapítvány és 19 ezer polgári társaság és klub létezett - viszonylag kevesen vállalkoznak szervezésre, addig a szlovákoknál igen kiváló szellemi potenciál vesz részt a szervezésben. Ennek politikai okai vannak: Szlovákiában a liberális polgári értékeket képviselő értelmiségi csoportok nagy részét kiszorították a politikai hatalomból (s most hiányoznak a fontos állami és politikai struktúrákból), ezért szellemi és szervezőerőiket a civil szférában kamatoztatják. Tevékenységük rendkívül fontos és kitapintható a harmadik szektorban, az alapítványi támogatások elnyerésében és a konkrét „mozgósítások” megszervezésében. Ezzel közvetlenül és alulról erősíthetik a plurálisabb intézményi struktúra szlovákiai kialakulását. A harmadik szektor alakulását figyelő nyugati szakértők szerint az egész térségben a szlovák civil kezdeményezések rendelkeznek a legjobb minőségű szervezettséggel. Ez azonban nem biztosíték arra, hogy a kiváló minőség hosszabb távon is fenntartható lesz.

A nemzetállam-építő, központosító, autoriter hatalmi berendezkedés felé haladó Szlovákiában ugyanis már az állami politika szintjén próbálják meggátolni a harmadik szektor fejlődését és terjedését. A ma 15 ezer nonprofit szerveződéssel rendelkező civil társadalmat különféle politikai eszközökkel próbálják megrendszabályozni, korlátozni, hatalmi ellenőrzés alá vonni.

Ezek közül a legkirívóbb példa (a szólásszabadságot és a gyülekezési szabadságot korlátozni szándékozó büntető törvénykönyvi passzus mellett) az alapítványi törvény elfogadása és az ekörül kialakult politikai vita. A törvény tervezete olyan korlátozó szabályokat kívánt volna bevezetni, amelyek egyrészt nagyon lecsökkentették volna az alapítványok számát, másrészt ezeket állandó politikai és pénzügyminisztériumi felügyelet alá vonták volna.

A törvény liberalizálásának kikényszerítésére a harmadik szektor vezetői olyan kampányt szerveztek, amelynek e sokatmondó címet adták: „Harmadik szektor, S. O. S.” Ez a segítség a harmadik szektorban működő polgároktól, a nemzetközi szervezetektől és a nemzetközi nagypolitikától meg is érkezett. (Részét képezte Clinton elnök feleségének szlovákiai látogatása vagy a harmadik szektor szervezeteit tömörítő világszervezet tiltakozása és 14 pontban felsorolt kifogásai az alapítványi törvénytervezet ellen.)

A kampányban (és más érdekvédő, politikai színezetű, civil társadalmi megmozdulásokban is) a lassan alakuló szlovák polgári társadalom mintegy alternatív politikai erőként nyilvánult meg az állampolitika autoriter tendenciáival szemben. Az említett kampány még ahhoz is hozzájárult, hogy a kormány ellenzékeként fellépő szlovák napilapok széles körben és behatóan foglalkozni kezdtek a harmadik szektor fontosságával, s felhívták a lakosság figyelmét ennek létezésére, működésére. Ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy kialakuljon a polgári részvétel, a polgári ellenállás hagyománya, ami Szlovákiában az elmúlt évtizedekben hiányzott.

Az alapítványi törvénytervezetet indokolva az államhatalom képviselői azzal érveltek, hogy az alapítványok hálózata már áttekinthetetlenül és ellenőrizhetetlenül szövevényessé vált, s hogy ellenőrizni kell a külföldről érkező pénzeket, mert fennáll az a veszély, hogy államellenes célokra használják őket, valamint hogy az alapítványokat piszkos pénzek mosására és adócsalásra is használhatják. A tényleges politikai ok az volt, hogy likvidálják a független polgári aktivitásokat, és hogy a polgári társadalommal szembenálló etatizmus váljon általános érvényűvé Szlovákiában.

A hatalom centralizáló politikai törekvéseinek tartozéka, hogy a társadalmi-politikai élet minél több szeletét ellenőrzése alá vonja. Nem csoda tehát, hogy a harmadik szektor támogatása, fejlődése és erősödése Szlovákiában országos és nemzetközi politikai kérdéssé vált, s e szektor „felfedezte magának” a hivatalos politikai ellenzék is. A szlovák kormány képviselői nyíltan ellenzik, hogy a harmadik szektor keretei között olyan politikai ellenzéki szárny jöjjön létre, amely nyomásgyakorló akciókat is szervez.

Mivel a kormány a harmadik szektort egyértelműen olyan ellenzéki területnek tekinti, amelyet a másik tábor emberei leptek el, a restriktív törvényi szabályozás mellett bomlasztó eszközöz folyamadott: létrehozta „a kormányhoz lojális harmadik szektor” szervezeteit, amelyek az állam pénzétől függenek, és amelyeket az állam bőséggel támogat. Így párhuzamos, kormányhű „civil szervezetek”, ellenszervezetek jöttek létre, amelyek az előzőek ellenpólusaként működnek.

A szlovák kormánynak tehát már van „saját” civil társadalma: saját újságírói és írói szervezetei, saját magyar kisebbségi képviselői, saját roma etnikuma, saját nőszervezetei, diákszervezetei, saját szakszervezetei, saját egyetemei, saját járási és területi önkormányzatai. Ezzel kiteljesedett a szlovák társadalom polarizálása, amelynek eredményeként Szlovákiában a civil társadalom szférája is a demokrácia jellegéért folytatott harc színtere lett, miközben az alapítványok egy része az új alapítványi törvény ércelmében már meg is szűnt.

Bár a civil társadalom létrehozásának tekintetében mind a cseh, mind a szlovák társadalom a tanulás fázisában van, az öntudatos és önálló polgári kezdeményezések tekintetében a szlovák társadalomnak a csehekénél sokkal nehezebb a feladata, mert ma, 1998 januárjában egyre rosszabbodó belpolitikai körülmények között egyre keményebb harcot kell megvívnia.

IRODALOM

- Bútorá, Martin: Tretí sektor: Ďalšia neviditeľná ruka. (A harmadik szektor: Újabb láthatatlan kéz.) OS, 1998. 1. 9-16.
- Bútorá, Martin-Košťálová, Katarína-Demeš, Pavol-Bútorová, Zora: Tretí sektor, dobrovoľníctvo a mimovládne organizácie na Slovensku 1995 - jar 1996. (A harmadik szektor, az önkéntesség és a nem kormányzati szervezetek Szlovákiában 1995 és 1996 tavasza között.) In: *Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti* (Szlovákia 1995-ben. Összegző jelentés a társadalom állapotáról.) 185-217.
- Bútorá, Martin-Demeš, Pavol: Tretí sektor, dobrovoľníctvo a mimovládne neziskové organizácie. (A harmadik szektor, az önkéntesség és a nem kormányzati szervezetek) In: *Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na rok 1997.* (Szlovákia 1996-ban. Összegző jelentés a társadalom állapotáról és az 1997-es trendekről.) 279-299.
- Drápala, Milan: Duchovní a politické vize z Lán. (Szellemi és politikai víziók Lányból.) *Respekt*, 1994. 48. 2-3.
- Fibich, Jindřich: Problémy transformace a demokratizace mentality člověka (Az emberi mentalitás átalakításának és demokratizálásának problémái). In: *Transformace české společnosti 1989-1995* (A cseh társadalom átalakítása 1989 és 1995 között). 249-289.
- Gašparíková, Olga: Ombudsman obranca občana. (Az ombudsman a polgár védője.) OS, 1997. 7. 34-36.
- Gindl, Eugen: Bratislava/Nahlas. (Pozsony/Flangosan. A szlovákiai zöldek polgári kezdeményezéseiről.) OS, 1997. 8. 15-18.
- Hanzelová, Stella: Tretí sektor a politika. (A harmadik szektor és a politika.) OS, 1998. 1. 7-8.
- Himmler György: Veszélyben az alapítványok? *Štúrovo a okolie/; Párkány és vidéke*, 1996. 2. 9.
- Macháček, Jan: Kultura utajování. Na svobodu informací se zase zapomnělo. (Az eltitkolás kultúrája. Az információáramlás szabadságáról megint megfeledkeztek.) *Respekt*, 1996. 29. 3.

- Mesík, Juraj: Tretí sektor medzi Dunajom a Tatrami. (A harmadik szektor a Duna és a Tátra között.) OS, 1997. 2. 26-27.
- Němeček, Tomáš-Švehla, Marek: Greenpeace se vrací. (A Greenpeace visszatér.) *Respekt*, 1995. 31. 9-11.
- Němeček, Tomáš: Nadační dort Pithartovy vlády. (Pithart kormányának alapítványi tortája.) *Respekt*, 1996. 1. 4.
- Pithart, Petr: Občanská společnost a stát. In: *Demokracie a ústavnost* (A polgári társadalom és az állam). In: *Demokracie a ústavnost* (A demokrácia és az alkotmányosság). 200-207.
- Šídlo, Jindřich: Co najít na extremisty. (Mit lehet kitalálni a szélsőségesek ellen.) *Respekt*, 1995. 27. 5.
- Šiklová, Jiřina: Kultura nedůvěry. (A bizalmatlanság kultúrája.) *Respekt*, 1996. 18. 17.
- Slafkovský, Alexander: Sebazáchovní pud občiansky zobud'sa!! (Polgári önvédelmi ösztön, ébredj!) OS, 1997. 3. 13-14.
- Štencl, Richard: Titánský úkol Václava Havla. 365 dnů českého prezidenta. (Václav Havel titáni feladata. A cseh köztársasági elnök 365 napja) *Respekt*, 1994. 5. 2.
- Štencl, Richard: Prezidentovy promluvy. Havel zneklidňuje doma i v zahraničí. (Az elnök beszédei. Havel nyugtalanítja a külföldet és az itthoniakat is.) *Respekt*, 1994. 12. 2.
- VM -: Dva roky po rozdělení. Agentury STEM a FOCUS provedly česko-slovenské srovnání. (Két évvel a szétválás után. A STEM és a FOCUS közvélemény-kutató ügynökség cseh-szlovák összehasonlítást végzett.) *Respekt*, 1995. 3. 5.
- VM -: Parlament se zasekl, ombudsman nebude. (A parlamenti munka megakadt, ombudsman nem lesz.) *Respekt*, 1996. 17. 3.
- Wollner, Marek: Občá společnost politiku nenahradí. (A polgári társadalom a politikát nem helyettesíti.) *Týden*, 1997. 51. 19.

SZILÁGYI IMRE

A szlovén és a horvát civil társadalom fejlődési különbsége

Az 1989-1991 között Szlovéniában és Horvátországban lezajlott események nyomán mind a jugoszláviai, mind a külföldi közvéleményben az a meggyőződés alakult ki, hogy a két köztársaság polgárai azonos elveket vallanak, s mind múltjuk, mind akkori törekvéseik miatt úgy kell tekinteni rájuk, mintha testvérek lennének. Részben ezért, részben számos más, itt nem részletezhető ok miatt joggal hívta fel a figyelmet Milan Kučan szlovén elnök 1991 őszen arra, hogy a két országot nem lehet úgy kezelni, mintha sziámi ikrek lennének.¹ S valóban: a két köztársaság közötti jelentős különbség megmutatkozott a civil társadalommal kapcsolatos elvekkel és gyakorlattal összefüggésben is. Az alábbiakban külön szólok az 1990-es többpárti választások előtt és után kialakult helyzetről. A civil társadalom részeként azokat az eseményeket, jelenségeket, mozgalmi törekvéseket fogom tárgyalni, amelyek valamilyen formában a fennálló hatalmi struktúrával szemben, a demokrácia kiterjesztése érdekében fogalmazták meg önmagukat és céljaikat.

1. A civil társadalom elmélete és gyakorlata a kommunista időszakban

Az 1960-70-es évek fordulóján kibontakozó - Horvátországban erőteljesebben, Szlovéniában kevésbé nacionalista színezetű - liberális mozgalom² 1972-ben történt letörése után Horvátországban többé-kevésbé neosztálinistának tekinthető nómenklatúra került hatalomra, amely a '80-as évek végéig megőrizte pozícióit. Ennek következtében - ahogy ezt Jugoszláviában mondták - Horvátország hosszú hallgatásba burkolódzott. Ezzel a hatalommal kevesen mertek látványosan szembeszállni. E kevesek között található Franjo Tuđman jelenlegi horvát elnök, Dobroslav Paraga, a szélsőjobb, illetve Vlado Gotovac, a liberálisok egyik vezéralakja, s az 1980-as években mindhármuk jutalma börtönbüntetés volt. A civil társadalom elméletének és gyakorlatának ezért Horvátországban az 1980-as évek végéig nem volt tere. Mirjana Kasapović szerint itt nem voltak olyan új társadalmi mozgalmak, mint Szlovéniában, neon működtek olyan szakmai szervezetek, mint Szerbiában. „Horvátországban a politikai tér az 1980-as évek második felében nem »üresedett ki«, mint Szlovéniában, nem volt »megszállva«, mint Szerbiában, hanem egyszerűen megszűnt létezni.”³ Ezt nem csupán az a tény tükrözi, hogy 1988-ban, amikor a *Pogledi* című spliti folyóirat különszámot szentelt a civil társadalom problémájának, az egyébként magas színvonalat képviselő horvát politológusok - két rövid bevezető íráson kívül - nem képviselték magukat, de az is bizonyítja, hogy még 1990-ben is a szlovén Bibičtől jelentettek meg a civil társadalom problematikájával foglalkozó kézikönyvet.⁴

1972-ben Szlovéniában is keményvonalasok kerültek hatalomra, ezért a szlovén értelmiségiek egy része a '70-es éveket ólomidőnek nevezi. Edvard Kardeljnek és Titónak az évtized végén bekövetkezett halála után azonban Szlovéniában viszonylag gyors liberalizálódás kezdődött. A civil társadalomnak ekkor három fő megközelítési iránya volt. Az egyiket - bár a szlovén kommunisták hivatalosan hosszú ideig nem fogadták el a civil társadalom elképzelését - mindenekelőtt a szlovén establishment tagjának tekinthető Adolf Bibič, a szlovén politológia egyik legjelentősebb alakja képviselte. Bibič, aki már a hetvenes évek elejétől foglalkozott a Marx és Engels által használt civil társadalom (*bürgerliche Gesellschaft*) fogalmának kérdéskörével, a nyolcvanas években a jugoszláv öngazgatás elméletére és gyakorlatára alapozva dolgozta ki a szocialista civil társadalomról alkotott elképzelését. A kardelji öngazgatási modellből kiindulva egyfajta szocialista pluralizmust szeretett volna létrehozni, amelyben úgy működött volna a politikai és gazdasági demokrácia,

valamint a jogállam, hogy közben nem engednek a szocialista elvekből és az egyetlen párt vezető szerepéből.⁵ Az is tény, hogy 1990-ben horvátul megjelent könyvének tanúsága szerint már elfogadta a valódi politikai pluralizmust, de az úgynevezett asszociációs pluralizmust szorgalmazta - ebben a pártok a politikai pluralizmusnak csak egyik elemét jelentik -, amely szerinte összekötő kapocs lehet az öngazgatásos pluralizmus és a többpártrendszer között. A következő két évben Bibič mellett állt ki, hogy az autonóm, az asszociációk iránt nyitott civil társadalom a demokrácia konszolidációjának egyik kulcseleme.⁶

Más irányból közelített a civil társadalom felé az a rendkívül heterogén csoport, amelyet két okból tekinthetünk többé-kevésbé egységesnek. Egyrészt azért, mert bár képviselőinek voltak érintkezési pontjaik az első és a harmadik csoporttal, sok tekintetben kemény küzdelmet folytattak velük. Másrészt azért tartoztak együvé, mert gyökereik az újbaloldali elképzelésekhez, a '68-as nemzedékhez, a punk- és egyéb alternatív mozgalmakhoz, valamint a közép-európai tapasztalatokhoz (a Charta '77 disszidenseihez, a magyar másként gondolkodókhöz, a Szolidaritás képviselőihez) kötötték őket. Képviselőik, részben a létező szocializmus körülményeit figyelembe véve, részben a nyugati radikális demokraták, demokratikus és liberális szocialisták vitacikkeiből kiindulva „szocialista civil társadalomról” beszéltek (ilyen cím alatt kötetbe is gyűjtötték a nyugati szakirodalom egy részét, valamint a lengyel és a magyar másként gondolkodók idevágó írásait, de szkepticizmusukat a könyv címe után álló kérdőjel is mutatta). A kötet nyitó tanulmánya szerint a pluralizmust a Népfront keretén belül kell kialakítani, s működnie kell a jogállamiságnak.⁷ Amíg Bibič és a felvilágosultabb marxisták a szocialista öngazgatás modelljét a civil társadalom előfeltételének tekintették, az ebbe a csoportba tartozó gondolkodók számára - miután a vitákon a többség számára lassan kiderült, hogy a civil társadalom és a szocializmus nem összeegyeztethető - a civil társadalom az öngazgatásos modell alternatívája volt.⁸ Ezen irányzatot gyakran jelölték Új Társadalmi Mozgalmak megnevezéssel.⁹

Igen érdekes és a későbbiekre is hatást gyakoroló fejleménynek tekinthető, hogy ezeket a mozgalmakat a ZSMS, azaz a szlovén KISZ támogatta, s a teoretikusok is részben e szervezet tagjainak sorából kerültek ki. A mozgalmak képviselői közül a feministákat, a melegeket, a peacnikeket, a katonaiszolgálat-megtagadókat, a zöldeket, a különböző alternatív művészeti csoportokat és a punkokat kell megemlíteni.¹⁰ P. Stubbs, aki a polgári ellenzék civil társadalommal kapcsolatos eredményeit érthetetlen módon teljesen mellőzi, az Új Társadalmi Mozgalmakon belül igen nagy jelentőséget tulajdonít a punkmozgalomnak. Tény, hogy az ekörül kibontakozó viták valóban segítették a szlovén civil társadalom kialakulását.¹¹

Igen fontos volt, hogy e csoport ideológusai a ZSMS lapjában, a *Mladinában*, illetve a *Tribuna* című egyetemi lapban fejthették ki elképzeléseiket. Az erőteljesebben elméleti írások a *KRT* című könyvsorozatban, illetve a *Časopis za kritiko znanosti* című folyóiratban jelentek meg. A baloldali, anarchista és liberális eszméket ötvöző szerzők a hatalom elveinek és gyakorlatának ellenfelei voltak. Kezdetben mindenekelőtt a fennálló társadalom demokratizálására és liberalizálására - nem a polgári társadalom s az önálló nemzetállam kiépítésére - törekedtek, és mind a hatalom, mind saját mozgalmuk felől nézve különös ellentmondásokat egyesítettek magukban.

Bizonyos baloldali elvek hangoztatása lehetővé tette, hogy a fennálló hatalomtól eltérő baloldaliságot hangsúlyozzanak, de azt is, hogy a liberalizálódó hatalom toleráns legyen velük szemben. Nem véletlen, hogy Milan Kuč, aki ebben az időben vezető pártfunkcionárius volt, egy alkalommal, amikor egy tábornok szemrehányást tett neki, amiért beleegyezett, hogy a ZSMS vezetősége foglalkozzon a szolgálatmegtagadók ügyével, Voltaire

maximájával válaszolt: „Nem értek egyet a véleményeddel, de hajlandó vagyok az életemet adni azért, hogy elmondhasd.”¹²

A szlovén kommunisták számára a mozgalmak megjelenése kitűnő alkalom volt arra, hogy a szövetségi szervek és keményvonalasok előtt bizonyíthassák: a társadalmon belül különféle elképzelések és indulatok munkálnak, s ezeket már új módon kell kanalizálni, illetve, hogy megmutassák, a szlovén társadalom problémáit a többiekétől eltérő módon kell kezelni. Elméletileg is nagyszerű terep volt annak bemérésére, hogy vajon milyen, a hivatalostól eltérő baloldali opciók létezhetnek, s azokból mit lehet felhasználni.

Végül arra mutatnék rá, hogy bár e csoport képviselői a baloldali, liberális és demokratikus eszmekörben mozogtak, nézeteik egy része, mindenekelőtt a punk, olyan elemeket is tartalmazott, amelyeket nehéz volt összhangba hozni az előbb felsorolt eszmékkel. Főleg az egyes punkereknél megnyilvánuló macsó ideológiára, idegenellenességre és a szélsőjobb eszmék beszivárgására gondolok. Igen izgalmas ebből a szempontból a Laibach elnevezésű rockcsoport, illetve a Neue Slowenische Kunst (NSK) nevű művészeti csoportosulás tevékenysége körüli vita. A hatalom a náci ideológiával való szimpatizálásként fogta föl azt a tényt, hogy a Laibach tagjai némileg a náci egyenruhára emlékeztető uniformisban léptek közönség elé, míg a civil társadalom említett hívei úgy vélték, hogy az együttes ezzel a mindenkori (és a korabeli jugoszláv társadalomban erőteljesen jelen lévő) militarizmust kívánta kigúnyolni. Hasonló reakciót váltott ki az az eset, amikor az NSK művészei megnyerték Az Ifjúság Napja elnevezésű szocialista ünnepre kiírt plakátpályázatot, s csak később derült ki, hogy a díjnyertes mű egy 1930-as évekbeli náci plakát átdolgozása. A hatalom ezt is a nácik iránti rokonszenv megnyilvánulásának tekintette, a civil társadalom képviselői viszont úgy vélték, a plakát körül kitört botrány éppen a nácizmus és a diktatórikus szocializmus közötti hasonlóságokra mutatott rá.¹³ Az Új Társadalmi Mozgalmakban meglévő negatív jelenségekre akkor is fel kell hívni a figyelmet, ha Stubbs joggal említi egyetértőleg Kuzmanić azon érvelését, hogy a civil társadalom akciói és az új szociális mozgalmak a „szlovén nacionalizmus lágy formáját jelentették”.

A civil társadalom képviselőinek harmadik csoportját azok a - mindenekelőtt a *Nova revija* elnevezésű folyóirat körül csoportosuló - értelmiségiek (szociológusok, politológusok, filozófusok) alkották, akik a civil társadalom értelmezésében egyértelműen kiálltak a többpárti parlamentáris demokrácia és a szlovén nemzeti szuverenitás megvalósítása mellett.¹⁴ Ide sorolom még a Szlovén Politológustársaság, a Szlovén Írószövetség nyolcvanas évekbeli tevékenységét. Ezek ugyanis fontos kérdések (Szlovénia és a jugoszláv föderáció helyzete, a szlovén és a jugoszláv gazdaság elmaradása az európai fejlődéstől, a szlovén nemzeti problémák stb.) nyilvános megvitatásával ugyancsak jelentős szerepet töltek be a szlovén társadalom demokratizálódásában.

A fent ismertetett csoportok tevékenységének azért volt nagy jelentősége, mert: megmutatta - nyilvánosan és nem szamizdatokban, mint a többi szocialista országban -, hogy lehetséges a hivatalostól eltérő gondolkodás; a mássággal szembeni tolerancia elvét hirdette; az említett lapok és folyóiratok kitűnő lehetőséget nyújtottak arra, hogy a másként gondolkodók összeszerveződjenek és kialakuljanak a későbbi pártok csírái. Nem véletlen, hogy a jugoszláv térségben épp a szlovén pártok szerveződtek meg legelőször és a leginkább artikuláltan, s hogy ezek vállalták fel leginkább az európai értékrendet.

Ebben az összefüggésben külön meg kell említeni azt a mozgalmat, amely 1988-ban, az úgynevezett négyek perének idején - nagyrészt éppen a civil társadalom és a *Mladina* jóvoltából - látványos demonstrációkban nyilvánult meg, és jelentős tiltakozó aláírásgyűjtéshez vezetett. A megmozdulások fő szervezője az Odbor za varstvo človekovih pravic (Az emberi jogok védelmi bizottsága), amelynek százezer egyéni és ezer kollektív tagja volt.¹⁵

A *Pogledi* című lap említett különszámából kiderült, hogy bár Horvátországban és Szerbiában is foglalkoznak néhányan a civil társadalom problémáival, de a mozgalom egyértelműen Szlovéniában a legerősebb. Vitatható, hogy mennyire van igaza Mirjana Kasapović horvát politológusnak, aki úgy véli, hogy a civil társadalmi mozgalom még Szlovéniában is csak egy szűk körre terjedt ki. Meglehet, hogy ami az elméleti kérdéseket illeti, igaza van, de a dolog mozgalmi része, amint a fentiekből is kiderül, mindenképpen többeket, 1988-ban pedig tömegeket érintett.

1987-1989 körül ezekben a kérdésekben együttműködés és vita is kialakult a szlovéniai és a szerbiai értelmiségi körök között, s az egyik találkozó A civil társadalom és az állam címet viselte. E megbeszélésekkel kapcsolatban Zoran Djindjić és más szerbiai értelmiségiek szóvá tették, hogy miért civil és nem polgári társadalomról beszélnek a szlovének. Azt is kifogásolták, hogy a szlovének elsősorban nemzeti és nem összjugoszláv keretek között gondolkodnak. Szerb értékelés szerint a szlovén civil társadalom létrehozása homogenizációhoz, etnikai uniformizációhoz vezetne, s ilyen módon értelmetlenné válna maga a civil társadalom fogalma. Szinte minden szerbiai másként gondolkodó megnyilatkozásából kitűnik, hogy ők a jugoszlavizmust tekintették a legfőbb értéknek, s nem értették meg, hogy a szlovének nem hajlandók ennek oltárán feláldozni a szlovén nemzetet mint önálló szubjektumot.¹⁶ Ráadásul hangsúlyozni kell, hogy a szlovének részint azért gondolkodtak alapvetően nemzeti keretek között, mert összjugoszláv próbálkozásaik igen gyakran kemény ellenállásba ütköztek. Például amikor a ZSMS 1986-ban azt javasolta, hogy szüntessék meg a halálos ítéleteket, a jugoszláv HISZ ezt a javaslatot nem támogatta.¹⁷ A szerbiai baloldali és liberális gondolkodók - akiknek a mentalitására tökéletesen illik az a leírás, amelyet Schöpflin György adott az identitás és a baloldal kapcsolatát elemző írásában - nem értették meg, hogy: „A civil társadalom szintén függ az etnicitástól, ami kommunikációs lehetőségeket és hallgatólagos értelmezéseket kínál neki. Ezek az ismeretek átnyúlnak az etnikai választóvonalakon, de így mindig nehezebben működnek, mint az etnikai közösségen belül.”¹⁸ Ami a terminológiai vitát illeti, volt, aki úgy vélte, hogy a szlovének az angol „civil society” fogalmát vették át, míg a szerbek és a horvátok a német „bürgerliche Gesellschaft” kifejezést fordították le,¹⁹ nyilvánvaló azonban, hogy emögött sokkal mélyebb, többretegű ideológiai nézeteltérés is meghúzódik. Végül a választások előtti időszakból megemlítem, hogy 1989 végén, amikor bizonyos szerbiai erők Ljubljánában kívántak (a szlovén vezetőség ellen) tömeggyűlést tartani, akkor ezt nem csupán a hivatalos szlovén szervek akadályozták meg, hanem egyesek szerint a horvát vasutasok, mások szerint a Paraga-féle Horvát Jogpárt aktivistái is, ami a maga módján a horvát civil társadalom megmozdulásának tekinthető.

2. Civil társadalom a többpárti demokráciában

A választások után Horvátországban és Szlovéniában sok szempontból eltérő helyzet alakult ki. Elsősorban arra utalok, hogy Horvátországban a háborús állapotokkal indokolni lehetett bizonyos szabadságjogok korlátozását,²⁰ illetve arra, hogy a politikai szisztémában is jelentősek az eltérések: Szlovéniában parlamentáris rendszer van, Horvátországban pedig félelnöki szisztéma alakult ki.²¹

Az előzmények és az említett helyzet is magyarázza, hogy a zágrábi egyetem Politikatudományi Fakultásán nem találtam a horvát civil társadalomra vonatkozó anyagot, s hogy Horvátországban az elmúlt hét évben az úgynevezett civil társadalom kevéssé jutott szóhoz, illetve komoly összeütközésbe került a hatalommal.

A korai időkből mindenekelőtt a horvátországi háborúellenes mozgalmat kell megemlíteni. Az adott politikai légkörben a mozgalom azon igénye, hogy csökkentse az etnikumok közötti feszültséget, önmagában véve is szembehelyezkedést jelentett a Tudjman elnök által képviselt politikával.²² A háborúval összefüggésben szólni kell még a horvát

katolikus egyházzal, amellyel kapcsolatban egyesek azt állítják, hogy a háborús masinéria egyik fő támogatója volt, más források viszont arról szólnak, hogy a horvát egyház lapja, a *Glas koncila* az egyetlen igazi ellenzéki szellemű lap,²³ az egyház igenis kiállt azok mellett, akiknek másként gondolkodásuk miatt megkülönböztetésben volt részük, illetve bizonyos esetekben szóvá tette a szerbeket ért sérelmeket is.²⁴

Ami a szorosabban vett horvát belpolitikai életet illeti, mindenekelőtt a Horvát Helsinki Bizottság (HHO) és a Soros Alapítvány tevékenységére kell utalni. Az 1993-ban alakult HHO egyre élesebb összeütközésbe került a fennálló hatalommal, amelynek hívei azzal vádolták a szervezetet, hogy soraiba egykori kommunistákat, jugoszláv beállítottságú értelmiségieket tömörít, míg a vezető horvát kormánypárt, a HDZ tagjai és az állam érdekeit szem előtt tartó horvát katolikusok nem kapnak benne helyet, illetve azt állították, hogy a HHO horvátellenes tevékenységet folytat.²⁵ A HHO volt a szervezője annak az 1996. november 21-i zágrábi tüntetésnek, amelyen több tízezer ember vett részt. A tiltakozás apropója az volt, hogy a hatalom képviselői adminisztratív okokra hivatkozva megkísérelték megvonni a HDZ hatalmi elitjével szemben kritikus hangot megütő Radio 101 sugárzási jogát. A rádió főszerkesztője kijelentette, hogy a jelenlévők nem a hatalom ellen, hanem a média szabadságáért és a demokráciáért küzdenek, a HHO nyilatkozata pedig elutasította, hogy a megmozdulást bármilyen politikai irányzat céljára is felhasználják.²⁶ Egy jeles horvát politológus úgy vélte, hogy ez volt a horvát hatalom első komolyabb összeütközése a civil társadalommal.²⁷ A rádió érdekében az amerikai politikusok nyomást gyakoroltak a horvát vezetésre.²⁸ Tudjman elnököt azonban ez sem tartotta vissza attól a nyilatkozattól, mely szerint nem engedik meg a jugokommunistáknak, a politikai dilettánsoknak és féleszűeknek, hogy megkérdőjelezzék Horvátország szabadságát, állami szuverenitását, a demokráciát és a jogrendet. „Ezt azoknak sem engedjük meg, akik magukat júdáspénzért eladják, akik anyagi támogatás fejében fekete, zöld és sárga ördögökkel, a horvát önállóság ellenfeleivel éppúgy szövetkeznek, mint szélsőséges fundamentalistákkal és áldemokrata csalókkal, akik az emberi jogokról és a média szabadságáról szóló nagy eszméket hirdetnek nekünk” mondta Tudjman, utalva arra, hogy kiket tekint a horvát demokrácia ellenségeinek.²⁹

Nem sokkal ezután a horvát politikai elit összetűzött a talán legjelentősebb civil szervezettel, Soros György Nyitott Társadalom Alapítványával. Viszonyuk azelőtt is feszültségektől terhes volt. Tudjman elnök 1996. november 28-án még csak általánosságban szólt arról, hogy bizonyos alapítványok azért fizetnek embereket, hogy destabilizálják Horvátországot. December 2-án az egyik politikus meg is nevezte az ellenséget, a horvátországi Soros Alapítványt. Azt az alapítványt, amely 1995 júniusa és 1996 júliusa között 3785778 USD-t költött 14 főbb program támogatására. Ezek között voltak egészségügyi és tudományos programok is, de kétségtelen, hogy a legnagyobb összeget (1050911 USD-t) a média kapta. Az alapítvány és a horvát hatalom közötti összetűzés hátterében éppen a független sajtó támogatása állt.³⁰

Igaz ugyan, hogy az egyik horvát politológus szerint Horvátországban ma már gomba módra szaporodnak a civil szervezetek,³¹ de ha fel merik emelni szavukat a kormány politikája ellen, akkor igen kemény válaszigényekre kerül sor. Az eddigiek mellett ezt bizonyítja az 1998 januárjában több szakszervezet, civil szervezet és politikai párt szervezésében megtartott tiltakozó nagygyűlés sorsa. A kormány megerősített rendőri erők bevetésével megakadályozta, hogy a gyűlést - amelyen a kormány gazdaság- és szociálpolitikája ellen kívántak tiltakozni - Zágráb főterén tartsák meg.³² A tüntetést az USA zágrábi nagykövete egyértelműen politikai és nem szociális indíttatású eseménynek minősítette, érzékeltette, az USA számára kérdéses, hogy megakadályozhat-e az állam egy ilyen eseményt, és hangsúlyozta, hogy az USA fontosnak tartja a gyülekezés és a véleménynyilvánítás szabadságát. A nagykövet élesen elítélte a horvát kormány tagjainak az újságírók ellen indított bírósági pereit, amelyekkel szerinte a kormány a média szabadságát

kívánja megszüntetni.³³ Az Európai Unió szintén erőteljesen kritizálta az emberi jogok és a civil társadalom kiépítésének horvátországi helyzetét.³⁴

A többpártrendszer kialakulásának idején a szlovéniai civil társadalom értelmiségi képviselőinek egy része kivonult a politikából, más része a liberális párt tagjaként politizált tovább, ismét mások nem pártszerű szerveződésekkel kívántak a politika részévé válni, de törekvésük sikertelen maradt. A választások után többféleképpen ítélték meg a szlovéniai civil társadalom helyzetét. Egyesek úgy vélték, hogy a demokrácia és a „politikai társadalom” mintegy bekebelezte a civil társadalmat. Egyfelől azért, mert a civil társadalom egykori képviselői pártpolitikusokká váltak, másfelől azért, mert a civil társadalom témái helyett olyan új problémák kerültek előtérbe, mint a nemzeti szuverenitás és függetlenség, a tulajdon ellenőrzésének kérdése stb. Mások, az előbbi tételt némileg kiegészítve, úgy vélik, hogy a civil társadalom nem tűnt el, hanem a választásokkal éppenséggel hatalomra került. Utalnék itt arra, hogy a zöldek tagjai voltak az első két koalíciós kormánynak, illetve, hogy a ZSMS-ből létrejött liberális párt 1992 óta kormányzó párt. Végül vannak, akik úgy vélik, hogy a civil társadalom a demokráciában sem veszítette el szerepét.³⁵ Az alábbiakban két, magát civil szervezetnek tekintő mozgalomról szólok röviden.

1990-ben a civil társadalom ideológusainak egy része nem csupán a hatalmon, hanem a politikán is kívül maradt ugyan, de azért támogatta az úgynevezett Mreža za Metelkovo mozgalmat. E művészeket, peacnikeket, punkokat, anarchistákat, szubkulturális csoportokat magába foglaló mozgalom tagjai egy laktanya elfoglalásával évekig tartó küzdelmet folytattak azért, hogy az alternatív (kulturális) mozgalmak megmaradhassanak, s ha lehet, az addiginál jelentősebb szerephez jussanak, hogy szervezett formában szállhassanak szembe a véleményük szerint militarista, autokratív és kizárólagosságra törekvő politikusokkal. Szóvivőik szerint a mozgalom antirasszista, antinacionalista, antimilitarista, harcol az anyagi haszonlesés, a vak tulajdonszerzés ellen, s a radikális másságot képviseli. A szervezet 1993 őszén került az érdeklődés középpontjába, amikor tulajdonjogi vita miatt látványosan szembekerült a ljubljana-i önkormányzat jobboldali vezetőivel, és élvezte bizonyos baloldali és liberális politikusok támogatását, bár egyes vezetői hangsúlyozták, nem engedték meg, hogy a politika beleavatkozzon az ügybe.³⁶ A Metelkova azóta is időről időre hallatja a hangját, így például 1998 júliusában az úgynevezett baloldali civil társadalmi mozgalom kifogásolta, hogy a szlovén politikai elit által kidolgozott, a kommunizmusról és a nemzeti megbékélésről szóló nyilatkozattervezet az állam etnikai alapú felfogásáról tanúskodik.³⁷

Míg a Mreža elvei leginkább bizonyos anarchista, baloldali-liberális elvekhez álltak a legközelebb, a Civilna Inicijativa (Civil Kezdeményezés) elnevezésű csoportosulás éppenséggel a baloldal és a liberalizmus elleni fellépésével vált ismertté. Az ugyancsak 1993 őszén jelentkező szerveződés azt állította, hogy a kommunisták egyfajta informális szervezet (az Udbomafija) révén továbbra is kezükben tartják a hatalmat, különböző törvénysértésekkel vádolta a parlament liberális demokrata párti elnökét. Néhányan úgy vélik, hogy 1994 szeptemberében az elnök részben ezen vádak miatt kényszerült lemondani.³⁸ A továbbiakban mintegy 14 kommunizmus-/kommunistaellenes szervezet tekintette magát a civil társadalom részének. Úgy tonik, hogy a régebbi gyökere, liberális indíttatású, a másság mellett kiálló, valamint a hatalmon lévő liberálisokat reálszocialista megfontolásokkal vádoló, a sajtószabadságot hiányoló jobboldali szerveződések között küzdelem folyik amiatt, hogy melyikük tekinthető igazából a civil társadalom képviselőjének.³⁹

Megemlítem még, hogy 1997-ben a Gibanje 23 decembra (December 23-a Mozgalom) elnevezésű civil szervezet, a jobboldali civil társadalom támogatása mellett, népszavazás kezdeményezésével szerette volna megakadályozni, hogy Szlovénia elfogadja azokat a kritériumokat, amelyeket az Európai Unió szabott a társult tagság feltételül, s ezzel igen nehéz helyzetbe hozta a társult tagság aláírására készülő parlamentet.⁴⁰

Összegzésül megállapítható, hogy míg Szlovéniában a különböző politikai erőkkel szemben álló jobb- és baloldali civil szervezetek szabadon kifejtethetik tevékenységüket, sőt komoly gondokat okozhatnak a politikusoknak, Horvátországban az ilyen jellege civil szervezetek tevékenysége még mindig erős ellenállásba ütközik.

JEGYZETEK

- 1 Nem vagyunk ikertestvérek. Interjú Milan Kučannal, Szlovénia elnökével. *Cikkek a nemzetközi sajtóból*, 1991. 48. 61-67.
- 2 Dragan Marković - Savo Kržavac: *Liberalizam od Đilasa do danas* (A liberalizmus Gyilasztól máig). 1-2. köt., Belgrád, Sloboda, 1978. 345., 350.; Mirko Tripalo: *Hrvatsko projeće* (A horvát tavasz). Zágráb, Globus, 1990. 267.; Milovan Baletić (szerk.): *Liudi iz 1971. Prekinum šutnja* (1971 emberei. A megszakított hallgatás). Zágráb, Vjesnik, 1990. 415.; Božo Repe: *Liberalizem v Sloveniji* (Liberalizmus Szlovéniában). Ljubljana, Borec, 1992. 279.
- 3 Ivan Grdešić-Mirjana Kasapović-Ivan Šiber-Nenad Zakošek: *Hrvatska u izborima '90* (Horvátország az 1990-es választásokon). Zágráb, Naprijed, 1991. 33-34.
- 4 Dejan Jović: Adolf Bibič: The Civil Society and Political Pluralism. *Croatian Political Science Review*, 1992/1. 158-161.
- 5 Adolf Bibič: Civilno društvo, politička država, samoupravljanje (Civil társadalom, politikai társadalom, öngazgatás). *Pogledi*, 1988/1. 221-238.
- 6 Adolf Bibič: Civilna družba in demokracija (Civil társadalom és demokrácia). In: Danic Fink-Hafner-Berni Strmč (szerk.): *Problemi konsolidacije demokracije* (A demokrácia konszolidációjának problémái). Ljubljana, Slovensko politološko društvo, 1993. 13-1 a.
- 7 Tomaž Mastnak (szerk.): *Socialistična civilna družba?* (Szocialista civil társadalom?). Ljubljana, KRT, 1985. 470.
- 8 Tomaž Mastnak: *Vzhodno od raja. Civilna družba pod komunizmom in po njem* (Édentől keletre. A civil társadalom a kommunizmus alatt és utána). Ljubljana, Državna založba Slovenije, 1992. 59.
- 9 Andrej Klemenc: Od novih družbenih gibanj k nevladnim organizacijam (Az Új Társadalmi Mozgalmaktól a nem állami szervezetekig). In: Igor Lukšič (szerk.): *Interesna združenja in lobiranje*. Ljubljana, 1995. 125-139.
- 10 Tomaž Mastnak: From Social Movements to National Sovereignty; Gregor Tomc: The Politics of Punk In: Jill Benderly, Evan Kraft (szerk.): *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*. London, Macmillan Press Ltd., 1994. 93-134.
- 11 Paul Stubbs: Nationalisms, Globalization and Civil Society in Croatia and Slovenia. In: *The Challenge of Europeanization in the Region: East Central Europe*. Budapest, Hungarian Political Association and the Institute for Political Sciences of the Hungarian Academy of Sciences, 1996. 373-374.
- 12 Zlopamtilo (Sanda emlékezet). *Mladina*, 1997. október 9. 7.
- 13 Štafeta fronte (Frontstaféta); Zlopamtilo (Sanda emlékezet). *Mladina*, 1987. március 6. 5-7.; Klic k razumu (Felhívás az értelemhez). Uo. 1987. március 10. 1.
- 14 Prispevki za slovenski nacionalni program (Adalékok a szlovén nemzeti programhoz). *Nova revija*, 1987. 57.; Pavel Gantar - Tomaž Mastnak: Pregled rasprava o civilnom društvu u Sloveniji (A civil társadalomról Szlovéniában folyó viták áttekintése). *Pogledi*, 1988/1. 141-162
- 15 Szilágyi Imre: *Az önálló és demokratikus Szlovénia létrejötte*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1998. 97-100.
- 16 Civilna družba ali pluralizem plemen (Civil társadalom vagy a törzsek pluralizmusa). *Mladina*, 1987. március 17. 38-39.; Zoran Djindjić: Civilno ili gradjansko društvo (Civil vagy polgári társadalom). *NIN*, 1987. november 8. 19-20.
- 17 *Komendij za bivše in bodoče politike* (Kompendium egykori és leendő politikusok részére). Ljubljana, Časopis za kritko znanosti, 1989. 11.
- 18 Schöpflin György: Ráció, identitás és hatalom. *Regio*, 1998/2. 3-32.
- 19 Željko Rogošć: Zašto „Pogledi” o civilnom društvu? (Miért adtuk ki a Pogledi civil társadalomról szóló különszámát?) *Pogledi*, 1988/1. 1-7.
- 20 Vesna Pusić: Dictatorship with Democratic Legitimacy: Democracy versus Nation. *East European Politics and Societies*, 1994. 3. 391.
- 21 *Kelet-Európa új alkotmányai*. JATE Állam- és Jogtudományi Kar Alkotmányjogi Tanszék, 1997. 27-28; 152-154.
- 22 Stubbs: i. m. 384.
- 23 Darko Pavičić: „Prej je bilo bolje” (Azelőtt jobb volt). *Mladina*, 1993. szeptember 21. 23.

- 24 Konrad Clewing: Zum Verhältnis von katholischer Kirche, Staat und Gesellschaft in Kroatien. *Südosteuropa*, 1995/1-2. 101-108.
- 25 Vlatko Mičković: HHO se deklarira protiv hrvatske države (A HHO a horvát állammal szembenállónak nyilvánítja magát). *Vjesnik*, 1996. június 5. 5.
- 26 Burne reakcije na gubitak koncesije Radija 101 (Viharos reakciók a Rádió 101 koncessziójának elvesztése miatt). *Vjesnik*, 1996. november 22. 5.
- 27 Mirjana Kasapović: Absolutismus und Schlamperei. *Globus*, 1996. november 29. 4.
- 28 Peter Potočnik: Medijska „svoboda” na Hrvatskem („Médiaszabadság” Horvátországban). *Delo*, 1996. november 22. 6.
- 29 Predsjednik Tudjman u Zagrebu (Tudjman elnök Zággráiban). *Vjesnik*, 1996. november 24. 1.
- 30 Nebojša Taraba: U ovih pet godina...(Ez alatt az öt év alatt...). *Globus*, 1996. december 5. 28-49.
- 31 Ivan Grdešić: A politikatudomány fejlődése Horvátországban. *Politikatudományi Szemle*, 1997/2. 149.
- 32 Povest ću 20. veljače 100 tisuća ljudi na marš Jelačićevim trgom protiv hrvatske Vlade (Február 20-án 100 ezer embert vezetek majd a Jelačićevin térre a horvát kormány ellen). *Globus*, 1998. február 20. 15-17.; Peter Potočnik: Demonstracije in neredi v Zagrebu (Demonstrációk és zavargások Zággráiban). *Delo*, 1998. február 21. 1.
- 33 Tudjmanov govor vrlo nas je zabrinuo (Tudjman beszéde nagyon aggasztott minket). *Globus*, 1998. február 27. 5-7.
- 34 Zbog Tudjmanov govora na Saboru HDZ-a i policijske akcije protiv sindiklanog prosvjeda Hrvatska ni 1998. neće ući u PHARE program! (Tudjmannak a HDZ gyűlésén elmondott beszéde és a szakszervezeti gyűlés elleni rendőrségi akció miatt Horvátország 1988-ban sem lesz részese a PHARE-programnak). *Globus*, 1998. március 13. 4-5.
- 35 Pavle Gantar: Discussions on civil society in Slovenia. In: Adolf Bibič, Gigi Garziano (szerk.): *Civil society, political society, democracy*. Ljubljana, 365-366.
- 36 J. S. A.: Zasedba Metelkove (A Metelkova elfoglalása). *Delo*, 1993. szeptember 13. 2.; Izjava. *Delo*, 1993. október 4.3.; Iztok Klemenčič: Metelkova je preživela (A Metelkova túlélte). *Mladina*, 1998. március 3. 42-46.
- 37 Civilna družba o komunizmu in spravi (A civil társadalom a kommunizmusról és a nemzeti megbékélésről). *Mladina*, 1998. július 6. 7.
- 38 Podrobnosti iz življenja predsednika Rigelnika. *Delo*, 1993. október 6. 2.; Ali H. Žerdin: Dosje „Herman” (A „Herman”-dosszié). *Mladina*, 1993. október 12. 20-21.; uő: Parlament. *Mladina*, 1993. december 28. 17.; Jana Taškar: Dejanje z ozadjem (Egy cselekedet háttére). *Delo*, 1994. szeptember 6. 1.
- 39 Civilna družbe (Civil társadalom). *Mladina*, 1997. február 4. 5.; Javna tribuna civilne družba (A civil társadalom nyilvános fóruma). *Delo*, 1998. május 18. 2.
- 40 Mateja Babič: V tekmi s časom in ratifikacijo (Versenyfutás az idővel és a ratifikációval). *Delo*, 1997. július 16. 2.

VÉGEL LÁSZLÓ

Civilitás és kisebbség

A kisebbségi civil társadalom mint az egyén és a közösség modern szintézisének esélye

A közép-kelet-európai rendszerváltások után a kisebbségi közösségekben (is) szinte egyik napról a másikra alakultak meg a civil társulások, egyesületek, azzal a céllal, hogy reformeszközökkel fokozatosan érvényesítve a polgári jogokat, a jogállamiságot, a tekintélyelvű szocializmus demokratikus alternatíváját képezzék. A demokrácia bája rövid időre elvarázsolta a legkételkedőbbeket is, a nacionalista polgár akart lenni, a kollektivisták pedig civil. A fogalom vonzó volt, már csak azért is, mert a nyolcvanas évek Közép-Kelet-Európájában kritikai-ellenzéki tartalommal telítődött, ezért a rendszerváltás után eleve politikai legitimitációt biztosított.

Hogy e szerveződések létrejöttéhez mennyi értelmiségi illúzió fűződött, arra ezúttal nem térünk ki, de rövidesen kiderült, nem okvetlenül minden társulás a polgári társadalom pallérozója, a demokrácia letéteményese, egy részük magában hordja *az autoritárius korszak hagyományát, továbbá a nacionalizmus komor játékterei lehetnek*. A posztoszocialista országok más intézményeihez hasonlóan magukon viselik az örökség terhét, megszenvedik az átalakulás kínjait. Értékeik csakis a polgári *társadalomfüggvényed*en írhatók le. Leggyengébb pontjuk éppen abban rejlik, amit sokan előnyüknek tartanak: *a doxológiai lazaságban*, a teljes értékrealitívizmusban, mert megfelelő értékhierarchia híján a civil voluntarizmus könnyen az új kollektívizmus melegágyává válik, vagy könnyedén bekebelezi a politikai szférát. Szem előtt kell tartani ezt akkor is, ha a civil társadalom és a civil társulások viszonyrendszerét a *nemzeti kisebbség* vonatkozásában szemléljük, már csak azért is, mert itt az említett kétértelműség sokszor még nyilvánvalóbban bukkan fel, ugyanakkor szükségszerűnek tűnik.

A kisebbségi társadalom kiegyezése az állammal

A rendszerváltás előtt a vajdasági magyarság körében civil társulásoknak nyoma sem volt. A későbbi „civil ideológusok” a nyolcvanas években elutasították minden polgári ellenállást, szervezkedést azzal az öngazoló indoklással, hogy ez ront a jugoszláviai magyarság helyzetén.¹ A jövődöbéli kisebbségi civil szereplők idegenkedtek a civil társulásoktól mindaddig, amíg törvény nem tette lehetővé működésüket. Másrészt a kisebbségi társadalomban a pártállam örökségének felszámolása a polgári értékrendtől való idegenkedés jegyében kezdődött el.

Emancipációs törekvésekre főleg lapszerkesztőségekben, kulturális intézményekben vagy azoknak a holdudvarában, vagyis az állam által alapított és támogatott szervezetekben találunk példát, mégpedig a hiteles és tényleges öngazgatás követelésével. A bírálat főleg *erkölcsi, jellegű* volt, a rendszer következetlenségeit kérte számon, és a többi közép-kelet-európai értelmiségi mozgalmakhoz hasonlóan *baloldali eszmék* befolyásolták, de mindig könnyű volt elhallgattatni, ha másként nem, akkor az öngazgatási testületek Leváltásával, illetve külső tagjainak gondos megválasztásával.²

Az incidensek azonban nem váltottak ki jelentősebb reakciót a jugoszláviai magyarság körében, mivel *a közfelfogás szerint az állam által meghatározott játékszabályokat nem volt ajánlatos megsérteni*. Mindenkinnek volt veszténivalója. Ebben közrejátszottak az egyházi tisztségviselők kompromisszumai, az 1944-es magyarelles megtorlások nyomasztó emléke, a sajátos „puha” titoista diktatúra, a fogyasztói érdekek előtérbe kerülése. De közrejátszott az

is, hogy Jugoszláviában a kisebbségi polgárok bizonyos területeken szélesebb körű emberi jogokat élvezhettek, mint a környező országok lakosai.

A *konszenzus* létezését tanúsítja az is, hogy a hetvenes években a jugoszláviai magyarság asszimilációs indexe magas volt, noha az ugyanebben az időszakban életbe léptetett iskolareform a magyar nyelvű oktatási rendszer szétrombolását hozta magával, és az antiliberális trend megerősödésével megindult a *brezsnyevizálódás*, Nebojsa Popov szavaival élve, a „rigid resztalinizáció”³, aminek következtében például még a katolikus templomban megrendezett komolyzenei koncert ürügyén is fellángolt a kisebbségellenes hisztéria. hm az áttelepülési folyamat mégsem kezdődött el, hiszen az életszínvonalat illetően továbbra is nagy különbségek maradtak Jugoszlávia és Magyarország között, s a polgári szabadságjogok terén is jelentős engedményeket tett a jugoszláv szocializmus. A nyolcvanas években felgyorsult a szerbek bevándorlása a Vajdaságba.⁴ A konszenzust azonban ezek a baljós jelek nem bontották meg.

A soknemzetiségű állam véres széthullása azonban már felborította a hallgatólagos megállapodást, és *könyörtelenül feltárta a múlt sebeit. A polgári társadalom értékeitől való idegenkedés és a kiszolgáltatottság nosztalgiát ébresztett a paternalista állam iránt, amely megvéd a represszív társadalomtól.* Ezzel a kényszerű állampártisággal magyarázható, hogy a szocialista érában a jugoszláviai magyar kisebbségi társadalmat szinte érintetlenül hagyta az a Kelet-Közép-Európára jellemző törekvés, hogy a civil társadalom mozgósításával az állam ellenében tevékenykedjék.

Ez annál feltűnőbb, mivel a szocialista Jugoszláviában a civil társulások már a hetvenes években terjedni kezdtek, a nyolcvanas években pedig számuk hirtelen megszorodott:⁵ megalakultak a különböző emberjogi fórumok, környezetvédelmi és kulturális szervezetek, továbbá nyilvánosságot kapott az az ellenzéki vélemény, hogy a totalitárius rendszer ellen a civil társadalom képezi a leghatásosabb védőbástyát.⁶

A titoizmus rugalmas tekintélyelvűsége lehetővé tette a nem kifejezetten politikai jellegű polgári társulások működését, Tito halála után pedig a poszttitoizmus egymással konfrontálódó pártelitjei megtűrték az emberjogi célokat érvényesítő, független, kulturális jellegű civil szerveződések, mert a saját politikai céljaikra szerették volna felhasználni őket.⁷ *Ezzel magyarázható, hogy civil társulásokról lehet ugyan beszélni, polgári társadalomról azonban nem.* A kisebbségi társadalmak ugyanis még a „szabadság kis köreit” sem igényelték. Jellemző, hogy a jelenlegi politikai elit képviselői a nyolcvanas években szinte kivétel nélkül távol tartották magukat ezektől a szervezetektől, szervezkedésektől, és minden erővel azon voltak, hogy ne keltsék fel a paternalista állam gyanakvását és bizalmatlanságát. Vagyis a *kisebbség „államosítása”* óriási méreteket öltött, s ez a legfőbb magyarázata a civil társulások megkésett jelentkezésének, eltorzulásának és részint a polgári társadalomtól való kisebbségi idegenkedésnek is.

Az egypárti időszakban a kulturális intézmények maradtak a kisebbségi értékek egyedüli letéteményesei, ami azt is jelenti, hogy ezek az értékek csak szűk körben terjedtek, nem váltak közkinccsé mind a mai napig.

Civil társadalom és polgári értékrend

A többpártrendszer és a polgári társulások hivatalos engedélyezése után, a jugoszláv állam felbomlása idején, vagyis a kilencvenes évek elején a kisebbségi közösségekben gomba módra szaporodtak a különböző társulások, de még mindig valamiféle *etatista nosztalgia* jegyében.⁸ Csakhogy míg a pártállamban a polgár a saját személyes érdekeit úgy állította be, mintha közérdek lenne, a pártállam összeomlása után a kisebbségi polgárok személyes érdekei a nemzeti kisebbségi közérdekkel is szembekerültek, ami talán a korábbinál is nagyobb feszültséget okozott. Akik feltétlen áldozatot követeltek, nem tudtak személyes példát

felmutatni, az anyaországi alapítványi pénzek elosztása körüli marakodás pedig kétséssé tette az áldozathozatal eszméjét. A kisebbségen belül tehát a *bizalom* nem állt helyre.⁹ A kétes átmenet valószínűleg rendezett jogi körülmények közepette is bizalmatlanságot szülne, a jelenlegi jogi-politikai feltételek pedig szükségszerűen kitermelik a bizalmatlanságot mint általános lelkiállapotot. A gyanú ott is feltámad, ahol nincs rá ok, ennek viszont megvan a magyarázata. A jugoszláviai magyar politikai elit például bejelentette, támogatni kívánja a magyar vállalkozói réteget. Ehhez viszont az kellett volna, hogy vezérlő elvei nyilvános, áttekinthető, pártsemleges szakértői körökben és nem pártberkekben megfogalmazott gazdasági kritériumok legyenek. De ha már egy pán a magyar vállalkozókat kívánja felkarolni, akkor gondolnia kellene a *magyar szakszervezetekre is*. Erre viszont nem gondol, így máris fenyeget a *szociális szakadék* kialakulásának veszélye, a bizalmatlanság pedig talajra talál. Növekszik a *területi megosztás* alapján megfogalmazódó bizalmatlanság is.¹⁰

Az általános pauperizáció, az egzisztenciális fenyegetettség rádöbentette a kisebbséget, hogy magára van utalva, de semmiféle tapasztalattal nem rendelkezett arra vonatkozóan, hogyan enyhítsen helyzetén. Maradt a nemzeti identitástudat szikrájának fellobbantása, de ennek megóvása saját belső autonómia híján állandó külső, esetünkben anyaországi segítségtől függött.

A fent vázolt helyzetet illusztrálja a vajdasági civil társulások rövid története is. Összeomlott a mindenható, gondoskodó szocialista állam, és az új szervezetek nem számíthattak a kisebbségi közösség anyagi támogatására, hiszen hiányzott az a civil hagyomány, hogy a közösség legalább részben önerejéből és szolidárisan működtesse saját intézményeit. Ezért az új szervezetek főleg a magyar állam anyagi támogatásának *újraelosztásával* voltak elfoglalva.¹¹ Vagyis a bekövetkezett nagy külső fordulatot nem követte belső átalakulás. Az addig államilag támogatott programok régi szereplői egyszerűen átköltöztek az új társulásokba, amelyek megint kizárólag állami támogatásra támaszkodtak. Így történhetett meg, hogy miközben a civil társulások hirtelen elszaporodtak, a polgári társadalom eszméje továbbra is háttérbe szorult.

Nem mellékes, hogy az eretnek aurával rendelkező alapítók idővel marginalizálódtak, és egyre nagyobb szerepet kaptak az óvatosabbak, akik a közelmúlt kockázatainak megszüntével léptek a politikai színtérre. Valójában tehát az óvatosak lettek az új politikai nomenklatúra vezéregyéniségei. Az események nálunk is a régió ismert forгатókönyve szerint játszódtak le. Jellemző azonban, hogy a pluralizmus elve sem ekkor, sem később, vagyis a kisebbségi politikai elit felaprózódásának folyamán nem érvényesült: minden új politikai szervezet azzal a jelszóval született meg, hogy a kisebbségi érdekek egyedüli hiteles képviselője. Így a VMDK-ból kivált a VMSZ (Vajdasági Magyar Szövetség), amely fennen hirdette, hogy nem akar párt lenni, hanem pártok felett álló gyűjtőszervezet, aztán gyűjtőszervezet és párt¹² is akart lenni egyszerre, s végül olyan párt lett, amely a nemzet elárulásával vádolja azokat, akik nem tartanak vele.¹³ Mindkét pártból újabb csoportosulások szakadtak ki, sorra mind pártként határozták meg magukat, és nem győzték hangsúlyozni, hogy a magyar kisebbség megbonthatatlan egységet képez, amelyet épp a szóban forgó új párt képvisel. Ha ez így van, akkor nyilvánvalóan nincs szükség több szervezetre.

Szerepzavarok

Hasonló törekvések érvényesültek a civil szervezetekben is. A társulások között nincs vita, és a nyilvános párbeszéd is elmarad. Mindenki egyforma. Ez főleg a felülről lefelé építkező „legtámogatottabb” társulásokra érvényes, amelyek ugyancsak a totalizáló stratégia jelszavát írták fel civil lobogójukra. A legnagyobbak a néhai, úgynevezett közművelődési szövetségek szerkezetét építették újjá (amely széles spektrumot ígér, különböző szakosztályok működését teszi lehetővé), de nem mutatkoztak késznek a pluralizmus érvényesítésére. A közélet

szimbolikus terében valójában irracionális küzdelem indult a kisebbségi reprezentáció előjogáért.

A kisebbségi civil szervezetek szinte egytől egyig (a kivételekről később szólunk) kipróbálták az önreprezentáció fundamentalizmussal fenyegető politikáját, amely ellentétben áll a heteroreprezentáció elvével. Pedig számolnunk kell azzal, hogy a multikulturális környezetben élő kisebbségi polgár mindennapi élete ezernyi szállal kötődik más identitásformákhoz, tehát nemzeti azonosságtudata sohasem „vegytiszta”, ezért hermetikusan zárt körülmények között erősíteni sem lehet. A kisebbségi civil szervezetek pedig éppen ezt a *lehetetlenséget* kísérelték meg valóra váltani. A mindennapi életben az elszigetelt önreprezentáció legfeljebb a magyar kisebbség egy szűk rétegénél képzelhető el, amelyiknek szakmája az anyanyelvhez kötődik: idetartoznak az újságírók, pedagógusok s részint azok a párttisztviselők, akik magyar többségű környezetben élnek. *A totalizációs stratégia a megoszlásokat szaporította*, ugyanakkor mivel sokszor kizárónak mutatkozott, passzivitásra kárhóztatta a kisebbségi magyarság tömegeit. Ez napjainkban szinte empirikusan mérhető a magyar szavazótábor zsugorodásával.

A politikai szervezetek meglétének tudata a kilencvenes évek elején, a háborús korszakban enyhítette a félelemet. Ebből fakadt tiszteletre méltó mozgósítóerejük is. A fellángoló szerb nacionalizmus ellenében a kisebbségi nemzeti önszerveződésbe vetett hitet nyújtották, tehát egy új politikai kultúra alapjait teremtették meg. A parlamentben, az állam intézményeiben hangot adtak a kisebbségi elégedetlenségnek. A magyar politikai elit az első időszakban kifejezetten aktív volt a parlamentben, később azonban mindjobban beleveszett a belső csatározásokba; tisztségeket és funkciókat osztogatva különböző koalíciós tárgyalásokba kezdett a hatalmi párttal. Politikai programjuk elbizonytalanodásával párhuzamosan egyre inkább kisajátították a civil társulásokat, hogy a párttevékenység kudarcait, a szavazótábor csökkenését elkendőzzék. Így lettek a pártok a civil társulások mentorai és ellenőrei. Nemcsak azzal, hogy pártvezetőket protezsáltak e szervezetek élére, hanem anyagilag is, hiszen a Magyarországról származó közpénzek elosztását¹⁴ a mai napig ők ellenőrzik. Holott *egyetlenegy párt sem alkalmas az egyén valamennyi igényének kielégítésére vagy minden tevékenységforma szabályozására*. Ez a politikai stratégia természetesen gátolja a kisebbségi civil társulások spontán szerveződését, a fokozott ellenőrzés pedig kizárólagossághoz, elsivárosodáshoz vezet. A civil szervezeteknek jóval szerteágazóbbaknak, plurálisabbaknak, az identitáspolitikát illetően változatosabbaknak kell lenniük, mint a politikai szervezeteknek.

Az így kialakult modell az anyaországi politikai elitnek is megfelel, hiszen a politikailag tagolatlan kisebbségi elittel sokkal könnyebb megvalósítani a politikai kommunikációt, ugyanakkor a kisebbségi magyarság létezésének gondolatával éppen csak ismerkedő magyar közvélemény számára is elfogadhatóbb az egységes magyar kisebbség sztereotípiája, mint a tagolt, érdekkülönbségekkel átitatott kisebbségi magyar társadalom sokszor átláthatatlan valósága. Arról nem is szólva, hogy a plurális kisebbségi nomenklatúrát sokszor könnyebben fel lehet használni anyaországi belpolitikai célokra. Ennek a gyakorlatnak az érvényesülését egyébként felelős magyarországi politikusok elismerték.¹⁵

Jugoszláviában a nyolcvanas években nyílt polémia folyt a civil társadalom lehetőségeiről a szocialista rendszer keretein belül. Az ellenzéki értelmiségiek, bár kifejezett rokonszenvvel nyilatkoztak a civil társulásokról, maguk is tevékenykedtek bennük, mégis hangot adtak abbéli aggodalmuknak, hogy *az új szociális mozgalmak* (környezetvédők, feministák stb.) *nem reformálhatják meg a szocialista rendszert mindaddig, amíg a hagyományos közösségeszmény jegyében működnek, s nem vállalják fel a polgári társadalom eszményét. A szocializmus, ahogyan Zoran Djindjic¹⁶ kifejtette, nem társadalomként, hanem közösségként tétélezte magát.* A jugoszláv alkotmány is valamilyen felülről irányítható és tervezhető, az egymással szembeszegülő érdekeket erőszakkal elnyomó *közösség-központúságot* irányzott elő. Ezt hivatott alátámasztani az öngazgatás pártvezérelt doktrínája. A keserves történelmi

tapasztalatokkal rendelkező kisebbségi polgárok széles rétegeiben más okból ugyan, de mégis hasonló nézet kerekedett felül, amikor megfogalmazódott az az elképzelés, hogy *a közösségeszme diskurzív stratégiája célravezetőbb lehet, mint a politikailag tagolt kisebbségi társadalom gyengeséget feltételező megosztottsága*. A kisebbségi magyar polgár nehéz választás előtt állt: nyilvánvaló volt számára a polgárosodás folyamatának elkerülhetetlensége, tisztában volt azzal is, hogy ez reformálja, Európához közelíti a többségi társadalmat, ami közvetve az ő helyzetén is javít; az sem volt kétséges, hogy a polgári társadalomba individuumként lép be, azt azonban *a nemzeti kisebbségi diskurzusok bizonytalanná tették előtte, hogy mindezzel a bűn vagy az erény útján jár-e*. Ebben a konstellációban maga a polgári értékrend válik kérdésessé egy archaikus, premodern közösségeszmény nevében.

A fentiekből következik, hogy a kisebbségi civil társulások egyrészt polgárosodó, pluralisztikus berendezkedésű társadalomért kiáltanak, másrészt azonban egy anakronisztikus közösségillúzió megteremtésén fáradoznak. Az illúzió alapja az, hogy csakis a szerves egységként viselkedő közösség képes ellenállni az asszimilációnak.

A kisebbségi társadalmak abban különböznek a többségiektől, hogy bennük a nacionalizmus előretörése nélkül is szívósan él a polgári társadalom megosztó folyamatai, a személyes érdek, az individualizmus ellenében munkáló premodern közösségvágy. A kisebbségi csoportok ugyanis joggal teszik szavá, hogy a modern állam az élet minden területére behatol, a modern társadalom egyetemes értékrendje *erőszakosan megváltoztatja a hagyományos identitást*. Miközben a modernizáció fellendíti a nemzetállamot, kifejezetten táplálja a többségi nacionalizmust, addig ugyanez a folyamat a kisebbségi közösségben kizárólag a romboló erőket szabadítja fel azért, mert nem jöhetnek létre a modern nacionalizmus alapjait képező intézmények és mechanizmusok, hiányoznak a megfelelő gazdasági erőforrások, tehát nem marad más összetartó erő, mint a szerves, hagyományos nemzeti értékeket őrző közösség illúziója, amely legalább az életérzés síkján pótolja a valóságos nacionalista struktúrákat. A kisebbségi közösség szalmaszálna kapaszkodik. Identitásának megőrzése végett az agrártársadalmi etoszban keres menedéket, tehát éppen abban a fogyatkozó, passzív rétegben, amely sehogyan sem volt képes a nemzeti érzést politikai erővé átfőrnálni. Ezért a kisebbségi nacionalizmus, amennyiben egyáltalán nacionalizmusnak lehet nevezni, fából vaskarika: (esetenként rendkívül magas hőfokú) érzelmi és védekező jellegű attitűd, de politikai tartalmat aligha nyerhet. Jelenleg a kisebbségi nacionalizmus egyszerűen a kisebbségellenes hisztériakeltés retorikai fogásának nevezhető; akadnak esetleg szenvedélyes nacionalisták, de politikai mozgalom nincs.

A nemzeti kisebbségnek a polgári társadalom iránti bizalmatlansága, valamint (nacionalista) politikai mozgalmainak kialakulatlansága elsősorban a modernizációhoz való *kétértelmű viszonyal* magyarázható. Aligha tagadható, hogy a közösség iránti hagyományos nosztalgia a modernizáció elleni védekezés tünete, hiszen az elmúlt évtizedekben minden polgár tapasztalhatta, hogy a modernizáció olyan folyamatokat indít be, amelyek szétszaggatják a hagyományos kötelékeket, nem kímélve a családokat, a rokonságokat, a meghitt kisközösségeket.¹⁷ Nem kívánjuk tehát eszményíteni a modernitást, annak ellenére, hogy szélmalomharcnak tartjuk az ellene időnként erőteljesen agitáló, demagóg fellépést. Nem eszményíthető, főleg a kisebbségi társadalmak függvényében vizsgálva, mert felszaggatta az anyanyelvű kultúra védőhálóját.

Az ehhez vezető útról semmiképpen sem feledkezhetünk meg: az 1918 utáni Jugoszláviában az állam tiltásokkal rombolta a nemzeti azonosságtudatot, s lehetetlenné tette a kisebbségi intézmények létrehozását. A titói Jugoszlávia e tekintetben határozott javulást képviselt: intézményesítette a nemzeti kisebbségek státusát, támogatta a kisebbségi intézményesülés kulturális formáit. Mégis, az asszimiláció sokkal nagyobb volt, mint a királyi Jugoszlávia idején, vagyis 1918-1941 között. A magyarázat nyilvánvaló: a titói

Jugoszlávia viharos modernizációja behatolt a kisebbségi élet minden zugába, *a modernitás egyetemességelveté kétesse tette a kisebbségi másság értékét.* Az oktatás szabványosítása új kulturális kódokat teremtett, amelyeket nem lehetett semlegesíteni az anyanyelvűsítéssel. Ezek a jelenségek a modern állam természetrajzához tartoznak, a modern állam, illetve az ipari társadalom pedig, főleg kezdeti, fellendülő szakaszában - ahogyan ezt Ernest Gellner kutatásai bizonyítják -, akkor is a nacionalizmust bontakoztatja ki, ha az ideológiai retorika a nacionalizmus kísértete ellen hadakozik. A kommunista elit tévedett, amikor a nacionalizmusban a múlt kísértését és nem a jövő kihívását látta. Tűzzel-vassal iparosított, ezzel létrehozta a nacionalizmus feltételeit, tehát már csak következménynek számít, hogy hatalmát idővel annak erejével is növelni kívánta. *Ebbe a régióba tehát a kommunisták hozták a modernitást, s ezzel együtt felszabadították a nacionalizmus energiáját, amelyet ugyancsak a kommunisták saját hatalmi legitimációjuk erősítésére kívántak felhasználni.* A nemzeti kisebbségek modernitás iránti bizalmatlansága tehát indokolt mindaddig, amíg nem válik modernitásellenességgé.

Idegenkedés a pluralizmustól és civil szervezkedés - két olyan párhuzamos törekvés, amely a többpártrendszer kialakulásának küszöbén nem fért meg egymás mellett, s ez az ellentét állandó belső féket jelentett. Mint mondtuk: a pártalapítók nem pártot, hanem közösséget akartak létrehozni, amely felöleli az egész magyar kisebbséget, megbirkózik politikai problémáival, de azokkal a kérdésekkel is, amelyek egyébként kívül esnek egy politikai szervezet kompetenciáján. Ez a törekvés Dayton után kudarcot vallott: a veszélyérzet csökkenésével felaprózódtak, egymással civakodtak a pártok, s velük együtt a különböző társulások is. Szembeötlő a szerepzavar: a pártok a civil társulások jelmezében léptek fel, a civil társulások pedig az intézmények szerepkörét kívánták kisajátítani maguknak. A magukat reprezentatívnak tartó civil társulások egyszeriben tudományos kutatóprogramokat fogalmaztak meg, ugyanakkor erős intézményellenesség kapott hangot bennük: megszületett a jelszó, hogy a meglevő intézmények a régi vagy az új rendszer cinkosai, amelyek elidegenedtek a valóságtól, a tömegektől, a magyar kisebbség szellemétől. *A civil társulásokban gyökeret vert a populista intézményellenesség.* Ez főleg a felülről lefelé építkező szervezetekre vonatkozik, a csapdát csak a részfeladatokat vállaló, gyakorlatias célokat követő karitatív civil szervezetek - a diáksegélyzők az időszerű békemozgalmak - és a lokális kulturális kezdeményezések kerültek el. Vagyis azok, amelyek az általános elveket *konkrét feladatokra bontották le,* s elvégzésük érdekében mozgósítani tudják a közösséget.

A helyzetleíráshoz tartozik, hogy a kisebbségi civil szervezetek összefonódtak a kisebbségi pártokkal. A VMSZ csak 1997-ben szüntette meg a szervezetek és a társulások számára előírt kollektív tagságot, ami azonban - tekintettel arra, hogy a társulások vezetősége már elkötelezte magát - nem jelenti a pártellenőrzés megszűnését. Más, kisebb pártok is igyekeznek a civil szervezeteket ernyőjük alá vonni.¹⁸ Az úgynevezett koordináló, átfogó jellegű civil szervezetek élén továbbra is pártpolitikusok foglalnak helyet. A pártelit legrangosabb képviselői egyszerre független értelmiségiek, civilbárók és pártfunkcionáriusok, így biztosítják maguknak a redisztributív monopóliumot.¹⁹ Ezzel viszont a független fórumok és civil társulások előtt beszűkült a tér. A magyarázat nyilvánvalóan a *kisebbségi társadalmak tagolatlanságában rejlik,* de ezt az állapotot konzerválja a civil társulások finanszírozási módja is, hiszen ezek a szervezetek elsősorban anyaországi támogatásra szorulnak, a támogatás mértékét és indokoltságát helyileg meghatározó testületek pedig erős *pártellenőrzés* alá tartoznak. Mindebből kiderül, hogy az anyaországi politikai elit, bár elvileg elismeri a civil társulások fontosságát, a gyakorlatban mégis feláldozza autonómiájukat a kisebbségi pártok oltárán. Ezzel magyarázható, hogy nincs közvetlen kooperatív kapcsolat a különböző anyaországi és kisebbségi civil társulások között, még kevésbé elképzelhető, hogy a környező országok magyar kisebbségeinek civil társulásai egy-egy feladat megoldása érdekében együtt tevékenykedjenek. Az anyaországi és a

vajdasági magyar civil társulások közötti kommunikációban a magyarországi kormányhivatalok és az etnikai pártelit végzi a szelekciót és a cenzúrát. De a kisebbségi civil szervezetek tevékenysége a jugoszláv államon belül is behatárolt. A jugoszláviai magyar kisebbségi társulások alig veszik tudomásul a multikulturális vajdasági kontextust. Ennek oka részben abban rejlik, hogy az asszimilációtól való jogos félelem az elszigetelés felé tereli őket. Ezért főleg *a hagyományápoló, azonosságmegőrző szervezetekre összpontosítanak, és bizonyos folklorisztikus jelleget nyernek*. Miközben a volt Jugoszlávia területén háború dúlt, az idő alatt a Bácska táncolt, mert a magyarországi politikai elit és a helyi etnoelit ebben látta az identitásmegőrzés zálogát. A hagyományápolás e formája természetesen nem kárhóztatható, ellenben ha elválik a hétköznapoktól, ha csak a kivételes órák elszigetelt tevékenysége, akkor jellege dekoratív marad, nem társadalomszervező erő, hanem kompenzációeszköz lesz. Ez a kompenzációs helyzet szimbólumerejű: a kisebbségi közéletben egyre inkább felülkerekedik, jelen van a kultúrában, az oktatásban, vagyis azokban a szférákban, amelyekben egyértelműen megfogalmazható a nemzeti dimenzió.

Hagyomány és pluralitás: az individuum esélyei

Az identitásmegőrzés tehát nem pragmatikus, hanem *messianisztikus* jelleget nyert. De érdekes módon nyomát sem találjuk azokban az életszférákban, amelyekben a nemzeti dimenzió vagy a nemzeti kisebbségi érdek csak áttételesen fogalmazható meg. Miközben a jugoszláviai magyar közéletben szenvedélyes, gyakran személyes leszámolásokba torkolló viták folynak az elitkultúra nemzetárulásáról, a magyarság széles rétegeire sokkal nagyobb hatást gyakorló tömegkultúra szinte teljesen kiesik az érdeklődés homlokteréből. Egyre-másra alakulnak a népi táncsoportok, a hagyományápoló társaságok, miközben az új civilizációs tényezőkkel vagy a gazdasági szférával legalább érintőlegesen foglalkozó társulások, körök, egyesületek nem játszanak lényeges szerepet. Ez részint érthető, de ne feledkezzünk meg róla, hogy mindez a kisebbségi életszemlélet egységének felbomlását idézi elő. A mindennapi életben a nemzeti dimenzió elhomályosodik, mivel a civil társulások főleg *a nemzeti lét reprezentatív megnyilvánulását* tartják szem előtt. Ennek az érzelmileg indokolt magatartásnak az eredményei nincsenek összhangban a vállalásokkal, a meghirdetett elvekkel. A legújabb statisztikai kimutatások szerint ugrásszerűen nő a vegyes házasságok száma,²⁰ amelyekben egyértelműen bekövetkezik a nemzeti kultúrából való kilépés. Szintén növekszik, immár megközelíti a hetvenes évek első felének szintjét azoknak a diákoknak a száma, akik már az elemiben szerb nyelvű tagozatokra iratkoznak. Ez a folyamat nemcsak a szórványokban játszódik le, hanem ott is, ahol a magyar kisebbség nagyobb tömbökben él²¹ például Szabadkán, ahol évek óta kevesebb diák iratkozik be a középiskolai magyar tagozatokra, mint amennyit a minisztériumi kvóta lehetővé tesz. Kiderül tehát, hogy az ünnepélyes nemzeti retorika nem is akar több lenni pusztán retorikánál, aminek következtében a meglévő kisebbségi civil szervezeteken is egyféle fásultság vesz erőt, számuk manapság csökken. Folyamatos tevékenységet nem folytatnak, időnként megrendeznek egy-egy tanácskozást, ha másról nem, a kisebbségi oktatási rendszer radikális reformjáról. Utána tánc következik vagy koktélparti, majd mindenkin eluralkodik a tehetetlenség érzése. A nagy anyaországi befektetéssel létrehozott épületekben *a sötét lassan kiszorítja még a népi táncosokat is*. A letargia mértékét csak akkor tudjuk felfogni, ha meggondoljuk, hogy a legválságosabb években, amikor a nemzeti azonossághoz való ragaszkodás néha kockázatvállalással járt, tehát amikor a feltételek sokkal nehezebbek voltak, a páttok is, a civil szervezetek is sokkal nagyobb mozgósítóerőt képviseltek, népesebbek voltak, mint ma. Akkor a magyar szavazópolgárok nagyobb számban vettek részt a választásokon, több súllyal voltak jelen a nem formális, alternatív közéletben. A feszültségek enyhülése hozta a szavazópolgárok választási részvételének csökkenését²², s nem csodálkoznánk, ha a jövőbeni

választások keserű tanulsággal szolgálnának. Ebből semmiképpen sem szabad azt a következtetést levonni, hogy a kisebbségben élő magyarság érdektelen, hanem ki kell mondani, hogy a jelenlegi politikai elit nem képes számára autentikus alternatívát felkínálni.

Ezek a válságtünetek vezetnek el bennünket a kisebbségi civil társadalmak legneuralgikusabb kérdésköréhez, ez pedig a kisebbségi társadalmak közösségorientáltsága és viszonyuk a modernitáshoz, valamint a modernitással járó individualizmushoz, továbbá ahhoz a kérdéshez, hogy mi a civil szervezetek szerepe ebben a kontextusban. A második világháború utáni jugoszláviai paradigma ugyanis arra figyelmeztet, hogy *ezekben a társadalmakban nemcsak a többségi nemzet erőszakos lépései gyorsítják fel az asszimilációt, s gyengítik a nemzeti azonosságtudatot, hanem ezt idézi elő a kisebbségi társadalmak belsőgyengése is, többek között éppen a modernizációhoz való alkalmazkodásképtelenség vagy az attól való - részint jogos - félelem.* A jugoszláviai magyarság lélekszáma ugyanis éppen abban az időben csökkent radikálisan, amikor a rendszer bizonyos fokú megértést tanúsított a kisebbségi polgárok gondjai iránt. Hiszen a hatvanas években következett be a jugoszláv modernizációs robbanás, az iparosítás, a politikai rendszer szigorának lazulása, a nyugati életforma terjedése, a Nyugattal való sokrétű kommunikáció, az addig teljesen ismeretlen szociális mobilitás, az oktatás és a képzés átalakulása, a tömegkultúra felszabadulása az ideológiai járom alól, a tömegkommunikációs eszközök terjedése stb. Ebben a bonyolultabb helyzetben a jugoszláviai magyarság nem találta meg saját új, vezérlő értékrendjét, illetve diffúz, egymásnak ellentmondó értékrendek alakultak ki, ami magával hozta az asszimilációt serkentő identitásválságot.

Nem lehet azonban azt állítani, hogy a magyarság tömegei kívül maradtak a modernizáción. A jugoszláviai magyarok összességükben nem konzervatívak, hiszen - igaz, pártállami ellenőrzés alatt - már pár évtizeddel ezelőtt elindultak a modernizáció felé. Megismerték annak jó és rossz oldalait, előnyeit és kelepceit. *A polgárok azonban individuumbként léptek be ebbe a folyamatba,* illetve arra voltak kényszerítve, hogy belesodródjanak, ugyanakkor a közösség nem volt erre felkészülve. Tehát az egyén modernizálódott, de a nemzeti azonosságtudat nem.

A többpártrendszer keretei között ez az ellentmondás még határozottabban kifejezésre jutott. A szociológiai felmérések szerint a jugoszláviai magyar polgárok a soknemzetiségű tartomány legnyitottabb közösségét képezik. Etnikai szempontból is azok, de nyitottság jellemzi őket a társadalmi kommunikáció minden területén. Ezt bizonyítja Vladimir Ilic és Slobodan Cvejic 1996-ban végzett felmérése, amelyből az szűrhető ki, hogy a vajdasági magyarság politikai mobilitása nagy, nemcsak a szlovák vagy a román kisebbségét múlja felül, hanem a vajdasági szerbekét is. A kisebbségi magyar polgárok politikailag tájékozottak, dinamikusak, vállalkozó kedvűek, a társadalomról életképes elképzelésekkel rendelkeznek. Ugyancsak erőteljes az etnikai homogenizációs készségük, nemzeti szempontból tehát tudatos közösséget képeznek. Élen járnak a modernizációs igények megfogalmazásában is. A szabad piaccal szemben jóval nyitottabbak, mint a többségi nemzet vagy a többi nemzeti kisebbség.²³ Tudatosan magukénak vallják az európai értékrendet, s ebben a közösségben ismerhető fel a legkevesebb kötődés az elmúlt évtizedek társadalmi berendezkedéséhez. A korszerű élethelyzetekre érzékenyek, szakmailag felkészültek, s amit külön szem előtt kell tartani: a független értelmiséget ismerik el tekintélyként. Ebben különböznek a szerb közvéleménytől, amely populista szelekciós elvet vall, vagyis a nép vágyait leghűségesebben megszólaltató személyeket ismeri el tekintélynek. Érdekes módon a magyar elit elvárásai sokkal közelebb állnak a szerb populista rétegek elvárásaihoz. A jugoszláviai szlovák közvéleményben a legerősebb a hagyománytisztelet, a hagyományos értékek őrzése. A magyar kisebbségi polgárokra nem az egalitárius attitűd jellemző, hanem az Európai-orientáltság, a szabadpiac, az új kezdeményezésekre való fogékonyság.

A civil szervezetek, akárcsak a pártok, nincsenek szinkronban ezzel az értékrenddel. Amint már leírtuk: a hagyományörzésbe és egy korábbi kisebbségi tudatforma konzerválásába menekülnek. Erre kereshetünk és találhatunk is igazolást, de felmerül a kérdés, hogy szabad-e ezzel megelégedni. Nem azt kívánjuk sugalmazni, hogy a modern korszakba belépő magyar lakosságnak nem alakult ki megfelelő elitje, hiszen ez leegyszerűsítés lenne, hanem azt, hogy az individuális és a közösségi válaszok között nagyfokú eltérés tapasztalható. *A magyar polgár individuálisan másként válaszol a hétköznapi kihívásokra, mint nemzeti-kisebbségi közösség tagjaként.* Ez nemcsak hogy párhuzamos világokat tételez fel, hanem törést és traumát idéz elő a kisebbségi világgép egészében.

Mindez részint magyarázható azzal, hogy a magyar kisebbség tagjai nem annyira személyes világukban, mint inkább nemzeti hovatartozásukban vannak veszélyeztetve.²⁴ A magyarázat azonban mégiscsak részleges, hiszen az említett szociológiai felmérés azt is kimutatja, hogy a kisebbséghez való tartozás számottevő hátrányt jelent a foglalkoztatásban és a vezetői tisztségek betöltésében. A kisebbség tagjai ezzel nagyon is tisztában vannak. Az ellentmondás gyökerei mélyebbre nyúlnak. A magyarázat abban keresendő, hogy az új kisebbségi politika alapelvei háborús helyzetben fogalmazódtak meg, és az egész kisebbségi stratégia ezekre épült. Ez pedig védekező helyzetben a *vagy-vagy* stratégiája. Nem feledkezhetünk meg azonban e védekező politika hátrányairól, amelyek akkor bukkantak fel, amikor a helyzet megváltozott, részleteiben módosult, a viszonyok és a diskurzusok pedig némileg komplexebbé váltak. Ebben a helyzetben már nem lehet elvont és globális kisebbségpolitikát folytatni, hanem számolni kell azzal, hogy a kisebbség érdekei is tagoltak, és napról napra tovább tagolódnak. Ez azt jelenti, hogy *meg kell teremteni az egyéni és a csoportérdekek, a mindennapok és a nemzeti értékek új szintézisét*, aminek folytán a nemzeti értékeket is rugalmasan kell megfogalmazni.

A kisebbségi társadalmakban nem lehet többé szembeállítani a modernizációt a nemzeti értékekkel. Ennek az új szintézisnek a megteremtésére egyedül a civil szervezetek nagy és változatos hálózata lenne képes, természetesen csak abban az esetben, ha a kisebbségi civil társadalom megszabadul az etnikai elit doktrínájától. Ha ez nem történik meg, akkor skizofrén tudat alakul ki a kisebbségi polgárban: azt hiszi, hogy olyan életet él, amely nem az övé, és olyan illúzióba menekül, amely még kevésbé az övé. A valóságos élethelyzetekbe való visszatérést pedig túlságosan drágán, a nemzeti identitásról való lemondással fizeti meg. A szimptomák máris tapasztalhatók. A magyar közösség kettészakadóban van: egy szűk, a nemzeti radikalizmus retorikájával katasztrófizmus és messianizmus között céltalanul ingázó rétegre és az asszimilációra büntudattal felkészülő arctalan tömegré. A kisebbségi reformgondolat a civil társadalomban születhetne meg, amely szakítás a radikális kisebbségi globalizmussal, s barátkozás a rugalmas identitással, a modernizációra való tudatos felkészüléssel és új republikánus-kommunitárius terek kimunkálásával.

JEGYZETEK

1 A kisebbség politikai és kulturális életében állandó konfliktushelyzetet teremt a demokrácia ügye és a közösségfennmaradása közötti feszültség. A jugoszláviai magyar kultúrában ez az *Új Symposion* című folyóirat szerkesztőbizottságának 1983-ban történt leváltásában kristályosodott ki a legtisztábban. Az egyikválaszt a szerkesztőség fogalmazta meg, úgy véelve, hogy a demokrácia ügye és a kisebbségi közösség megmaradása egymástól elválaszthatatlan. A másik választ a legtömörebben Vlaovics József fogalmazta meg az *Új Symposion* főszerkesztőjét elítélő pártszervezeti értekezleten: „Ami újabban történt, az érvágás a magyarság tekintélyén.” (Az ülés jegyzőkönyvét a *Napló* 1992. február 12-i száma közli.) Miről is volt szó valójában? Az *Új Symposion*t a nyolcvanas évek elején megérintette a közép-kelet-európai változások előszele; sorozatosan közölte a kiemelkedő magyar és jugoszláviai ellenzéki írók műveit. Amint Csorba Béla és Vékás János hiteles dokumentumokat tartalmazó könyve (*A kultúrtantati visszavág - A Symposion mozgalom*

krónikája, 1954-1993, Újvidék. 1993. A szerzők kiadása) tanúsítja, a pártállam súlyos megtorló akciójába jeles jugoszláviai magyar írók, tudósok is bekapcsolódtak. A dokumentumok tárgyilagos vizsgálata arra enged következtetni, hogy a kisebbségi elit egy része azért fordult szembe az új nemzedékkel, mert attól tartott, hogy a budapesti és belgrádi szubverzív gondolatok felborítják a kisebbségi közösség és a pártállam konszenzusát. Ezzel magyarázható, hogy a vádlók állandóan a budapesti és a belgrádi „kapcsolatokat” bélyegezték meg, vagyis hol magyar nacionalizmussal, hol pedig a kisebbségi érdek belgrádi kiárusításával vádolták meg a szerkesztőséget. Érthető, hogy ez utóbbi vád ellen tiltakozott a belgrádi demokratikus ellenzék, legfőképpen a szerb nacionalizmus és a szerbiai dogmatizmus ellen következetesen fellépő Knjizevna reć amelyet később a Milosevics-rendszer számolt fel. A pártállami represszió ellen tiltakoztak a magyar írók is. A Magyar Írószövetség Elnökségéhez írott levelükben mintegy ötvenen, közülük Balassa Péter, Bélády Miklós, Cseres Tibor, Csoóri Sándor, Esterházy Péter, Képes Géza, Kiss Gy. Csaba, Könczöl Csaba, Mándy Iván, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Oravecz Imre, Pomogáts Béla, Radnóti Sándor, Réz Pál stb., az „egyetemes magyar kultúra szempontjából” nézve az *Új Symposiont* „a magyar irodalmi művelődés egyik legérdekesebb és legfontosabb” orgánumának tekintik, „indokoltnak tartják, hogy szövetségünk hivatalos formában mondjon köszönetet eddigi szerkesztőbizottságának, s ugyanakkor fejezze ki aggodalmát amiatt, hogy az anyanyelvű nemzeti irodalom ezen fontos műhelyének irányítóit hivatalos megbízatásuk lejárta előtt adminisztratív úton eltávolították.” A tiltakozás megalapozott volt, hiszen a régió problémáira rendkívül érzékeny értelmiségiek észrevették, hogy az egyetemes magyar kultúrát éri veszteség. Ezekben az években a jugoszláviai magyar kultúra összhangban állt a magyarországi szellemi törekvésekkel és a közép-kelet-európai átalakulási folyamatokkal. A betiltással viszont elkezdődött a napjainkig tartó szellemi válság. Ekkor szakadt ki ez a kultúra a régió szellemi folyamataiból, és ekkor torpantak meg a hiteles civil kezdeményezések. A közép-kelet-európai ellenzéki mozgalmaktól való elzárkózást a repressziót elindító nevezetes kiadói tanácsulésen elhangzott vádak bizonyítják. A folyóirat fő bűnei közé sorolták például a romániai ellenzéki magyar írók műveinek közlését is. Fehér Kálmán felszólalásában elmarasztalta Zalán Tibor Szöcs Gézához címzett versének közlését, Gion Nándor ugyancsak ebben látott veszélyt. A dokumentumkötetben közzétett jegyzőkönyv tanúsága szerint Fehér Kálmán explicite megmagyarázza, miről van szó: „Én azt hiszem, hogy a *Symposion* legkevésbé ott tévedett, hogy saját munkatársai köréből tévedtek. Tévedett egyfajta szerkesztéspolitikával, tévedett tulajdonképpen egy átvett, becsempészett, politizált szférával. Itt beszélünk Eörsiről és hasonló költőkről, miegymás. Kérem, ez nem esztétika csupán, amikor átveszünk egy Zalán-verset, amelyet megírnak Budapesten november 17-én, és keresik Szöcs Gézá Románia-szerte, földjék a verset Jugoszláviában, Újvidéken. Ez esztétika? Itt vannak, ha más nem, katonaviselt emberek, és tudják, hogy mi az esztétika, és hogy itt ebben milyen esztétikát kell keresni. (...) Ismét a Román Munkáspártnak a visszajelzésére vár a *Symposion*?” Gion Nándor részletesen megmagyarázza Zalán versének hátterét: „Ez a vers azért lett megírva, mert (Szöcs) börtönbe került, állítólag megverték, és elbújt egy faluban. Ilyen hírek terjednek Pesten, erre föl írta Zalán ezt a verset. Ne játszunk meg a naivat.” Miközben a magyar írók az egyetemes magyar irodalom szempontjait próbálták érvényesíteni, a folyóirat ellenfelei a pártszervezetnek adtak igazat, s elutasították azt a vádat, hogy a jugoszláviai magyar kultúra képviselői elleni megtorlásról van szó. Ilyesmit írja Bognár Antal - csupán „a nyájszellem sugallhat” (Bognár Antal: Veszett fejsze nyele. *Magyar Szó*, 1983. február 9.). Dudás Károly, a politikai verdiktumot kimondó elvtársi bizottság tagja fontosnak tartja leszögezni, hogy a párt csupán egy csoporttól vonta meg a bizalmat, nem a folyóirattól, nem is a fiatal nemzedéktől. (Dudás Károly: Palackposta. Képes *Iffúság*, 1983. május 22.) Dudás és Bognár következetesen arra hivatkoznak, hogy a per a jugoszláviai magyar kultúra belügye, semmiféle palackpostára nincs szükség. A leváltás után a szerkesztőbizottság és a folyóirattal rokonszenvező írók bojkottálták a pártvezetőség által kinevezett új szerkesztőbizottságot. Ez volt az első - a többi közép-kelet-európai kezdeményezésekhez hasonló - polgári ellenállás a jugoszláviai magyar kultúrában. Bosnyák István elítélte a bojkottot, mert az lehetővé teszi a folyóirat elsorvadását, tehát a bojkott hívei csak saját morális tisztaságukkal vannak elfoglalva, és nem törődnek a közösség ügyével. (Bosnyák István: Ahh, az az irodalmi valóság! *Dolgozók*, 1983. március 21.) A perben tehát a szabadság és a kisebbség ügye elvált egymástól. Maga a per viszont azt bizonyítja, hogy az értelmiségi elit - rövid távon - éppen a kisebbségi-közösségi érdekek mellett döntve került az antidemokratikus, dogmatikus oldalra. A *Symposion*-per története megszívlelendő tanulsággal szolgál, természetesen csak akkor, ha nem sematikus eszközökkel írjuk le. A tanulságok egyike mindenképpen a kollektívizmus és a polgári társadalom közötti bonyolult, feszült viszony fennállása.

- 2 A jelenre vonatkozóan tanulságos, hogy az akkori pártállami bizalmat kiérdemelte a vajdasági magyarság mostani politikai pártjainak néhány rangos funkcionáriusa is. A jegyzőkönyv anyaga megtalálható Csorba Béla-Vékás János: *A kultúrtantati visszavág - A Symposion mozgalom krónika, 1954-1993* (Újvidék, 1993. A szerzők kiadása) c. kötetében.
- 3 A hetvenes évek elején bekövetkezett „brezsnyevizálódás” hatását Jugoszlávia széthullására több neves jugoszláviai szociológus, politológus elemezte, de ezeket a szempontokat a jugoszláviai magyar közírásban rendszerint figyelmen kívül hagyják. Holott azért is fontos lenne figyelembe venni őket, mert éppen a hetvenes évektől kezdődően hirtelen felgyorsult a magyarság asszimilációja is. Bár az asszimilációt nem lehet pusztán a

kenéyvonalsok térnyerésével magyarázni, mégis fontosnak tartjuk, hogy az uralkodó párt ekkor kezdte nacionalista legitimitással felcserélni az addigi hagyományos ideológiát. Nebojsa Popov szerint a hetvenes évek elején hatalomra került dogmatikus szárny modernitásellenes ideológiára támaszkodott. A sajátos jugoszláv fejlődés, illetve a pártvezetés ebben az időben válaszut elé került: vagy folytatja a modernizációt, és engedélyezi a politikai pluralizmust, vagy pedig a modernitást kizáró dogmatizmust választja. Nézeteltérés támadt a reformkommunisták és a dogmatikusok között. Tito döntötte el a vitát a liberálisok rovására, s a szerbiai közéletben olyan méretű tisztogatás kezdődött, amelyet még a Milosevic-rendszer sem szárnyalt túl. A párt meghirdette a harcot az „anarcholiberalizmus” ellen, de nem a nacionalisták ellen. Nebojsa Popov szerint ekkor nyílt meg az út a szerb nacionalisták előtt. (Nebojsa Popovi: *Traumatologia partijske drzave*. In: *Srpska strana rata*. Republika Kiadó, Beograd, 1996.) Vesna Pesic szerint a '68-ban színre lépő politikai elit liberális és modern Szerbiát akart, a szabadpiacot részesítette előnyben, a köztársaságok vertikális kapcsolatait ápolta, s határozottan fellépett a szerb nacionalizmus ellen. Bírálta a Kommunista Szövetség centralizmusát is. A szerbiai liberálisok bukása tehát már a hetvenes évek elején utat nyitott a szerb nacionalizmus előtt. (Vesna Pesic: *Nacionalni sukobi - raspad Jugoslavije i rat za nacionalne drzave*. Republika Kiadó, Beograd. 1995. 12. 1-15.)

- 4 A vajdasági magyarság helyzetét alapvetően meg fogja határozni a szemünk előtt lejátszódó nagy betelepülési hullám. Az ENSZ Menekültügyi Főbiztosság adatai szerint a szerbiai menekültek 42 százaléka, 259719 fő a Vajdaságban talált hajlékra. Túlnyomó többségük nem szándékozik Horvátországba vagy Boszniába visszatelepülni. Várható, hogy a Vajdaságban letelepedők száma tovább fog növekedni, mivel a magyarok magyarországi áttelepülése folytán az ingatlanpiacon kedvezőbb a kínálat, mint Szerbia más részein. Ráadásul, mivel a magyarok közül főképpen a szakképzett réteg távozott, a munkaerőpiac is vonzóbb a betelepülők számára. A mostani betelepülés előzményeihez hozzátartozik, hogy 1971-1981 között felgyorsult a horvátok elvándorlása Horvátországba, s a helyükbe boszniai és a horvátországi szerbek települtek a Vajdaságba. Szerbiába ebben az időszakban 147000 szerb települt át más köztársaságokból. (Ruza Petrovic: *Migracije u Jugoslaviji*. Istrazivacko izdavocki centar SSO Srbije. Beograd, 1987.) A nyolcvanas évek migrációs folyamatait nem az állam irányította - sőt, a pártállam idején ez a tabutémák közé tartozott -, hanem az akkor már feszült etnikai ellentétek következménye volt. Az elvándorlók nem bíztak többé a más nemzetekkel való együttélés lehetőségében. Ugyanakkor a vajdasági pártelit a nyolcvanas években pontosan a frissen jöttek közül választotta ki az új vajdasági vezetőréteget. A mostani menekülteknek a szerbiai átlagnál magasabb a szakképesítésük. A szerbiai lakosság 32,0 százaléka középfokú képzéssel, 8,9 százaléka pedig felsőiskolai, illetve egyetemi diplomával rendelkezik. A menekültek 46,7 százaléka középiskolát, 10,6 százaléka pedig egyetemet végzett. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a magyar kisebbség szakképzettebb rétege települt át, és évente százával távoznak a magyar fiatalok magyarországi *egyetemi* képzésre, de csupán 5-10 százalékauk tér vissza, világossá válik előttünk, hogy a jugoszláviai magyarság még a politikai feltételek javulása esetén sem lenne képes a gazdasági és szakmai élet irányításában részt venni, fontos szakmai pozíciókat betölteni. Ez már napjainkban is gyakran kiderül. Magyar tannyelvű iskolákban hiába keresnek magyar nyelven oktató tanárokat. Az egészségügyben, a bíróságokon sincs elég magyar szakember. Ugyanakkor a „kisebbségi megmaradás stratégiáját” kidolgozó pártértelmiségiek továbbra is „stratégiai feladatnak” tartják az ösztöndíjazás eddigi formáját, mert ez biztosítja az anyanyelvű képzést.
- 5 Zarko Paunovic adatai szerint Szerbiában 1970-1980 között hat bejegyzett civil társulás működött, 1981-1990 között pedig már 52. Ez a szám 1991-1994 között, amikor a jogi feltételek megteremtődtek, 116-ra emelkedett. (Zarko Paunovic: *Asocijativni oblici civilnog drustva*. In: *Srbija izmedju proslosti i buducnosti*. Institut drusvenih nauka - Forum za etnicke odnose. Beograd, 1995.)
- 6 Tine Hribar: *Civilno drusto, pravna drzava i legitimna vlast* (1987). In: *Gradjansku drustvo i drzava*. Naprijed, Zagreb, 1991. Vukasin Pavlovic: *Potisnuto civilno drustvo*. In: *Potisnuto civilno drustvo*. Eko centar, Beograd, 1995.
- 7 A leglátványosabb megnyilvánulások a köztársasági írószövetségeken belüli és az írószövetségek közötti politikai csatározások voltak. Drinka Gojkovic a Szerbiai Írószövetség történetét elemezve arra a következtetésre jutott, hogy ez az egyesület a nyolcvanas évek elején még mindenben magán viselte a civil ellenállás demokratikus jegyeit, de a szervezetben a nyolcvanas évek végén a nacionalizmus oldalára billent a mérleg nyelve, felülkerekedett a nemzeti érzés a szabadság kárára. A Szerbiai Írószövetség története meggyőzően példázza a populizmus és a civil társulások összefonódását. (Drinka Gojkovic: *Trauma bez katarze*. In: *Srpska strana rata*, Republika, Beograd, 1996.)
- 8 Hódi Sándor ironikusan írta le a kisebbségi értelmiség kiszolgáltatottságát: „Jelenlegi helyzetünkben, ebben a történelmi pillanatban, a megosztás onnan ered, hogy az értelmiség egy része Belgrád felől remél még mindig egy kis pénzt, a másik része Pest felé kacsingat, és onnan remél pénzt. Azok a gondolatok, amelyek felvillantak, hogy nekünk itt a kisvállalkozók köréből vagy a gazdaság majdani beindulásával hátha lesznek majd mecénásaink, gyönyörű elképzelések, de hát mindkettő olyan távoli és messze még! (Soltis Gyula: Süketnek a harangszó. Szubjektív beszámoló egy könyvbemutatóról. Hódi Sándor felszólalása. *Napló*, 1995. március 8.) Nem lehet azonban e „tipológia” alapján nemzethűekre vagy nemzetidegenekre osztani a

kiszolgáltatott helyzetben levő értelmiséget, hiszen ez a 'megosztás' nem fejezi ki egyben az eszmei különbségeket is. Sokkal szorongatóbb kérdéstről van szó: a támogatói civil társadalom működésképtelenségéről, amelyhez nem szükséges mindig vállalkozói tőke, elegendő a tömeges polgári támogatás. Néhány inflációs évtől eltekintve azonban - erről se feledkezzünk meg! - a jugoszláviai magyarság egy rétege rendelkezett akkora erőforrással, hogy támogassa a saját intézményeinek működését, mondjuk legalább azokat, amelyek kifejezetten a nemzeti érdeket tartották szem előtt. A gazdasági erőforrások szerény, de e szempontból nem lebecsülendő létezéséről tanúskodik Szecsei Mihály közgazdász, a VMSZ elnökségi tagjának becslése is. „Nem dicsekvésképpen mondom, de az az igazság, hogy a vajdasági magyarság túlnyomó többsége jobb anyagi feltételek között él, mint a szlovákiai, azért, mert nagyobb a hatékonysága a gazdálkodásnak, többet termel, jobbat termel, lehet, hogy ehhez a természeti adottságok is hozzájárulnak éppen ezért azt gondolom, hogy ezt még jobban ki kellene használni. Sajnos, hiányzik az összefogás.” (Szecsei Mihály: Hiányzik a vállalkozói kedv. *Magyar Szó*, 1997. július 13.) Szecsei gazdasági helyzetfelmérése és a jugoszláviai magyar civil társulások támogatottsága között figyelemre méltó ellentmondás tapasztalható. Horváth István és Deák Sala Zsolt felmérése szerint a romániai magyar civil társulások összjövedelmének 8,58 százalékát a hazai természetes személyektől származó adományok, 2,20 százalékát banki, vállalkozói és vállalati juttatások képezik. Ez az összeg nem tartalmazza a tagdíjat amely a bevétel 2,02 százalékát teszi ki. Nem elhanyagolható a 6,03 százalékot kitevő, saját szolgáltatásokból és saját gazdasági vállalkozásokból származó jövedelem sem. (Horváth István - Deák Sala Zsolt: A romániai magyar egyesületek és alapítványok szociológiai leírása. *Korunk*, Kolozsvár, 1995. 11.) A jugoszláviai magyar civil társulásokról hasonló felmérések nem léteznek, még a közpénzekkel rendelkező civil társulások sem teszik közzé gazdálkodásuk eredményét, de a nyilvánosan elhangzott panaszok arra utalnak, hogy a jugoszláviai magyar civil társulások nem élveznek akkora támogatottságot a saját közösségükben, mint a romániai magyar civil társulások. Legnagyobb civil társulásainkban még a tagdíj befizetése is kérdéses. Az említett romániai magyar szociológusok arra a következtetésre jutnak, hogy „hosszú távon nem egykönnyen tartható stratégia az, hogy az anyagi erőforrások döntő hányadát külföldről várja el a romániai magyar civil társadalom”. A Jugoszláviai Magyar Művelődési Szövetség elnöke, a VMSZ alelnöke, Dudás Károly egészen más következtetésre jut: „Tőlünk a folyóinkat, a tavainkat is elvették, halászási engedélyt pedig kizárólag a ránk telepítetteknek ad a hatalom. Rajtunk már csak a hal segítene. Tökés püspök úr viszont elmondta: az anyaország támogatási politika helyett alamizsnapolitikát folytat. Hozzánk az alamizsna is az embargóra való buzgó hivatkozások közepette csak nagy-nagy késéssel érkezik meg - ha megérkezik.” (Dudás Károly: Összefogással Délvidékért. *Szabad Hét Nap*, 1995. november 2.)

9 Egyrészt mindennappossá vált az egység és az összetartás követelése, amely még az olyan autonóm szférákra is kiterjed, mint az irodalom, a színház, a képzőművészet, amelyeknek állítólag mind egy közös célt kellene szolgálniuk, másrészt a politikában, a közös célok valódi küzdőterén állandósult a gyanakvás. Sokat mond erről Páll Sándor egyik nyilatkozata: „Ön szerint a VMDK titokban, a VMSZ pedig nyíltan együttműködik a szocialistákkal?” - kérdezi a Nasa Borba újságírója. „Igen - válaszolja Páll -, arról van szó, hogy Milosevic az egyik pártot titokban, a másikat nyíltan irányítja.” (Dr. Páll Sándor interjúja a Nasa Borbanak. Utánközlés: *Magyar Szó*, 1996. szeptember 13.) Ez a bizalmatlanság olyan méreteket öltött, hogy még a koalíciós partnerek megválasztására is hatással van. A VMSZ például a '96-os helyhatósági választásokon koalíciót kötött a Vajdaság Koalícióval, s felhívta a magyarságot, hogy a köztársaságielnök-választáson a Vajdaság Koalíció jelöltjére szavazzon. A választások után Mile Isakov, a Vajdaság Koalíció vezetője a választási sikereket a következőképpen magyarázta: „Ezek a választások NEM-et mondtak a reformpártiak kurválgolására, NEM-et mondtak Ágostonék szeparatizmusára, és NEM-et mondtak arra, hogy a Vajdaság felett bábfigura uralkodjék.” (Mile Isakov: Kurvanje nije politika. *NIN*, Beograd, 1996. november 15.) A szeparatizmus igen súlyos, az aktuális politikai szóhasználatban csak az albán pártokat illető vád kimondása utána VMSZ nem tartotta szükségesnek, hogy elhatárolódjék Isakov kijelentésétől, ami szükségsszere lett volna, hiszen az Ágoston-féle párt, a VMDP a személyi elvű autonómiáért száll síkra. A példák azt jelzik, hogy a jugoszláviai magyar társadalomban a bizalmatlanság gerjesztői éppen a pársok, s ennek következménye a civil szféra lezüllése.

10 Az 1997-es köztársasági választásokon a VMSZ jelöltjei 51960 szavazatot kaptak, vagyis 30 ezerrel kevesebbet, mint az 1996. novemberi helyhatósági választásokon. Ezeket a szavazatokat a tömbben élő magyar közösségtől kapták. Tehát azokban a körzetekben csökkent a VMSZ szavazótábor, ahol a párt önkormányzati hatalmat gyakorolt! A jelenség elgondolkodtató, főleg ha tudjuk, hogy a választási rendszer a VMSZ-nek kedvezett. A Baloldali Koalíciónak 12834, a Seselj-féle radikálisoknak 13584, a Szerb Megújítási Mozgalomnak 24087, a Vajdaság Koalíciónak pedig 28129, VMSZ-nek 12990 szavazatot kellett összegyűjtenie egy képviselői hely megszerzéséhez. A választási rendszer kedvezett a VMSZ-nek, de nem kedvezett azoknak a kisebbségi pártoknak, amelyeknek szavazóbázisa a szórványmagyarság településein található. Az Ágoston-féle Vajdasági Magyar Demokrata Párt 16983 szavazattal, a Páll-féle Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége pedig 16812 szavazattal egyetlen mandátumhoz sem jutott. Ezek az adatok jelzik, hogy területi megosztás szerint is jelentős különbségek vannak a vajdasági magyarok között. A

választások ugyanakkor bebizonyították, hogy a VMSZ számára kedvező választási rendszer nem eredményezett volna több mandátumot abban az esetben sem, ha a kisebbségi pártok együttesen lépnek fel. Az újvidéki Scan Közvélemény-kutató Ügynökség becslése szerint a magyarok esetleg megszerezhettek volna öt képviselői helyet akár külön-külön, akár együtt, de csak abban az esetben, ha a Vajdaság egységes választókerületet képez. Ebben az esetben a Vajdaság Koalíció nem négy, hanem nyolc képviselőt juttat a parlamentbe, Seselj radikálisai négygel kevesebb, a VMSZ két, esetleg három, az Ágoston-féle VMDP egy, a Páll-féle VMDK pedig szintén egy mandátumot szereznek. Igen ám, csak hogy ez a hatvanszázalékos arány nem felel meg a VMSZ-nek. Így történt, hogy a szórványhelyzetben élő magyarok egyetlenegy képviselőt sem tudtak bejuttatni a köztársasági parlamentbe.

- 11 Szekeres László, a VMSZ funkcionáriusa megrázó képet festett a jelenségről. Naplójegyzeteiben leírja a jövőbeli VMSZ-tisztségviselők egyik zártkörű megbeszélését a szakadás előestéjén. A leírás kegyetlenül rávilágít a nemzeti retorika mögött rejlő anyagi érdekekre, az elit konfliktusának igazi okára. „Hódi: Nincs baj a kréta körül. Odaátról kell tiszta lapot kapni és akkor Ágostontól megkérdezni, mit akartatok? Hol vannak a kézre adott, zsebbe csúsztatott nagy összegek? A 300-400 ezrek?! Dudás: Külföldön, Magyarországon és a nyugati szórványmagyarság körében megszűnt az eddigi bizalom. Hódi: 'Bandi' eddig is sok pénzforrást záratott le. Ispánovics: Nagyon veszélyes a mostani helyzet. Nincs elegendő, tisztán megfogalmazható adat. Ilyen körülmények között veszélyes közgyűlést tartani. Hódi: Éppen most, minél gyorsabban le kell számolni velük. Veszélyes pozíciókat töltenek be. A közgyűlés forgatókönyvében mulhat sok minden. Például a javasolt napirendből hiányzik az a pont, ami a beszámolót követően vitát irányozna elő. Nagyon is világos, hogy miért nem akarnak vitát nyitni.” (Szekeres László: VMDK-s voltam. *Magyar Szó*, 1995. június 28.)
- 12 Csubela Ferenc, a VMSZ első elnöke a pártta alakulás után biztosította a közvéleményt, hogy ez a demokrácia ügyét szolgálja. „Tanuljuk a demokráciát. Évtizedekkel mérhető a lemaradásunk a polgári társadalomtól. A vajdasági magyar ember lemaradása különösen érezhető. Ennek az egész dolognak a lényege a másság, a másként gondolkodás tisztelete és megbecsülése. Ez viszont mostani körülményeink között elég nehezen megy. Mi gyakorlatilag ennek a másságnak a tiszteletét és megbecsülését juttattuk kifejezésre a platformosodással. Elértük, hogy természetes, magától értetődő dolognak tekintsük: szervezetünkön belül is kialakulhatnak ellentétes nézetek. Eszünk ágában sincs megsemmisíteni, megbélyegezni vagy kiátkozni azokat, akik másként gondolkodnak. Ha meg akarjuk őrizni a VMSZ demokratikus jellegét, márpedig ez feltett szándékunk, akkor létünk meghatározó jellege csakis a tolerancia lehet. Adott esetben a Kereszténydemokrata Mozgalom a VMSZ tagja, de teljesen független. Nem is akarunk beavatkozni a munkájukba.” (Gyűlölködő világunkban kell helytállni. Közgyűlés utáni beszélgetés Csubela Ferencsel, a Vajdasági Magyar Szövetség újraválasztott elnökével. *Magyar Szó*, 1995. június 22.) Azóta nagyot fordult a világ. A párton belüli tisztogatások folyamán kizárták a Kereszténydemokrata Mozgalom tagjait a vezetőségből, a mozgalom vezetőjét megfosztották polgármesteri tisztségétől, a platformosodás lehetőségét pedig megszüntették.
- 13 A szélsőséges kijelentésekben bővelkedő szerbiai közéletben is ritkaságszámba megy, hogy a nemzetből való önkéntes kivonulással vádoljanak meg értelmiségieket azért, mert nem jelentek meg egy pártvédnökség alatt rendezett szaktanácskozáson. A Magyarországi Tudományos Társaság, a Vajdasági Magyar Művelődési Szövetség és a szabadkai polgármesteri hivatal szervezésében, a VMSZ patronálásával Szabadkán tanácskozást tartottak „Nemzeti megmaradásunk stratégiája” címmel. A tanácskozás homlokterében oktatási kérdések álltak. A vezérszónokok a VMSZ funkcionáriusainak soraiból kerültek ki. A szervezők valószínűleg elégedetlenek voltak az újvidéki résztvevők számával, ezért Kasza József pártelnök megnyitóbeszédében fontosnak tartotta leszögezni: „Ahhoz, hogy közösség legyünk, Újvidéknek nem szabad lenéznie és megvetnie a »provinciát«, legalábbis akkor nem, ha az újvidéki magyar értelmiség is a vajdasági magyar értelmiség részének tartja magát Saját lelkiismeretükkel és a vajdasági magyarság előtt kell elszámolniuk azoknak az újvidéki értelmiségieknek, akik lemondták mai részvételüket, sőt keresztbe szerveztek ennek a tanácskozásnak. De senki sem kényszeríthető arra, hogy egy közösség tagjának érezze magát, és egy közösség megmaradása céljából cselekedjen, ha erre maga nem érez belső késztetést.” (*Magyar Szó*, 1997. május 18.) Egyetlenegy pártelnök sem mondhat véleményt arról, hogy ki tanozik egy nemzeti közösségbe, és ki nem, kompetenciája csak addig terjed ki, hogy ki lehet pártjának tagja, és ki nem. A legkevésbé sem tartozhat a kizáró okok közé egy tanácskozásról való távolmaradás. De hogy nem ez az igazi kérdés, azt bizonyítja a szabadkai visszhang is. Pár nap múlva a nevezetes tanácskozás után a Nép körben „Csengőszó a magyar közoktatásán” címmel megrendezett tanácskozáson lett volna alkalom beszélgetni e témáról. A *Magyar Szó* tudósítója beszámolt arról, hogy „e sorok íróján kívül senki sem jelent meg”. (Érdeklődés hiányában elmaradt... *Magyar Szó*, 1997. május 23.) Azután ugyancsak Szabadkán a magyar nyelv és irodalom középiskolai tantervét vizsgálták meg. „Az összejövetelen, sajnos, csak három gyakorló pedagógus volt jelen.” (Megérett a változásra. *Magyar Szó*, 1997. május 28.)
- 14 A jugoszláviai magyarság szomorú megosztottsága a közpénzek feletti hatalom körüli marakodás nyomán következett be. A hatalomgyakorlás szempontjából döntő kérdés, hogy ki végzi az anyaországi támogatás belső elosztását. Amint később kiderült, ez meghatározza a pártok további erőviszonyát, és biztosítja a

- hatalmat a civil szféra felett. Ennek következménye, hogy a civil szféra és a pártok között mindmáig tisztázatlan a viszony.
- 15 Az 1994-es magyarországi választások után Horn Gyula miniszterelnök utalt erre a jelenségre. „Miért csinálja az MDF azt, hogy feltételekhez köti a határon túli magyar szervezetek támogatását? Többek között olyan feltételekhez, hogy csak velük, az MDF-fel működjenek együtt” (*Kritika*, 1994/5.). Pár hónap múlva Páll Sándor konstatálta ugyanezt a jelenséget: „(Páll) Rámutatott, hogy a VMSZ-es urak arra használták föl tekintélyüket és politikai pozíciójukat, hogy közvetítsenek a vajdasági magyarság és az anyaország között, de oly módon, hogy a pénz egy része a saját zsebükben maradjon. Dr. Páll hangsúlyozta, hogy az MDF egyes politikusainak az volt a tervük, hogy tönkretegyék, felbomlasszák a vajdasági magyarság nyakas kis szervezetét, mert a VMDK mindig önálló politikát folytatott. Dr. Hódi Sándor szerepe mindebben az volt, hogy a kapott pénzek révén szavatolja az MDF politikai befolyását, illetve azt, hogy a VMDK az MDF kihelyezett tagozata legyen. Páll elmondta még: sajnós, a most hatalmon levő Horn-kormány egyes tagjai is ugyanazt csinálják, mint a magyarországi választások előtt az MDF. Nyomatékosította: az, amit nem tudott elérni Slobodan Milosevics és Szerbia, megtette a Magyar Demokrata Fórum és a Magyar Szocialista Párt.” (Nyíljanak magyar tagozatok Becskerekén. *Magyar Szó*, 1994. december 4.) A VMSZ részéről Csubela Ferenc a következőképpen látja a magyar pártok meghatározó jelenlétét a jugoszláviai magyar pártéletben: „Az elnökségünk, a tanácsunk és a tagságunk is inkább Magyar Demokrata Fórum felé hajlik. Elég komolybíró szavak hangzanak el az MSZP felé.” (Csubela Ferenc: Látjuk, rosszul hat, hogy a VMDK kettészakadt. *Magyar Narancs*, 1995. szeptember 7.) Bizonyos idő után változott Csubela Ferenc véleménye. Örömmel konstatálta, hogy Törzsök Erika a magyar kormányzat és a Határon Túli Magyarok Hivatala nevében a VMSZ mellett tette le a garast. (Gyűlölködő világunkban kell helytállni. Közgyűlés utáni beszélgetés Csubela Ferencsel, a Vajdasági Magyar Szövetség újraválasztott elnökével. *Magyar Szó*, 1995. június 22.) Ezzel a civil társulások élén és a sajtóban elkezdődött a visszarendeződés, vagyis a visszatérés az egypárti irányításhoz.
- 16 Zoran Djindjic: O nemogućnosti „civilnog društva” u socijalizmu. In: *Jugoslavija kao nedovrsena država*. Knjizevna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.
- 17 1961-ben a Vajdaság aktív lakosságának 55,8 százaléka a mezőgazdasági szektorban dolgozott. 1971-ben ez a réteg már csak 44,2 százalékot tett ki. Mintegy 110 000 embert érintett a változás. (Ruza Petrovic: *Demografski razvitak Vojvodine*. Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje, Novi Sad, 1973.) Mivel a vajdasági magyarok körében a földművelés uralkodó foglalkozási ágazat volt, ez a változás különösen őket érintette. Az iparosítással járó népességmozgás később sem csökkent, és meghatározta a magyarok felgyorsuló asszimilációját a hetvenes években. Jelentős részük olyan új civilizációs helyzetbe került, amelyre nem volt felkészülve. Ennek tünete az is, hogy a véleményformáló értelmiség mind a mai napig a falusi életmód tisztaságát, ártatlanságát, az agrártársadalom erkölcsi fölényét népszerűsíti. Az értelmiség saját sebeit gyógyíttatta, miközben a magyarok tízezrei az átalakulás kínjait szenvedve keresték az új kultúrát.
- 18 Az anyaországi támogatások újraelosztása automatikusan megteremti ezt a helyzetet, és lehetetlenné teszi a civil szféra önálló fellépését. A kisebbségi társulások ki vannak szolgáltatva a pártoknak.
- 19 E monopólium a legközvetlenebbül a média felett gyakorolt hatalomban nyilvánul meg. Szerbhorváth György felmérte, hogy milyen terjedelemben és gyakorisággal foglalkozik a *Magyar Szó* a jugoszláviai magyar pártokkal. A következőket állapítja meg: „... a Magyar Szó is egy eklatáns pártlap lett. Tehát semmiképpen sem az, mint aminek feltünteti magát. Amennyiben Szerbia szégyene az, amit a Belgrádi Televízió művel, úgy a vajdasági magyarok szégyene az, hogy két politizáló lapunk, a MSz (Magyar Szó) és a SzHN (Szabad Hét Nap) ugyanolyan undorító módon szolgálja ki a legnagyobb VM (vajdasági magyar) pártot.” (Szerbhorváth György: Vajdasági magyar Tarka-Farka. *Új Symposion*, 1997. július-október.)
- 20 Mirnics Károly demográfiai adatai szerint a vajdasági magyarság körében továbbra is nő a vegyes házasságok száma, annak ellenére, hogy a szerbek között érezhetően megnövekedett a kisebbség tagjai iránti bizalmatlanság. A következőket írja: „... csak 1981 és 1993 között 37 százalékkal csökkent a magyarok közötti házasságkötések száma. Mint tudjuk, 1989-től kezdve politikai érdekszervezet működött, amely célul tűzte ki az önazonosság tudatának erősítését. Ennek azonban nem volt kohézióerősítő hatása a magyarok mindennapi életében és meglátásaiban. A homogén házasságkötések száma nem növekedett, s ennek nemcsak objektív, hanem elsősorban szubjektív okai lehettek: a politikai tevékenység kizárólag fórumjellegű volt, nem volt ráhatása a mindennapi életre, nem hatolt be, vagy elmaradt a hatása a művelődési élet konkrét formáiban. A változások ugyanis nem jöhetnek létre, ha nem magában az életfilozófiában és meglátásban jelentkeznek.”
- 21 Sziveri Rezső oktatásügyi tanácsos szerint Szabadkán évente mintegy 300 diákkal kevesebb tanuló iratkozik be az elemi iskolák magyar tannyelvű tagozataira. (*Magyar Szó*, 1997. január 5.)
- 22 A Szövetségi Statisztikai Hivatal 1996-ban közzétett adatai szerint a Vajdaságban 261768 szavazati joggal rendelkező polgár él. 1990-ben, az első többpártrendszerű köztársasági választásokon a VMDK 132726 szavazatot, 1992-ben a szövetségi választásokon 106831 szavazatot, 1992-ben a köztársasági választásokon 140825 szavazatot kapott. Ez volt a csúcs, ezután kezdődik a hanyatlás. 1993-ban, a köztársasági

választásokon a VMDK 85994 szavazattal öt képviselőt küldött a köztársasági parlamentbe. 1997-ben, ugyancsak a köztársasági választásokon a kisebbségi pártok együttvéve kaptak 85755 szavazatot, és négy képviselőt küldtek a parlamentbe. A fő baj tehát nem az, hogy több kisebbségi párt van, hanem az, hogy a magyarok nagy többsége vagy nem járul az urnák elé, vagy más pártokra szavaz. Ráadásul nem arányosan csökkent a választók részvétele, hanem legerőteljesebben azokon a területeken, ahol a magyar elit van hatalmon. A magyar vezetők elismerték, hogy szavazóik egy része átpártolt Seseljhez, bizonyára a szociális demagógia hatására, de azért is, mert a magyar pártok nem képesek a magyarság szegényebb rétegei számára hiteles programot megfogalmazni. Tehát megismétlődik a két háború közötti helyzet: miközben a magyar elit csoportjai egymással vannak elfoglalva, a bankokat és az alapítványokat kívánják ellenőrizni, a magyar választók tömegesen fordulnak a radikálisok felé. (Csuka János: *A délvidéki magyarság története 1918-1941*. Püski, 1995.)

23 Vladimir Ilic-Slobodan Cvejic: *Nacionalizam u Vojvodini*. Narodna biblioteka, Zrenjanin, 1997.

24 Ezt a tételt Hódi Sándor fogalmazta meg a legvilágosabban: „Nemzeti közösségként a vajdasági magyarság is jogtalan hátrányt szenved, nincsenek közösségi jogai, nem rendelkezik saját anyagi javakkal és intézményekkel, mint egyéneknek azonban tágabb terük nyílik saját érdekeik érvényesítésére. A teher magára a nemzeti közösségre nehezedik, nem az egyénekre. Az egyének hátránya, frusztráltsága, fenyegetettsége csoport-hovatartozásukból ered, nemzeti sorsvállalásukhoz kötődik. Feladva vagy feledve - nemzeti kötődésüket, közös nemzeti érdekeiket, gyakorlatilag nincs akadálya a magyarok beilleszkedésének és társadalmi felemelkedésének. Ennek következménye a nagyméretű asszimiláció, ami viszont a nemzeti közösség további porladásához vezet.” (Hódi Sándor: Közös érdek- közösségi cselekvés. *Napló*, 1997. május 9.) A gondolatmenet vitatható pontja az egyéni és a nemzeti érdek merev szembeállítás: eszerint létezik egy tiszta, magasabb rendű közérdek, amelyet az egyén önző, alacsonyabb rendű személyes érdekből megtagad, nem hajlandó érte kockáztatni vagy áldozatot hozni. Hódi észrevételének erénye, hogy megkérdőjelezi a hagyományos kisebbségi retorikát, annak minden illúziójával együtt, de éppen az illúziókkal való leszámolás után következik a kisebbségi magyar civil társadalom realitásának körülírása. Az egyén és a nemzet szétválasztása arra utal, hogy a nemzetfogalom túlságosan normatív, illetve elvont. A realista nemzetfelfogás viszont nem zárja ki az érdeket, s elismeri, hogy a különböző csoportok és rétegek különbözőképpen érzékelik nemzeti önazonosságukat. Társulási készségüktől függ, hogyan tudják közös érdekeiket megfogalmazni. A plurális nemzettudat épp sokszínűségével, a személyes érdekek iránti érzékenységével képvisel hatékony erőt.

Conference on civil society at the central-european institute

18-19 September 1997

There is renewal in the scientific and professional methodology in the research work that has been carried out in the Central-European Institute of the Teleki Foundation in Budapest. The major goals of this research has been re-focused in the sense that a greater emphasis is laid on the scientific evaluation of Hungary's position in the Central and East-European region. Special attention is given to the analysis of the major social, political processes of the 90s. The inter-connectedness of the European integration, civil society and regionalism, as reflected in the research projects of the Institution, are considered to be of high importance. In the autumn of 1997 the major conclusions of these research projects were presented within the framework of a conference entitled 'Civil Society in Central- and East-Europe: a Historic and Social Perspective'. In the two-days conference, expert participants from Hungary and abroad, including János Martonyi, György Rabár, Jürgen Kocka, László Péter, as well as members of the Cultural and Anthropological Workshop of Csíkszereda/Miercurea-Ciuc (Romania) and of the Mercurius Society from Pozsony/Bratislava (Slovakia), centered their discussions around three major topics: (1) The analysis of the civil society from a theoretical point of view including the re-visiting of the concept from a critical and historic perspective, (2) Various structures of the civil society as presented in the case studies from countries in the region, (3) Civic initiatives in the societies of the Hungarian minorities living in the neighbouring countries. The five articles herein, try to present a selection of the various views presented in the conference across the major topics: The Concept of Civil Society by József D. Lőrincz, The Civil Society versus the State. The Role of Civic Movements in the Democratic Transition of Hungary, Poland and the German Democratic Republic (1989-1990) by Máté Szabó, The Civil Society in the Czech Republic and Slovakia by Judit Hamberger, Civil Societies in Croatia and Slovenia: Differences Between Them by Imre Szilágyi and Minority and Civic Movements by László Végel.

TÁNCZOS VILMOS

Egy különös tanulmány a csángókról

1998. június 16-án a budapesti Inter-Európa Bank Rt. Szabadság téri székházában, a magyar köztársaság elnök és több nemzetközi diplomáciai, emberjogi szervezet képviselőjének jelenlétében mutatták be két bukaresti román szerző angol nyelvű füzetét a moldvai csángókról.¹ A háromezer példányban, tetszetős kivitelezésben megjelent munka az *International Foundation for Promoting Studies and Knowledge of Minority Rights* budapesti székhelyű alapítvány megrendelésére készült. Az összefoglaló elkészültét és megjelentetését az Inter-Európa Bank Rt. támogatta, amely az alapítványt is működteti.

Az ilyen jellegű összefoglalóktól elsősorban nem új tudományos eredményeket, hanem mindenekelőtt korrekte tájékoztatást várunk, ami által ezek a kiadványok közvetett módon hozzájárulhatnak egy-egy kisebbség identitásának és kulturális értékeinek megőrzéséhez. A szóban forgó munka azért is kiemelt jelentőségű, mert minden bizonnyal alapvetően befolyásolja majd azokat a nemzetközi politikai és emberjogi szervezeteket, amelyek tevékenységi köre érinti vagy érintheti a moldvai csángóságot.

Alább néhány fenntartásomnak adok hangot a két bukaresti szerző kiadványával kapcsolatban, mindenekelőtt azért, hogy a benne rejlő félretájékoztatásokra legalább a magyar közvéleményt és politikai elitet figyelmeztessem. Azt a nemzetközi közeget, amelyben ez az angol nyelvű kiadvány terjed, sajnos, kevésbé áll módomban befolyásolni.

1. Kikről beszélünk voltaképpen?

A szerzőknek mindenekelőtt arra a kérdésre kellene világosan válaszolniuk, hogy melyik is az a kisebbség, amelyikről beszélnek. A tárgy körülírása során klasszikus (és véleményem szerint ez esetben is alkalmazható) szempontokként a deklarált identitás, a nyelvi, vallási vagy más kulturális sajátosságok, esetleg az etnikai csoport eredete, táji-történeti tagolódása vagy megnevezése kínálkoznának, de a szerzők egyik szempont kapcsán sem fejtenek ki semmiféle határozott álláspontot, úgyhogy összefoglalójukból nem derül ki, végül is kiket tartanak csángóknak. Egy helyütt (8. o., 4. sz. jegyzet) mintha azt sugallnák, hogy a csángókat a 250 ezer moldvai katolikus között kell keresnünk, megjegyezve, hogy néhány kutató² számukat 200 ezer főre teszi. Ha ez így van, akkor már itt válaszolniuk kellene arra a kérdésre, hogy a moldvai katolikusok fennmaradó része miért nem csángó, továbbá ki kellene térniük arra is, hogy a csángóknak minősítettek milyen belső megoszlást mutatnak anyanyelvük, illetve a románságba való beolvadásuk tekintetében. A szerzők azonban mintha leplezni akarnák azt a tényt, hogy a csángónak minősített 200 ezer moldvai katolikus jelentős hányada még ma magyarul beszél. Saját számításaim szerint a magyarul is beszélő, tehát még teljesen nem asszimilálódott csángók száma valamivel 60 ezer fő felett van Moldvában.³

Ha nincsenek magyar eredetű, illetve magyarul beszélő csángók akkor nincs nyelvi és kulturális asszimiláció sem - a fentiek alapján ez már egészen logikus következménye a szerzőpáros szemléletének. A kiadvány egyik legnagyobb hiányossága, hogy a szerzők egyetlen szóval sem tesznek említést a csángóság rohamos asszimilációjáról, ami - akár erőszakos, akár spontán beolvadásnak minősítjük - létében fenyegeti az etnikum sajátos, igen archaikus kultúráját, beleértve a nyelvet is. Természetesen ugyancsak hiányzik annak megemlítése (elismerése?), hogy ez az asszimilációs folyamat, amelynek most a végső szakaszát éljük, a modern román nemzetállam létrejöttével egy időben, a XIX. század második felében erősödött fel, és ma sem függetleníthető a román nacionalizmustól.

De ha a szerzők nem akarnak tudni arról, hogy magyar jellegű hagyományos kultúrával rendelkező csángók is vannak Moldvában, voltaképpen kikről, miféle kisebbség védelmében

írták ezt az összefoglalót? Úgy tetszik, erre a kérdésre a demográfiai fejezetben találunk valamiféle választ, ahol a szerzőpáros a hivatalosan deklarált identitást tekinti objektív és mérvadó kiindulópontnak, megállapítva, hogy a csángók nagyobbik része az 1992-es népszámlálás alkalmával magát románoknak, másik része pedig magyarnak nyilvánította, és ezenfelül a felmérés 2165 olyan román állampolgárt is talált, akik magukat csángóknak vallották (11. o.). Ez a kijelentésük azonban fölöttébb homályos. Egyfelől elfelejtik, hogy a magát csángónak valló 2165 személyt a népszámlálás *az ország egész területén* regisztrálta, azaz ez a szám tartalmazza az Erdélyben magukat csángóknak vallókat is (lásd gyimesi, hétfalusi és Déva környéki csángók, illetve az erdélyi városokba telepedett moldvaiak), tehát a hivatalos adatok szerint a *moldvai* csángók száma valójában még ennél is kevesebb. Másfelől a tanulmányból sehol nem derül ki, hogy végül is hány csángó tartotta magát magyarnak a magukat románoknak vallók mellett. A román szerzőpáros munkájához kiegészítésképpen teszem hozzá, hogy az 1992-es népszámlálás a moldvai csángó településterület falvaiban mindössze 525 magyar nemzetiségű katolikust talált. Ha ezt a két számot (2165, illetve 525) a moldvai katolikusok össz-számához (közel 250 ezer fő) viszonyítjuk, az aránytalanság láttán a kiadvány következő kijelentéseit megtévesztőknek kell minősítenünk: „Általában a csángók magukat románoknak (a többségük) vagy magyaroknak vallották.” (11. o.) „Más falvaknak vegyes lakosságuk van, ahol néhány csángó románoknak vallotta magát, mások pedig vagy magyarnak, vagy csángónak (ez utóbbi két csoport beszéli a csángó dialektust).” (18. o.)

A kiadvány tehát elködösíti azt a tényt, hogy a magukat hivatalosan is magyaroknak vagy csángóknak vallók száma egészen jelentéktelen. A szerzők egy helyütt maguk is megemlítik, hogy a népszámlálási adatok hitelességéhez (páratlanságához, megbízhatóságához) kétség fér (24. o., 57. jegyzet), de a csángók fogalmának meghatározásakor mégsem találnak más szempontot, csakis a népszámlálások alkalmával deklarált nemzeti identitást. Ez az eljárás a csángó identitás kérdésének durva leegyszerűsítéséhez vezet, hiszen amint látjuk, a hivatalos román népszámlálások 1992-re - az 525 fő magyar és a mintegy kétezer fő csángó (nem magyar!) „bevallásával” - gyakorlatilag a „nulla változathoz” jutottak. Ezt a hivatalos álláspontot⁴ a szerzőpáros is elfogadja, holott munkájuktól, egy emberjogi kiadványtól, inkább azt várnánk el, hogy *rávilágítson a sajátos csángó identitás mibenlétére*, és magyarázza meg azt a tényt, hogy miközben gyakorlatilag a csángóság egésze románoknak nyilvánítja magát, a csángók jelentős része mégis kötődik a magyar nyelvhez és kultúrához. Ha ugyanis csak a magukat csángóknak (maximum 2165 fő), illetve magyaroknak (525 fő) vallók beszélnek Moldvában a „csángó dialektust” (értsd: magyar tájnyelvet), úgy, ahogy a kiadvány állítja, hogyan lehetséges az, hogy a moldvai katolikusok körében a folklórkutatók és nyelvészek az utóbbi évtizedekben hatalmas mennyiségű magyar anyagot gyűjtöttek? (Köztudott, hogy a moldvai csángó folklór a magyar népköltészet legarchaikusabb elemeit őrizte meg. Ezekről a kulturális értékekről kiadványok tömkelege tanúskodik Román nyelvű csángó folklórkiadványról ellenben mind ez ideig nincsen tudomásunk.) Ha nem létezik sajátos, a magyar kultúrához is kötődő csángó identitás, hogyan lehetséges az, hogy a moldvai katolikusok bizonyos része még ma is követeli magának a magyar nyelvű oktatást és a magyar egyházi szertartásokat? Ha kizárólag a hivatalos népszámlálási adatokból indulunk ki, hogyan tudjuk értelmezni azt a tényt, hogy miközben az 1948-as román népszámlálás mindössze 6618 magyar anyanyelvű lakost mutatott ki Moldvában, a Magyar Népi Szövetség magyar iskolák tömkelegét tartotta fenn a csángó falvakban?

A kiadvány egyik idevágó mondata ugyancsak téves információkat közöl: „A kommunista diktatúra első éveiben, 1947-1959 között, a Moldvában élő magyar csángók magyar nyelvű oktatásban részesültek, és vallásukat anyanyelven gyakorolhatták” - írják a szerzők (21. o.). A moldvai magyar iskolák valójában - az 1960-ban felszámolt létszempedi

kivételével - csak 1953 nyaráig működtek, sőt nagyobbik részük már korábban megszűnt. Anyanyelven gyakorolt hivatalos vallási élet pedig sohasem volt a moldvai csángók között, a jelzett időszakban különösképpen nem, hiszen 1940 után, a bécsi döntés ellenhatásaként, rendeletileg még azoknak a falvaknak a templomaiban is megszüntették a magyar éneklés lehetőségét, ahol ez a régi gyakorlat átvészelte a húszas-harmincas évek magyarellenes intézkedéseit.

A hivatalos népszámlálások szerint tehát a moldvai katolikusok mára teljesen elveszítették anyanyelvüket és magyarságtudatukat, ami a valóságban természetesen nincsen így. *A szerzők a román államnacionalizmus kezére játszanak akkor, amikor a csángók deklarált identitását tekintik kiindulópontnak, és nem akarnak tudomást venni azokról a nyelvi, kulturális sajátosságokról, amelyeket a hivatalos felmérések nem jelenítenek meg.*

A kiadvány - miközben a csángók deklarált identitását tekinti mérvadónak - elfelejti megemlíteni azt a sokak által jelzett tényt, hogy az 1992-es népszámlálást Moldvában a katolikus egyház erőteljes propagandája előzte meg. Ennek lényege abban a múlt század óta újra meg újra felemlgetett hamis szóetimológiában foglalható össze, hogy mivel a *római* katolikus (románul: *romano* catolic) vallás voltaképpen *román* katolikust (románul: *român* catolic) jelent, a csángók nyilvánítsák magukat románoknak. A magyar publicisták és kutatók arról is tudósítottak, hogy bizonyos falvakban a népszámlálási biztosok automatikusan, a nemzeti hovatartozásra való rákérdezés nélkül románként írtak be mindenkit, sőt akkor sem voltak hajlandók magyarként felvenni bizonyos személyeket, amikor a népszámlálás alanyai kifejezetten ragaszkodtak ehhez.

A kiadvány maga is tucatnyi olyan „Bákó megyei” falut sorol fel, ahol a szerzők szerint családi körben a csángók a „csángó”, illetve „csángómagyar” dialektust beszélnek (18. o.), ami a fentiek fényében önellentmondás, hiszen a tanulmány alapján is sejthető, hogy a nem románul is beszélők száma semmiképpen sem lehet csupán 2000-2500 fő. A tanulmányból kirajzolódó „földrajzi szempontú” behatárolás „apró” tévedésének minősíthetjük azt, hogy a felsorolt falvak közül négy valójában nem Bákó megyében található: Szabófalva (Săbăoani), Kelgyest (Pildești) és Újfalu (Traian) Neamț megyei, Jugán (Iugani) pedig Iași megyei település, ráadásul Jugánban már egy-két nagyon idős személy kivételével egyáltalán nem tudnak magyarul, Újfaluban is csak alig néhány személy. A „csángóul” tudó falvak sorába kíváncsokra viszont néhány nem említett Bákó megyei település, ahol valóban jól ismerik még a magyar (a szerzőpáros szóhasználatával: „csángó”, esetleg „csángómagyar”) nyelvet: Trunk (Galbeni), Lujzikalagor (Luizi Călugăra), Forrófalva (Faraoani), Somoska (Șomușca), Csík (Ciucani), Külsőrekecsin (Fundu Răcăciuni), Gajcsána-Magyarfalva (Arini), Lábnik (Vladnic), Szászút (Sascut-Sat), Frumósza (Frumoasa), Lárucu (Lărguța), Gajdár (Coman), Diószeg (Tuta), Szőlőhegy (Pârgărești), Újfalu (Satu Nou), Szitás (Nicorești), Gorzafalva (Grozești). Mindezek olyan, a szerzők által nem említett falvak, amelyek jól ismertek a csángókutatók előtt.

A román nacionalizmus egyik ideológiai-taktikai premisszája a magyar etnikum megosztását célozza, ezért ez a nacionalizmus előszeretettel beszél romániai magyarokról, székelyekről és csángókról. A kiadvány szerzői ehhez az ideológiai hagyományhoz csatlakoznak, amikor következetesen „csángó dialektust” beszélőkről írnak. Ezt a fölöttébb homályos, ellentmondásos terminust ráadásul a magyar identitást vállalók (ezek száma, mint láttuk, alig több mint ötszáz fő) további megosztására alkalmazzák. A következő - zavaros - kijelentést teszik: „Azok a csángók, akik magyar identitásúaknak vallják magukat, szintén megosztlanak. Egy részük a magyar kisebbséghez tanozónak vallja magát, miközben egy archaikus magyar nyelvet beszél, amelyet csángó dialektusként ismerünk; mások, akik ugyanezt a régi magyar nyelvet beszélnek, magukat magyar eredetű csángóknak tartják.” (111. o.) Egy helyen tehát elismerik, hogy a csángó dialektus egy régi magyar nyelvváltozat, egy másik helyen pedig a „csángó nyelv” sajátosságaiból - D. Martinaș nyomán - arra

következtetnek, hogy ez a nyelv az Erdélyben erőszakkal elmagyarosított románok nyelve (15-16. o.). De bármi is a helyzet ezzel a bizonytalan fogalommal, arról végképpen nem esik szó a kiadványban, hogy a magukat hivatalosan románoknak vallók között is tömegesen vannak olyanok, akik ezt a „csángó dialektust” beszélik.

2. A csángó múlt, az eredetkérdés

A szerzők úgy vélik, hogy kisebbségvédelmi és emberjogi szempontból egy etnikai csoport eredete irreleváns akkor, amikor az illető közösség aktuális polgári, politikai, gazdaság és kulturális jogairól beszélünk (19-20. o.). Ha ez valóban így volna, akkor sem tenné fölöslegessé az illető kisebbség eredetének és múltjának ismeretét, hiszen egy teljesen ahistorikus szemlélet alapján a mai identitást meghatározó tényezők nehezen értelmezhetők. A szerzők maguk is ennek az alapelvnek megfelelően cselekednek, amikor munkájuk első felében a népcsoport nyelvi-etnikai eredetét, táji-történeti tagolódását ismertetik, a történeti demográfiai viszonyok alakulásáról, a *csángó* népnév etimológiájáról stb. beszélnek. Mivel az elmúlt évszázad folyamán a csángó kutatók épp ezeknek a „hagyományos” tudományos kérdéseknek szentelték a legnagyobb figyelmet - ezzel szemben a csángó identitás tényleges mibenlétének „modernebb” problematikájával jóval kisebb szakirodalom foglalkozik -, joggal várhatnánk el a szerzőktől, hogy a legújabb tudományos eredmények ismeretében, szakszerűen foglaljanak állást ezekben a kérdésekben.

Ehelyett azonban a legkülönbözőbb tudományos vagy áltudományos álláspontok egymás mellé helyezését kapjuk. A szerzők párhuzamosan és sommásan igyekeznek bemutatni a csángó etnikummal kapcsolatos elméleteket, de sajnos nem tudnak biztonságosan tájékozódni a szakirodalomban. A hiteles román és magyar tudományos eredményeknek csak bizonyos részét ismerik, s a megbízható tudományos eredményekkel egy sorban, velük egyenrangúként említenek megcáfolt romantikus elméleteket (például Gegő E. és G. D. Cioreanu kunelmélete, N. Iorga törökelméletét, Atila de Gérandó vagy Jean Tatrosi elméletét, akik szerint a csángók Moldva őslakói stb.), sőt újabb, teljesen tudománytalan téziseket is.

Az elfogulatlanság és pártatlanság azonban csak látszólagos. Szembeötlő, hogy bármilyen részkérdésről legyen is szó, a legnagyobb hangsúlyt és terjedelmet mindenütt D. Mărtinaș hírhedt könyvének tételei kapják, amelyeket a szerzők a legcsekélyebb kommentár és kritikai megjegyzés nélkül ismertetnek. (Eszert a csángók erdélyi románok voltak, akiket Erdélyben magyarosítottak el, de ez csak félig sikerült - ezzel magyarítható nyelvük kevert jellege -, mert a nemzeti elnyomás elől a XVII-XVIII. században Moldvába menekültek.) A szerzők egyetlen mondat erejéig sem határolódnak el ettől a dilettáns, nacionalista elmélettől, sőt sok helyen úgy veszik át a könyv bizonyos gondolatait, hogy nem is hivatkoznak rá.

A Mărtinaș-féle teóriát a csángó dialektus nyelvi jellegzetességei „támasztják alá”, amelyek állítólag az erdélyi románságnál megtalálhatók, de a moldvai románok nyelvéből hiányzanak. Mivel az elmélet bizonyítása a kiadványban csupán néhány nyelvi adatra támaszkodik, pár mondatban kitérünk ezekre az argumentumokra.

a) Az egyik bizonyíték az lenne, hogy bizonyos csángó nyelvjárásokban az *s* hangot *sz*-nek, a *zs* hangot pedig *u*-nak (!) ejtik, ami „nem magyar eredetükre utal”. (16. o.)

A magyar nyelv tudomány álláspontja az, hogy az úgynevezett „sziszegő” ejtés (*s* helyett *sz*) középkori magyar nyelvi sajátosság. Az egyik elmélet szerint az ómagyar korban ugyanis kétféle magyar nyelvjárás, egy *s*-ező és egy *sz*-ező létezett. Ennek meglétére utalnak például a *sző-sővény*, *szőr-sőrény* rokon etimonú szavaink. A középkori telepítésű moldvai magyar falvak lakossága - az északi, illetve déli csángók - azt az *sz*-ező dialektust vitte magával, amelynek nyomai a moldvai magyar nyelven kívül a szlavóniai és a burgenlandi magyar nyelvben, tehát a legarchaikusabb magyar nyelv szigeteken is megőrződtek. Nem igaz tehát a kiadványnak az az állítása, hogy ez a nyelvi jelenség ismeretlen a magyar

nyelvjárásokban. Ellenben az *s* fonéma *sz* realizációját az erdélyi román nyelvjárásokban sehol sem lehet kimutatni, így - a szerzők állításával ellentétben - a Bánságban és Olténiában sem (16. o.). Ez a csángó nyelvjárási sajátosság is a népcsoport középkori magyar eredetének egyik bizonyítéka.

A *zs* hang *u*-ként (!) való ejtését (uo.) sem a moldvai csángómagyar, sem az erdélyi román nyelvjárások nem ismerik, egy ilyen fonémarealizáció ugyanis ellentmondana a fonetika törvényszerűségének, merő nyelvi képtelenség. (A kiadvány nem is idéz erre egyetlen példát sem.) Úgy vélem, ezúttal egyszerűen a források hanyag kezeléséről van szó, hiszen az egyik román nyelvésznek Mircea Borcilănak valóban van egy tanulmánya, amelyben az *s* hang *sz*-ként, illetve a *zs* hang *z*-ként (és nem *u*-ként!) való ejtéséről értekezik (Un fenomen fonetic dialectal: rostirea lui *ș* ca *s* și a lui *j* ca *z* în graiurile dacoromâne. Vechimea și originea fenomenului. *Cercetări de lingvistică*, X 1965. 2.), de ennek a tanulmánynak D. Mărtinaș még a címét sem tudta helyesen lemásolni (ő volt az, aki hírhedt könyvének angol rezüméjében a *z*-t elsőként *u*-nak „látta”; 175. o.), és nyomában a bukaresti szerzőpáros is tévedett.

b) A moldvai csángó nyelv és az erdélyi román nyelv rokonságának másik, ezúttal nem hangtani, hanem szótani-alaktani „bizonyítéka” az lenne, hogy a csángók „néhány erdélyi archaizmust őriztek meg” (16. o.). A kiadvány szerzői ezt a jelenséget egyetlenegy adattal példázzák: eszerint a ‘sógor’ jelentésű csángó *ler* szó a latin *levir-ből* származik, amely - a csángón kívül - „az összes román dialektusból kiveszett”, természetesen beleértve az erdélyieket is (uo.).

A csángók *lér* szavát azonban nagyon jól ismerik a magyar nyelvjárások és a történeti magyar nyeli is. Pais Dezső nyomán a magyar nyelvtudomány - ideértve az összes akadémiai kiadványokat, szótárakat is - valóban a latin *levir*-ből származtatja, amely a ‘nővér vagy anyai nagynéni férje’ jelentésben közvetlen átvétel révén honosodott meg a középkori magyar nyelvben. A szó első írásos előfordulása 1395-ből származik, és a Besztercei Szójegyzékben található. (A félreértések elkerülése végett: a jegyzéket Besztercén találták meg, de keletkezésének nincs köze Erdélyhez.) További magyar történeti adataink 1405-ből (Schlāgli Szójegyzék), 1418-ból (Rotenburgi János Magyar Nyelvmestere), 1570-ből (Petőpolyai Tyukovit Horvát Ferenc egri kapitány végintézkedése; in: *Régi Magyar Nyelvmélekek*, II. 216.), 1572-ből (Zsélyi Szójegyzék) és több más, XVI. század eleji forrásból (Peer Kódex, Leveles Tár I.) származnak, hogy csak a legelső előfordulásokat említsük.⁵ A nyelvjárások ezt a szót (révváltozatban is, de szintén ‘sógor’ jelentésben) Moldván kívül mindenekelőtt ugyancsak Szlavóniában őrizték meg.⁶ Ezek után jogos a kérdés: hogyan lehet egyetlen olyan szó a csángó etnikum román eredetének döntő bizonyítéka, amely egyáltalán nem található meg sem a román nyelvjárásokban, sem a román történeti forrásokban, ellenben századok óta jelen van a magyar nyelv változataiban? Egy adat a tudományban nem adat. Egy hamis adat pedig különösen nem az.

A moldvai csángó nyelvjárás kutatásával a legrangosabb magyar nyelvészek (Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, Rubinyi Mózes, Csűry Bálint, Szabó T. Attila, Márton Gyula, Benkő Loránd, a finn Wichmann György stb.) foglalkoztak, akik szakszerű, tudományos közleményekben fejtették ki nézeteiket. Ezek után érthetetlen, hogy a kiadvány oldalakon át egy dilettáns román nacionalista propagandakiadvány (D. Mărtinaș) hiteltelen állításait ismétli meg minden kritika nélkül, úgy, hogy a fenti tudósok munkáira egyáltalán nem hivatkozik.

A moldvai katolikusokkal foglalkozó román szerzők között ugyancsak szép számmal akadnak olyanok, akiknek nevét méltán hiányolhatjuk a kiadvány jegyzetanyagából. A teljesség igénye nélkül, műveik megjelenésének időrendi sorrendjében sorolok fel néhányat azok közülük, akiknek gondolataival szívesen találkozónék egy ilyen összefoglalóban: D.

Cantemir, G. I. Lahovari, Gh. Rosetti, C. Auner, C. I. Filitti, R. Cădea, Gh. Năstase, Gh. Călinescu, Gh. Moisescu, P. Râmneanțu, C. C. Giurescu, M. Crăciun stb.

3. Hogyan kezeljük a történeti forrásokat?

A kiadvány szerzői nem tartják indokoltnak a *csángómagyar* terminus használatát a *moldvai katolikusok* megnevezésére. Azt állítják, hogy ez az etnikum a történelem folyamán is kényelvű volt, azaz a román és a magyar nyelvet mindig is egyaránt használta. „Régi gyökerű konfúzió, hogy összemoszák a moldvai katolikusokat és a magyarokat. A két fogalom bizonyos mértékig természetesen fedi egymást, mivel az összes csángó (akiket sok szerző magyaroknak tekint) katolikus. De a moldvai katolikusok nagy hányada román, és ez így volt már elég régen is” - írják a 29. számú jegyzetben (14. o.). Állításukat egyetlen történeti adattal, egy Del Monte nevű olasz misszionárius 1671-ben kelt jelentésének egyik részletével próbálják bizonyítani. A forrás szövegét így parafrázálják: „Például már 1671-ben Del Monte olasz misszionárius rámutatott, hogy a moldvai katolikusok anyanyelve román, hozzátéve, hogy a magyar nyelv szintén szükséges.” (Uo.) A kiadvány egyik kulcsmondatáról lévén szó, érdemes idézni az eredeti olasz szöveget: „... 7. La Provincia di Moldavia, subiace al domino di un Principe della nazione Vallacha; ma tributario al Turco. 8. Che linguaggio vi sij necessario. Il Vallacho e proprio il nativo; ma perche anco in detta provincia vi sono dei Ungheri, ancoravi e necessario la lingua Ungarica.”⁷ Azaz magyarul: „... 7. Moldvának román nemzetbeli uralkodója van, aki adófizetője a töröknek. 8. Az ország nyelve a román, mivel azonban magyarok is élnek itt, szükséges a magyar nyelv is.” (Benda Kálmán ford., i. m. 639. o.) Tehát a hivatkozott helyen szó sincs arról, hogy bizonyos moldvai katolikusok anyanyelve román lenne, a forrás *az egész országrész* (la Provincia di Moldavia) általában vett románnyelvűségéről beszél (!), megegyezve, hogy a katolikusok jelenléte miatt a magyar nyelv ismerete is szükséges.

A szerzők „ugyanilyen irányban” értik félre egy másik, 1781-ben kelt moldvai helyzetjelentés egyik megjegyzését, amely arról tudósítja Batthyáni Ignác erdélyi püspököt, hogy a „csángó-magyarok” (!) sajátosan beszélnek magyarul. Az eredeti latin szöveg „multo blesus” kifejezése ugyanis a csángók „sziszegő”, „selypítő” nyelvjárására (lásd például az *s* és *zs* hangok *sz*, illetve *z* ejtését) utal (a latin *blaesus* szó jelentése: ‘selypítő’, ‘pösze’), és semmiképpen sem értelmezhetjük úgy, hogy a moldvai katolikusok román anyanyelvűek lévén, nem tudnak jól magyarul (15. o.). A Moldvát járó „misszionárius” tehát jól érzékeli az archaikus moldvai magyar tájnyelv és az erdélyi magyar köznyelv különbségeit, ami egészen természetes, hiszen arról a Zöld Péter nevű székely katolikus plébánosról van szó, aki a madéfalvi székelygyilkolás (1764) után négy évig Moldvában bujdosott, és aki a püspök felkérésére készített jelentésében kifejti azt a nézetét, miszerint a moldvai „csángómagyarok” közé az olasz misszionáriusok helyett magyar papokat kellene küldeni.⁸

A XVII-XVIII. században Erdélyből érkező menekültekről szólva a szerzők minden alap nélkül állapítják meg, hogy „többségük csángó volt, de voltak székelyek is” (29. sz. jegyzet). Ezzel azt sugallják, hogy a katolikus székelyek mellett „csángóknak” nevezett katolikus románok is érkeztek Moldvába. Katolikus erdélyi románokról azonban a XVIII. század elején megvalósult vallási unió előtt nem tudnak a korabeli történeti források, és arról sincs tudomásunk, hogy a görög katolikus hitre tért erdélyi románságnak a XVIII. század folyamán Moldvába kellett volna menekülnie. Amint a történészek kimutatták, a vallási unió - csakúgy, mint a határország XVIII. század végi felállítása - az erdélyi román jobbágyság számára a társadalmi és szellemi felemelkedés lehetőségét jelentette.⁹

A kiadvány, miközben - egyáltalán nem meggyőző módon - a történeti források szövegeinek hibás értelmezésével igyekszik bizonyítani a moldvai román katolikusok történelmi létezését, nem említi meg, hogy ugyanezen forrásokban adatok tömkelege

található arra vonatkozóan, hogy a XVII-XIX. század folyamán a moldvai katolikusok ragaszkodnak a magyarul tudó papokhoz, és a római *De Propaganda Fidei* szervezet idegen misszionáriusai helyett inkább az erdélyi ferencesek működését látnák szívesen Moldvában. Ilyen értelmű adatokat tartalmaznak a következő, XVII. századi dokumentumok, hogy a későbbieket ne is említsük: a bákói, tattusi és románvásári katolikusok levelei a De Propaganda Fidei kongregációhoz 1653-ból,¹⁰ a tatrosiak kérése a hozzájuk látogató Bandinus érsekhez 1648-ból,¹¹ Szabófalva és öt környező falu magyar nyelvű (!) panaszirata 1671-ből ugyanehhez a szervezethez,¹² a csöböröcsökiek kérelmei 1644-ből Beke Pál jezsuita misszionáriushoz, majd 1706-ból Rákóczi Ferenc követeihez.¹³

Ezeket a forrásokat románok által szerkesztett forráskiadványokban - mindenekelőtt az 1925-1939 között négy vaskos kötetben megjelent *Diplomatarium Italicum* sorozatban - is közreadták Horváth Antal csángó születésű plébános nemrég megjelentetett dokumentumgyűjteménye (*Strămoșii catolicilor din Moldova*, Sf. Gheorghe, 1994) román nyelven tette közzé a moldvai katolikusok történelmére vonatkozó alapvető fontosságú dokumentumokat, ezt a kiadványt azonban a szerzők egyáltalán nem használták fel.

4. Hogyan használjuk fel a történelmi adatokat?

A demográfiai jellegű források felhasználása ugyancsak tendenciózusan szelektív. A kiadvány idevágó fejezetében a szerzők csak az 1930 utáni népszámlálási eredményeket értékelik, és elmulasztják megjegyezni, hogy az 1859-es román népszámlálás szerint Bákó megye katolikus lakosságának 86,6 százaléka (25896 katolikusból 22426 fő) és Roman megye katolikus lakosságának 94,6 százaléka (15588 katolikusból 14736 fő) még magyarnak vallotta magát.¹⁴ Tehát a XIX. század derekán a két nagy csángó tömb etnikai viszonyai még a mai székelyföldi állapotokhoz voltak hasonlíthatók, hiszen ekkor a katolikus lakosság zöme még a román népszámlálás adatai szerint is magyarnak vallotta magát.

A következő, 1899. évi moldvai népszámlálás sajnos nem vizsgálta az anyanyelvi-nemzetiségi viszonyokat. A népszámlálás hiányosságait azonban valamelyest pótolja az 1898-1902 között öt kötetben megjelent *Marele Dicționar Geografic al României* (Románia Nagy Földrajzi Szótára) című igényes szerkesztésű tudományos munka, amely helységek szerinti bontásban tesz közzé hivatalos forrásokból származó nemzetiségi adatokat. Az ebben közölt demográfiai adatok alapján arra következtethetünk, hogy a magukat magyaroknak valló moldvai katolikusok arányszáma a XIX. század második felében visszaesett, de még mindig igen jelentős volt.¹⁵ Ezt az alapvető román forráskiadványt sem hasznosítja a tanulmány, hiszen a hivatalos XIX. századi román közlések ismeretében a szerzőknek le kellett volna vonniuk azt a következtetést, hogy a moldvai magyar katolikusok korábbi spontán asszimilációja a XIX. század végén létrejött modern román nemzetállam asszimilációs politikája következtében gyorsult fel.

A kiadvány által idézett 1930-as, 1956-os és 1977-es román népszámlálások közölt számadatait (1213. o.) csak nagy óvatossággal kezelhetjük, hiszen a szerzők figyelmen kívül hagyják azt, hogy az adminisztratív egységek határai a népszámlálások között megváltoztak, tehát a különböző földrajzi területekre vonatkozó demográfiai adatok egymással nem vethetők össze. (Például: az 1956-os tartományi beosztás adatai nem feleltethetők meg az 1977-es megyei beosztásnak; az 1977-es és 1992-es népszámlálások már a moldvai katolikusok között tüntetik fel a gyimesi katolikus csángók egy részét is, akik korábban nem szerepeltek ott. Azt az adatot, hogy 1977-ben Bákó megyében már csak 3813-an vallották magukat magyarnak, csak akkor vonatkoztathatjuk a moldvai csángókra, ha ebből a számból levonjuk Gyimesbükk község közel 3000 főnyi katolikus lakosságát, valamint a megye református magyar lakosságát.)

A demográfiai adatok szelektív felhasználásával a kiadvány azokról az asszimilációs folyamatokról tereli el a figyelmet, amelyek a XIX. század közepe óta hatottak a moldvai magyar etnikum körében. Ezek a folyamatok mára igen előrehaladottá váltak, olyannyira, hogy napjainkban a csángóknak csak mintegy egynegyede érti és beszéli jól-rosszul ősei anyanyelvét.¹⁶ Hogy a kiadvány által nem létezőnek tekintett folyamat arányait érzékeltessem, közlöm az alábbi táblázatot a csángók számának alakulásáról.

A számsorokból világosan kiderül, hogy a moldvai katolikusok száma 1859-1992 között csaknem ötszörösére (52881 főről 240038 főre) nőtt, és az összlakosságon belüli arányuk is javukra módosult: míg a XIX. század derekán Moldva népességének 4 százalékát alkották, ma az országrészen belüli arányuk mintegy 6 százalék. Ez a gyarapodás különösen akkor meggondolkoztató, ha tekintetbe vesszük a Moldvára jellemző magas népszaporulatot és a csángók körében tapasztalható - az utóbbi évtizedekben mintegy 65 ezer főt kitevő - elvándorlást.

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a magyar eredetű katolikus csángók a vizsgált időszakban - legalábbis a népszámlálások adatai szerint - teljesen elveszítették anyanyelvüket és magyarságtudatukat. A múlt század közepén még 71,6 százalékuk (az akkori 52881 katolikusból 37825 fő) magyarnak vallotta magát, ma ellenben csupán 0,8 százalékuk (240038 főből 1826 lélek) tartja magát magyarnak. Sőt, ha az 1826 moldvai katolikus területi elhelyezkedését is tekintetbe vesszük, azt látjuk, hogy a népszámlálás a városokban mutatott ki 1301 magyar katolikust, a falvakban magukat magyarnak valló katolikusok száma (a később Moldvához csatolt Gyimesbükk nélkül) pedig mindössze 525 fő. Tehát: a népszámlálási adatok szerint *a moldvai csángó falvakban a magyarok száma a XX. század végére mintegy félezerre olvadt.*

A moldvai magyarok számának és arányának alakulása a hivatalos román népszámlálások szerint:

(1 = a felmérés éve; 2 = összlakosság; 3 = katolikusok száma; 4 = katolikusok aránya az összlakosságon belül; 5 = magyarok száma; 6 = magyarok aránya az összlakosságon belül; 7 = magyarok aránya a katolikusokon belül; 8 = az adatok forrása, mindegyik népszámlálási adat)

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
1859	1325406	52881	4,0%	37825	2,9%	71,6%	Nsz. a. ¹⁷
1899	1848122	88803 ¹⁸	4,8%	24276 ¹⁹	1,3%	27,3%	Nsz. a. ²⁰
1912	2139154	97771 ²¹	4,6%	-	-	-	Nsz. a. ²²
1930	2433596	109953	4,5%	23894 ²³	1,0%	21,7%	Nsz. a. ²⁴
1941	2769380	-	-	9352 ²⁵	0,3%	-	Nsz. a. ²⁶
1948	2598259	-	-	6618 ²⁷	0,3%	-	Nsz. a. ²⁸
1956 ²⁹	2991281	-	-	8829 ³⁰	0,3%	-	Nsz. a.
1966 ³¹	3391400	-	-	4748 ³²	0,14%	-	Nsz. a.
1977 ³³	3763221	-	-	3276	0,09%	-	Nsz. a.
1992 ³⁴	4079046	240038	5,9%	3098 ³⁵	0,08%	0,8%	Nsz. a. ³⁶

A kiadvány szerzői nemcsak az itt bemutatott, a hivatalos statisztikák által is tetten érhető *asszimilációs folyamatokat ködösítik el*, hanem a maiakról sem tájékoztatják a nemzetközi közvéleményt, hiszen nem hajlandók tudomásul venni a fentebb említett sajátos csángó identitást.

*

Összefoglalásképpen a kiadványt a következő módon értékelem:

1. A szerzők a vonatkozó csángó szakirodalmat és a moldvai „terepet” csak hiányosan és felületesen ismerik, nem tudnak biztonságosan tájékozódni.

2. A kiadvány adatainak megbízhatóságát csökkenteti a pontatlan, nem körültekintő forráskezelés (például a misszionáriusi jelentések, népszámlálási adatok vonatkozásában) és a forráskritika hiánya (lásd az idézett csángó nyelvi „adatok” ellenőrizetlenségét).

3. A legkülönbélebb nézetek állásfoglalás nélküli egymás mellé helyezése a szerzők részéről olyan ködösítés, amely azt eredményezi, hogy a tájékozatlan érdeklődő, aki először találkozik a 'csángó' fogalommal, *nem kap világos választ bizonyos alapvető kérdésekre*, amelyekre mindenképpen választ kellene kapnia: milyen eredetű etnikumról van végül is szó? hányan beszélnek még a csángó nyelvet? hogyan viszonyul ez a nyelv a magyar, illetve a román köznyelvhez? milyen mértéke a kisebbség asszimilációja? melyek a népcsoport legfontosabb kulturális sajátosságai? hogyan függ össze a nyelvhasználat és az etnikai identitás? stb.

A legmeglepőbb, hogy a román legionárius mozgalom egyik vezetőjének, D. Mărtinaşnak a hírhedt fantazmagóriáját a kiadvány újra meg újra úgy állítja be, mint a román tudományos álláspontot (15-16. o.), és sehol sem marasztalja el, holott ezt a teóriát korábban senki nem hangoztatta a román kutatók közül. (A könyv 1985-ben, a Ceauşescu-korszak dühöngése idején jelent meg, és a benne foglaltakat azóta is csak a legtudománytalanabb nacionalista propagandakiadványok tartják tudományos álláspontnak.³⁷) Valójában a csángókérdéssel foglalkozó román kutatók véleménye korántsem egységes. Némelyek közülük az eredetkérdésben egyetértenek a magyar kutatókkal, vagy legalábbis hozzájuk hasonló módon vélekednek (D. Cantemir, A. D. Xenopol, C. Auner, Gh. Rosetti, Gh. Năstase stb.). Ezeknek a tudósoknak a nevét nem, vagy csak ritkán szokták román szerzők idézni. Sajnálatos, hogy ebből a kiadványból hiányzik például Gh. I. Năstase 1935-ben írt munkájának említése,³⁸ amelyben a szerző a kortárs Lükő Gáborral azonos eredményre jutott a csángók eredetét, illetve táji-történeti tagolódását illetően. (Nevét e miatt a tanulmánya miatt kihagyták a romániai történetírók lexikonából is.³⁹)

4. A kiadvány több ponton arra enged következtetni, hogy a források „pártatlan” kezelése nem egyéb, mint szándékos zavarkeltés: *ez a füzet az „információk” ilyen elrendezésében a csángóságot beolvasztani igyekvő román nacionalizmusnak tesz szolgálatot*. Sajnálatosnak tartom, hogy ezt sokan - tájékozatlanságuknál fogva - nem vették észre.

JEGYZETEK

- 1 *The Moldavian Csango*. Study by Valentin Stan and Renate Weber. h.n., é.n., 32 p.
- 2 Ezek között említik James *Kapalót*, akinek nevét az egész munkában következetesen hibásan írják James *Kapdónak*. (A brit állampolgár J. Kapalo egyébként tudomásom szerint félig magyar származású.)
- 3 Lásd Tánzos Vilmos: Hányan vannak a moldvai csángók? *Magyar Kisebbség*, Új folyam, III. évf. 1-2. 370-390. Angol fordítása térképmelléklettel megjelent 100 példányban a Teleki László Alapítvány kiadásában: Hungarians in Moldavia. Budapest, Teleki László Foundation, Institute for Central European Studies, April 1998. 24 p.
- 4 Vladimir Trebici professzor, a Román Akadémia Demográfiai Bizottságának elnöke egyik szaktanulmányában például ezt írja: „Egyes magyar források szerint számuk [ti. a csángóké - T. V.] valahol 50-100000 között lehet. Holott az 1992-es népszámlálás során csak 2100 csángót vettek fel, akiket az »egyéb nemzetiségek« rovatba soroltak.” (*Revista de cercetări sociale*, Anul 3. 1996. 1. 110.)
- 5 Lásd Berrár Jolán-Károly Sándor: *Régi magyar glosszárium*. Bp., 1984. 592.; Szarvas Gábor-Simonyi Zsigmond szerk.: *Magyar Nyelvtörténeti Szótár. II.* Bp., 1891. 1417.
- 6 Lásd Szarvas Gábor: A sláviai tájszólás. *Magyar Nyelvőr*, 5. évf. 1876. 12.; Balassa József: A sláviai nyelvjárás. *Magyar Nyelvőr*, 23. évf., 1894. 307-308.; Penavin Olga: *Szláviai (kórogyi) szótár*. Újvidék, 1978. 27.; J. Lőrinczi Réka: *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Buk., 1980., főleg: 77., 80., 88-92., 209.
- 7 Benda Kálmán szerk.: *Moldvai csángómagyar okmánytár*. Bp., 1989. 641. Ugyanígy közli Gh. Călinescu is: *Alcuni missionarii cattolici italiani... Roma, 1925. 109. (Diplomatarium Italicum I.)*
- 8 Moldvai tapasztalatairól Zöld Péter két írásban számolt be. Az első 1780-ban írta, és 1783-ban Pozsonyban jelent meg Molnár Jánosnak a *Magyar könyvház* című kötetében. (Német fordítása ugyanekkor az *Ungarisches Magazin*ban.)

- 9 Lásd Imreh István: *Látom az életem nem igen gyönyörű*. A madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Buk., 1994. 15-18.; Makkai László: *Magyar-román közös múlt*. Bp., 1989. 157-162., 179-180.; Makkai László-Szász Zoltán: *Erdély története. II*. Bp., 1987. 885-889., 1032.
- 10 Benda Kálmán: *Moldvai csángómagyar okmánytár*. Bp., 1989. 87. sz., 495-508.; A románvásári levél részlete román fordításban: Horváth Antal: *Strămoșii catolicilor din Moldova*. Documente istorice. 1227-1702. Sf. Gheorghe, 1994. 95-96.
- 11 *Okmtár* 76. sz., 366.
- 12 *Okmtár* 119. sz., 66769.; Horváth: *i. m.* 113-115.
- 13 *Okmtár* 56. és 141. sz.; Horváth: *i. m.* 62-63.
- 14 *Population de la Moldavie, 1859*. București, é.n. (Populațiunea după naționalitate și cultu). Lásd még Szabados Mihály: A moldvai magyarok a román népszámlálások tükrében. In Kiss Gy. Csaba szerk: *Magyarságkutató*. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve. Bp., 1989. 89-102.
- 15 Szabados Mihály számításai szerint Bákó és Roman megye ama 31 községében, ahol a *Nagy Földrajzi Szótár* magyar etnikumúakat jelez, a magyarok arányszáma a XIX. század utolsó négy évtizedében 89,6 százalékról 71,1 százalékra csökkent, tehát „harmincöt év alatt a magyar nemzetiségűek egyharmada románná vált”. (Szabados: *i. m.*)
- 16 Lásd a 3. sz. jegyzetben említett tanulmányom adatait.
- 17 Közli Szabados 1989. 91.
- 18 Egy részük- legalább 15 ezer fő - külföldi honos. (Lásd még az 1912-es adatokat.)
- 19 A *Marele Dicționar Geografic al României* ennyi katolikust minősít magyar anyanyelvűnek Bákó megye 19 és Román megye 12 községében. (Szabados 1989. 94) Ezenkívül magyar anyanyelvűek éltek még néhány további faluban is (például az Aknavásár körüli katolikus falvakban), amelyek magyar lakosságáról a szótár nem tesz említést. Ezeket a-gyakran színmagyar-településeket helyszíni tapasztalatai alapján helyesen jelöli meg Domokos Pál Péter (Domokos 1938. 304-308.). E falvak többségében még ma is él a magyar nyelv. A magyar anyanyelvűek száma tehát a századfordulón jóval nagyobb volt a szótár által közölnél.
- 20 Uo.
- 21 Ebből román állampolgár 77227 fő (3,6%), külföldi állampolgár 19429 fő (0,9%, amiből magyar állampolgár 8226 fő, azaz 0,4%), hontalan 1103 fő (0,1%), ismeretlen honpolgárságú 12 fő (0,0%).
- 22 Forrás: Scărlătescu, I.: *Statistica demografică a României. Extras din Buletinul Statistic al României*. 1921. Nr. 6-7. 55. 70.
- 23 Anyanyelv szerinti adat. Nemzetiség szerint ugyanekkor magyarnak minősítettek 20964 lakost.
- 24 Forrás: Manuilă 1938.
- 25 Etnikai eredet szerint.
- 26 *Recensământul general al României din 1941 6 aprilie. Date sumare provizorii*. București. Institutul Central de Statistică. 1944. XI.
- 27 Anyanyelv szerint.
- 28 Golopenția, A.-Georgescu, D. C.: *Populația Republicii Populare Române la 25 ianuarie 1948. Rezultate provizorii ale recensământului*. Extras din probleme Economice. 1948. Nr. 2. 38.
- 29 Az 1992-es közigazgatási beosztás szerint, Suceava megye és Gyimesbükk nélkül.
- 30 Nemzetiség szerint. Anyanyelv szerint mintegy 15 ezer fő. (Az 1992-es közigazgatási beosztással összevethetően 1956-1977 között csak a nemzetiség szerinti adatok állnak rendelkezésre. Anyanyelvi adatokat 1956-ban és 1966-ban csak a korabeli tartományi szinten ismerünk.)
- 31 Az 1992-es közigazgatási beosztás szerint, Suceava megye és Gyimesbükk nélkül.
- 32 Nemzetiség szerinti adat. Anyanyelv szerint hozzávetőleg hétezer fő.
- 33 Suceava megye és Gyimesbükk nélkül. A magyarok száma nemzetiség szerint.
- 34 Suceava megye és Gyimesbükk nélkül.
- 35 Nemzetiség szerinti adat. (Anyanyelv szerint 3118 fő.) Közülük 1826 a római katolikusok száma.
- 36 Forrás: *Recensământul populației și locuințelor din 7 ianuarie 1992. Structura etnică și confesională a populației*. București, Comisia Națională pentru Statistică, 1995.
- 37 Ezek legújabbika egy nemrég megjelent kötet: Bucur Ioan Micu: *Încercări violente de maghiarizare a „ceangăilor” români*. 1944-1997. București, 1997.
- 38 Gh. I. Năstase: Ungurii din Moldova la 1646 după „Codex Bandinus”. *Arhivele Basarabiei VI*. 1934. 397-414. és VII. 1935. 74-88.
- 39 Ștefan Ștefănescu szerk.: *Enciclopedia istoriografiei românești*. Buc., 1978.

A nemzeti kisebbségek Romániában

Othmar Kolar: Rumänien und seine nationalen Minderheiten seit 1918 bis heute. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1997. 584 p.

Othmar Kolar múlt évben megjelent könyve a romániai kisebbségi kérdés egyik legbővebb, legrészletesebb feldolgozását tartalmazza. Az 1918-tól 1996-ig terjedő időszakot átfogó műinkább történeti, mint politológiai jellegű. A kisebbségi kérdést az egész állam perspektívájából nézve elemzi, és elsősorban a történeti leírás módszerével élve a gazdasági, társadalmi és általános politikai fejlődéssel párhuzamosan mutatja be. Romániát helyesen soknemzetiségű államnak tekinti, amelynek kisebbségei akaratuk ellenére váltak román állampolgárokká. Érdeklődésének középpontjában Erdély áll, de részletes képet fest a többi román tartomány nemzetiségi viszonyairól is. Bár Erdélyt illetően a magyar szakember és olvasó számára újat és eddig ismeretlent nem nyújt, a kisebbségeket érintő jogeszközök részletes elemzésével, szövegének jelentős részét kitevő statisztikai adataival megfelelő fogódzót kínál a tájékozódáshoz. Nem találjuk azonban szerencsésnek, Hogy az erdélyi kérdés tárgyalását a dákoromán kontinuitás elmélete körüli nézetek bemutatásával kezdi, és kizárólag politikai motivációk által ösztönzött magyar-román vitának tekintve mutatja be a két fél álláspontját. A dákoromán kontinuitást adottnak fogadja el, mert - miként írja - a románok másként nem alkothatták volna Erdély lakosságának többségét már a XVIII. században. Megállapítja, hogy-a magyar és a román történetírásban a politikai motivációt illetően semmi sem változott. Megállapítását több okból is kénytelenek vagyunk cáfolni. Egyrészt a kérdés megítélésében a román történetírás és nyelvészet korántsem egységes: jelentős román történészek (Eudoxiu Hurmuzachi) és nyelvészek (Alexandru Philippide) nem fogadták el az elméletet. Lucian Boia román történész a román nemzettudat mitikus elemeiről 1997-ben megjelent, minden etnikai jellegű politikai indíttatástól mentes, nagy sikere könyvében (ismertetését lásd: *Külpolitika*, 1998. 1. 125-138.) megállapítja, hogy a dákoromán kontinuitással kapcsolatos valamennyi elmélet olyan hipotézis, amely nem bizonyítható. A háromkötetes *Erdély története*, amelynek egyik kötetes német nyelvű változatát a szerző ismeri, annak bizonyítéka, hogy a magyar történetírás régen túljutott a konfliktusos látásmód korlátain, és mindhárom erdélyi nép történetének strukturális bemutatására törekszik. Ugyanakkor az etnikai arányok megváltozása nem kizárólag erdélyi sajátosság, hiszen Európa más területein is előfordul, és minden esetben tüzetes vizsgálatot igényel. Nem felel meg a valóságnak a szerző azon állítása, hogy 1918-ig nem volt Magyarországon egyetlen olyan közép- vagy felsőfokú iskola sem, ahol egy kisebbségi nyelvet tantárgyként tanítottak volna. Több tanítóképzőben ugyanis tantárgyként oktatták a román nyelvet, a kolozsvári egyetemnek pedig volt román tanszéke. Megfelel viszont a történeti objektivitásnak az, hogy Erdélyt négy nép tekinti hazájának: magyarok románok, németek és zsidók.

A könyv öt nagy fejezetre oszlik: a meghatározó időszakokat (1918-1938, 1938-1944, 1944-1965, 1965-1989, 1989 után) külön-külön tárgyalja. A román állam eredendően nacionalista, asszimilációs törekvéseit az első világháború előtti időszakra vezeti vissza. Bár az 1878. évi berlini szerződés kötelezte Romániát, hogy minden, a területén honos személynek egyenlő jogokat adjon, Románia kormányai ellenálltak a nagyhatalmak nyomásának, és a nagyszámú zsidó lakosság elenyésző részének (1916-ban kétezer személynek) adták meg az állampolgárságot. Románia 1919-ben visszautasította a kisebbségi szerződés aláírását, és csak akkor fogadta el, amikor a nagyhatalmak jegyzékben figyelmeztették, hogy ellenkező esetben nem ismerik el területi igényeit.

Értekesnek tekintjük A kisebbségek nyilvántartásba vétele címe fejezetet, amely a magyarok esetében számol a moldvai csángókkal, és részletes képet fest a németekről, a

zsidókról és a cigányokról. Megtudhatjuk, hogy a mintegy 760 ezer főnyi német kisebbség több, egymástól elszigetelt, öntudatát, hagyományait illetően erősen eltérő csoportból, erdélyi szászokból, bánági és szatmári svábokból, máramarosi, Nagyvárad környéki, bukovinai, besszarábiai, dobrudzsai és bukaresti németekből állt. A 900 ezer főnyi zsidóság hasonlóképpen több csoportra oszlott: a havasalföldiek nagyrészt beilleszkedtek a román társadalomba, a moldvaiak és a besszarábiaiak gettóban éltek, az erdélyiek és a Nagyvárad környékiek magyar, a máramarosiak jiddis anyanyelvűek voltak, a bukovinaiak pedig a német kultúrához kötődtek. A zsidó lakosság tarkaságát jelzi az is, hogy román, jiddis, magyar, német és héber nyelve zsidó újságok jelentek meg.

A két világháború közötti helyzetet tárgyaló fejezet a magyar szakirodalom által jól ismert tényeket mutat be. A kép mégis döbbenettel töltheti el az olvasót. Csaknem hihetetlen ugyanis, hogy Nagy-Románia milyen hévvel vetette rá magát kisebbségeire, az erőszakos asszimiláció milyen módszereit alkalmazta, és mennyire nem tartotta be vállalt kisebbségjogi kötelezettségeit, a trianoni békeszerződéshez csatolt kisebbségvédelmi szerződést. Othmar Kolar szövegében megtalálhatjuk a Gyulafehérvári Nyilatkozat, az 1919. évi kisebbségi szerződés, az 1923. évi alkotmány elemzését, Románia választási rendszerének, iskola- és gazdaságpolitikájának, valamint a kisebbségek politikai tevékenységének leírását. Idézzük a szerző néhány megállapítását: az 1923. évi alkotmány nem tartalmazza a 'kisebbség' kifejezést, és nem áll összhangban a kisebbségi szerződéssel; minél nagyobb volt a kisebbségek arányszáma egy bizonyos területen, annál több szavazat kellett egy parlamenti képviselő megválasztásához; a választási és közigazgatási törvénynek az volt a célja, hogy a kisebbségek képviselőjéhez jutását megakadályozza; a román gazdaságpolitika tönkretette a magyar felső és középréteget; a kultuszpolitika diszkriminálta a kisebbségi egyházakat; az, hogy a kisebbségek Erdélyben mégis megőriztek valamit intézményrendszerükből, nem a román politikának, hanem a kisebbségek erejének köszönhető; ezt jelzi az a tény is, hogy az Erdélyen kívüli kisebbségek helyzete még sanyarúbb volt.

A királyi és az Antonescu-féle diktatúra időszakának leírásából két részletet emelnénk ki: a német kisebbség nemzetiszocialista tévútját, illetve a romániai zsidóság egy részének pusztulását bemutató fejezetet. A szerző megállapítja, hogy a német kisebbség esetében az első világháborúig a csoportidentitás volt a meghatározó, és a német öntudat csak ezután alakult ki. Hitler uralomra jutása után pedig a kormány és a romániai németek viszonya pontosan tükrözte a Németország és Románia közötti viszonyt. A német kisebbség azért is kerülhetett könnyen a nemzetiszocialista ideológia hatása alá, mert a vér és föld jelszó, a faji tisztaság elmélete kapcsolódhatott a romániai német, főleg a szász hagyományokhoz. Németország nyomására 1940-ben a német népcsoportot államalkotóként és jogi személyként ismerték el. A nemzetiszocializmus térhódítása, a 69 ezer romániai német bevonulása az SS és a Wehrmacht kötelékeibe katasztrofális következményekkel járt: lehetővé tette, hogy a háború után a német kisebbséget kollektíve bűnösnek tekintsék. Othmar Kolar visszanyúl a román antiszemitizmus gyökereihez, és a diszkrimináción, valamint a pogromokon túlmenően eljut a román holocaustig. Antonescu hadserege 8000 zsidót mészárolt le Jászvásáron, 60 ezret Odesszában, 160 ezret deportált Transznisztriába, akiknek több mint a fele ott lelte halálát. Ugyanakkor azonban Antonescu nem szolgáltatta ki a német hatóságoknak az 1940. évi román államterület zsidó lakosságát.

Említésre érdemes kérdés az áttelepítések ügye is, hiszen hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy mi történt az országban ma már nem létező vagy nagyon megcsappant lélekszámú kisebbségekkel. Az 1936. évi román-török megegyezés értelmében 225 ezer dobrudzsai törököt telepítettek Törökországba. 1940-ben német-szovjet megegyezés alapján kitelepítették a besszarábiai (95387 fő) és észak-bukovinai (43641 fő), német-román megállapodás alapján pedig a dél-bukovinai (55863 fő) és dobrudzsai (17133 fő) németeket. Ugyancsak 1940-ben, amikor Dél-Dobrudzsát visszacsatolták Bulgáriához, 110 ezer románt

és 60 ezer bolgárt telepítettek át. Ide kapcsolódik a bécsi döntés által előidézett magyar és román népmozgás is. E korszak bemutatásából kimaradt azonban egy lényeges mozzanat: az 1938-ban létrehozott kisebbségi fő kormánybizottság és a „nemzetiség státútum” ügye.

Az 1944 utáni korszak kisebbségpolitikájának leírását az egymást követő alkotmányok és nemzetiségpolitikai jogszabályok, a velük mindinkább ellentétben álló gyakorlat ábrázolásával és jól használható statisztikai adatok tömegével támasztja alá. Szövegéből kiderül, hogy a román kormányok politikája alapvetően kisebbségellenes volt még akkor is, amikor a kisebbségeknek látványos engedményeket tettek. 1945-ben született meg például a széles körű kisebbségi jogokat biztosító Nemzetiségi Státútum, ám ugyanakkor hajtották végre a földreformot is, amelynek alkalmazásakor Kolar szerint a németek birtokainak 90, a magyarokénak 80 százalékát sajátították ki. Esetenként sajátos kettősség érvényesült a román kisebbségpolitikában. Míg a Groza-kormány a teljes egyenjogúság és széles körű kisebbségi jogok biztosításának ígéretével próbálta megnyerni a magyar lakosságot, a német lakosság vonatkozásában ostromállapotot hirdetett: az erdélyi szászokat a Szovjetunióba, a bánági svábokat a Bărăganba hurcolták kényszermunkára, házaikat elkobozták, választójogukat megvonták. A németek megkülönböztetése 1948-ig tartott. Ekkor a többi kisebbséggel egyenlővé tették őket, rájuk is kiterjesztették a Nemzetiségi Státútum és az alkotmány előírásait. 1956-ban pedig mind a németek mind a magyarok visszakapták elkobzott házaikat és telkeiket.

1948-tól a kisebbségeket is betagolták a sztálinista politikai rendszerbe. Miközben az 1948. évi alkotmány széles körű kulturális és nyelvi jogokat biztosított számukra, vagyonuk és intézményeik államosításával létük anyagi alapjaitól fosztották meg őket. A szerző hangsúlyozza, hogy a gazdaság kommunista elvek szerinti átalakítása sokkal jobban sújtotta a kisebbségeket, mint a románokat, hiszen gazdasági pozícióik százalékarányukhoz viszonyítva - legalábbis Erdélyben - a románokénál jobbak voltak. Külön fejezetben tárgyalja a szerző a Magyar Autonóm Tartomány problematikáját. Megállapítja, hogy az autonómia csak papíron létezett. A tartomány jogrendszerét és közigazgatását tekintve nem különbözött a többi tartománytól, nem volt státútuma, területén az anyanyelv használatához való jog az alkotmányból és nem az autonómiából következett. Létének mégis nagy lélektani jelentősége volt: a kisebbségi jogoknak a román állam általi elismerését jelezte.

Románia kisebbségpolitikájának a szélsőséges nacionalizmus irányába való eltolódása egybeesik az 1956. évi magyarországi forradalommal - amelyet a román hatóságok kisebbségellenes intézkedéseik ürügyeként használtak fel -, valamint a Szovjetuniótól való eltávolodás folyamatával. Határkőnek a szerző az 1959-es esztendő tekinteti, amikor megszűnt a kolozsvári Bolyai Egyetem, a kisebbségi iskolákat pedig román iskolákkal vonták össze. A kisebbség jogok folyamatos szűkítése a román nacionalizmus újrafelfedezésével és uralmi eszközként való felhasználásával párhuzamosan ment végbe. A sztálinista-marxista gondolatvilág összeolvadása a polgári nacionalizmussal, az ennek következményeképpen kialakuló román nemzeti kommunizmus rendkívül veszélyesnek, egyes esetekben végzetesnek bizonyult a kisebbségek számára.

Othmar Kolar a nemzeti kommunizmust megtestesítő Nicolae Ceaușescu diktatúráját két periódusra osztja: az 1965 és 1971 közötti időszakra, amikor a diktátor reformerként lépett fel, és az 1971-1989 közötti időszakra, amikor teljes köre egyeduralmat épített ki, nyíltan hirdette a nemzeti homogenizációs politikát, és halálos csapást kívánt mérni a kisebbségekre. Az első időszakban még megőrizték az 1965. évi alkotmány által előírt kisebbségi jogok tiszteletben tartásának látszatát, Csehszlovákia 1968. évi megszállása után - amelytől Románia távol tartotta magát - a kisebbségek támogatásának megnyerése végett a rendszer engedményeket is tett. Javult a kisebbségi oktatás, a sajtó helyzete. Megalakult a Kriterion Könyvkiadó, a televízióban magyar és német nyelve adások indultak. Létrehozták a magyar és német nemzetiségű dolgozók tanácsait, amelyek 1971-ig valóban foglalkozhattak a kisebbségeket

érintő kérdésekkel. Tagjaikat azonban nem választották, hanem kinevezték, nem hívták össze őket rendszeresen, költségvetésük nem volt, 1971 után pedig a diktatúra egyszerű eszközeivé tették őket.

A Ceaușescu egyeduralmát tárgyaló részben a következő alfejezeteket találjuk: A Ceaușescu-rendszer gazdaságpolitikája és következményei, A nemzeti kisebbségek és a politikai rendszer, A román kisebbségpolitika céljai és módszerei, Románia és Magyarország, A zsidók és a németek kivándorlása, A cigánykérdés. A szövegben találunk utalást mindazokra a diszkriminatív, a kisebbségek teljes asszimilációját és az etnikailag homogén román nemzetállam megteremtését célzó nyílt vagy titkos intézkedésekre (helynévrendelet, dokumentumok, levéltárak, könyvtárak elkobzása, szállásrendelet, a kisebbségek széttelepítésének, a románok betelepítésének politikája, a kisebbségi oktatást sújtó rendeletek és utasítások, a kisebbségi nyelvű televíziós és regionális rádióadások megszüntetése, az anyaországgal való kapcsolatok ellehetetlenítése, a falurombolási terv, a kolozsvári magyar konzulátus kiutasítása), amelyeket mindenki ismer, aki azokat átélte.

Az 1989 utáni éveket tárgyaló fejezet a következő témaköröket öleli fel: a forradalom, Románia politikai fejlődése 1989-1992 között, az 1992. évi parlamenti és elnökválasztások, a Văcăroiu-kormány, a gazdaságpolitika 1989-1996 között, a nemzeti kisebbségek 1989 után, az oktatás és a médiák, a németek és a cigányok helyzete, a nemzeti kisebbségek demográfiai adatainak alakulása tartományok szerint. Az események - például az 1989. évi decemberi felkelés, az 1990. évi márciusi marosvásárhelyi konfliktus, a bukaresti bányászjárások - leírásán túlmenően részletes képet nyújt a politikai pártokról, azok programjairól, a választások eredményeiről és az RMDSZ szerepéről. A választási eredmények statisztikai elemzésével mutatja be, hogy a politikai opciók tekintetében a történelmi tartományok, a falvak és a városok, a képzettek és a kevésbé képzettek, valamint a generációk között lényeges különbségek mutatkoznak. Ennek következtében pedig ma - miként számos román szerző is állítja - két Románia van: egyik, amelyet a kommunizmus termelt ki, és egy másik, amely bizonyos mértékben kapcsolódik a két világháború közötti Romániához, és a demokratikus értékek, valamint Európa felé tájékozódik.

Az etnikai feszültségek fellángolásának okait a szerző a következőkben látja: a román társadalom egy része a magyar kisebbség követeléseit fenyegetésként érzékelte, és nemzeti államát nem akarta más népcsoportokkal megosztani; a Ceaușescu-rendszer sovinszta politikájának hatása ekkor is érvényesült; a magyar kisebbség képviselői nem jártak el elég diplomatikusan, és nem mutattak elegendő kompromisszumkészséget; a betelepített románok féltették kiváltságait; a kommunista nómenklátúra a magyar kisebbség ellen uszította a többségi lakosságot. A közvélemény-kutatások adatai alapján arra a következtetésre jut, hogy a román lakosság nagyobbik része nem kisebbségellenes beállítottságú. Ugyanakkor rámutat, hogy az Iliescu elnök nevével fémjelzett rendszer kisebbségellenes volt, az 1991. évi alkotmány pedig a kisebbségi jogok tekintetében visszalépést jelent az 1965. évihez képest. A nacionalizmus a román politika állandó elemének tűnik, hiszen a demokratikus pártok és az európai elkötelezettségű értelmiség soraiban is megjelenik. A könyv indító sorai és végkövetkeztetései összecsengenek. Románia 1918 óta, amikor soknemzetiségű országgá vált, területi, etnikai, gazdasági, politikai, társadalmi tekintetben sokat változott. Egyes területeinek ide-oda csatolása, a háború, a ki- és betelepítések, a holocaust és a deportálások, valamint a kivándorlás rányomják bélyegüket Románia etnikai képére. A szerző megállapítása szerint Románia közelebb került a nemzetállami modellhez. Egyes hagyományosan multietnikus területei, miként Dél-Bukovina és Dobruzsza, a jelenlévő kisebbségek töredékei ellenére nagyrészt elveszítették többnemzetiségű jellegüket. Erdély azonban ma is multietnikus, olyan világ, amely Európa kicsinyített másának tekinthető. A kötet az 1996. évvel ér véget, a bemutatás nem terjed ki az 1996. évi politikai fordulatra és az azt követő eseményekre.

Othmar Kolar műve bőséges jegyzetanyagra, levéltári forrásokra és terjedelmes szakirodalomra támaszkodik. Bibliográfiájában német, angol, francia és nyelvismeretét kamatoztatva - román nyelvű műveket sorol fel. Sajnálatos, hogy valószínűleg nyelvi okokból kevésbé tudott a magyar szakirodalomra támaszkodni.

Magyar nyelvű művek csak elvétve fordulnak elő irodalomjegyzékében, holott ezek (például Galántai János a trianoni békeszerződésről és a kisebbségi kérdés összefüggéseiről írt könyve, Mikó Imre az erdélyi magyarság két világháború közötti történetét ábrázoló műve, Moshe Carmilly-Weinberger az erdélyi zsidóság történetét bemutató munkája) nélkülözhetetlenek a kérdéskör tárgyalásakor. Magyar szerzők műveit csak akkor használta, ha azok megjelentek a világnyelvek egyikén. A könyv függeléke részletes térképeket és statisztikai táblázatokat tartalmaz. Csatolta azt az 1989 után napvilágra került román nyelvű titkos dokumentumot is, amely Marosvásárhely elrománosításáról szól. A mű hasznos kézikönyv a német nyelven olvasók számára a romániai folyamatokról, a román kisebbségpolitikáról és a kisebbségek szerepéről.

Vogel Sándor

Közös történelem szlovák szemmel: igazságok és torzítások

Augustín Marko - Pavol Martinický: A szlovák-magyar viszony- múlt és jelen a tények tükrében. Bratislava, 2006. Demokrácia és Humanizmus Védelmében Szlovák Társaság. 50 p.

A két szerző a kiadást megvalósító, az impresszumban jelzett társaság elnöke, illetve alelnöke. A kiadványhoz Ladislav Deák, a nálunk is ismert történész írt előszót. Ebben arra utal, hogy a mai magyar kormány és a szlovákiai magyar kisebbség vezetői által igényelt etnikai megoldás a Jugoszlávia felbomlása után történt népiirtáshoz hasonló eseményekhez vezetne (!). Ugyanakkor csak egyetérteni lehet azzal a megfogalmazásával, hogy a múlt problémáinak emlegetése ma anakronizmus. A könyv maga azonban nem követi ezt az elvet, mert minden esetben az 1918 előtti és persze az 1938-45 közti helyzettel, illetve az akkori magyar nemzetiségi politikával érvel.

A szerzők a szlovákok betelepítésétől kezdve jól tagoltan tekintik át a viszony alakulását napjainkig, de a voltaképpeni történeti rész csak a könyv negyedrészt teszi ki. A többi az aktuális helyzettel foglalkozik: a magyar kisebbségi vezetők igényeivel és ezek támogatásával a magyar kormány által, Bős-Nagymaros kérdésével, a nemzetközi fórumok bekapcsolásával. Fő mondanivalójuk, hogy a területi autonómia követelése az állam destabilizálásához, majd a terület magyarok által történő megszerzéséhez vezet. Ezért tiltakoznak ismételtelen az autonómiaigények ellen.

A történeti részben nem kevés jogos kritika hangzik el a történeti Magyarországon végbement asszimilációról, akárcsak a mai Magyarország kisebbségi politikájának árnyoldalairól. Érvelésükben rámutatnak, hogy a magyar kormány akkor volt hajlandó kisebbségi jogokat adni, amikor már asszimilálta a kisebbségeket. A csernovói sortűzzel kapcsolatban is van igazsága a szerzőknek, de ennek emlegetése pont az, amire az előszóban Ladislav Deák mint anakronizmusra utal. Hivatkoznak Jászai (!) Oszkár magyar miniszterre, állítva, hogy a dualizmus idején a magyarok hárommillió nemzetiségit asszimiláltak. A megállapítás a húszas évekből származik, de Jászit úgy idézik, mintha még mindig miniszter lett volna.

Általában bizonyos tények elhallgatása az, aminek következtében nem tárgyilagos az általuk festett kép, pedig mindig az objektivitásra hivatkoznak. A legnagyobb elhallgatás abban áll, hogy a második világháború alatti Tiso-féle államról egy szó sem esik, a könyvben a Csehszlovák Köztársaság kontinuum 1918-tól 1993-ig. Sőt már a müncheni egyezmény és az első bécsi döntés óta hadiállapotban van a németekkel.

Az 1848-as forradalom kapcsán szó esik a szlovák felkelőkről, utána pedig arról, hogy sok felkelőt kivégeztek, de arról nem, hogy ezeket nem a szlovák felkelésben való részvétel miatt végezték ki. Említik, hogy Magyarország négy ízben vezetett hadsereget Csehszlovákia ellen (1919, 1938, 1939, 1968), és területet is foglalt. Hogy 1919-ben csak néhány hétre, 1968-ban pedig egyáltalán nem, az megint nem kerül szóba.

A magyarországi szlovákok 1920 utáni létszámát túlbecsülik: szerintük a csehszlovák határ mentén százezer szlovák élt, és Trianon következtében Csehszlovákiában csak valamivel több magyar volt, mint ahány szlovák Magyarországon. Az sem állja meg a helyét, hogy a második világháború után Magyarország az 1938-as egész területet követelte volna. Valójában csak Romániával szemben volt területi követelése, mert az sem volt győztes ország. Az 1946-os magyar-szlovák lakosságcserével kapcsolatban arról hoznak számadatokat, hogy mennyivel több szlovák jelentkezett, mint ahányat a magyar statisztika kimutatott.

A szerzők arra hivatkoznak, hogy Selepčeni (Szelepcsényi) és Rudnay esztergomi érsekek szlovákok voltak, ami igaz, de nem tűnik perdöntő érvek a szlovákok elnyomásának bizonyítására. Petőfi, Csernoch János és Kossuth ősei is szlovákok voltak (ezzel kapcsolatban az asszimiláció viszont nem kerül elő).

A pártállami rendszer is megkapja a magáét. A kommunizmus idején üldözték a szlovákokat, szerintük ezért történt meg, hogy sokan, akik reszlovakizáltak, vagyis visszatértek szlovák őseik nemzetiségére, utólag mégis magyarnak vallották magukat.

A szerzők ismételten hivatkoznak Tilkovszky Lóránt könyveire, nyilván azzal a céllal, hogy bizonyítsák, akad magyar történész is, aki egyetért velük. (Nos, ebben a recenzióban mi is sok mindenben igazat adtunk nekik!)

A könyv végén Eduard Beneš 1945 utáni kijelentését idézik, aki szerint nem szabad engedni a kisebbségek követeléseinek, mert akkor bekövetkezik az állam felosztása. Ez a lezárás logikus folytatása a szerzők korábbi megállapításának, amely szerint a szlovákiai magyar kisebbségi vezetők végcélja az államhatárok megváltoztatása. Az erre felhozott bizonyítékok azonban nem eléggé meggyőzőek.

Bár a könyv túlnyomórészt 20. századi kérdésekkel foglalkozik, a végén közölt hat térkép közül kettő a nagymorva állam területét mutatja be, az egyikén még Erdély legnagyobb része is oda tartozik a másik ennél mérsékeltebb, a cseh területet sem jelzi, csak a morvát.

A kötetet angol és német nyelven is megjelentették. Csak remélni lehet, hogy gondosabb nyelvi előkészítéssel, mert a magyar szövegben a „magyar elnyomás” több ízben is ly-nal „súlytja” a szlovákokat. És a két másik kiadásban talán nem hagyták benne azt az apró elírást, hogy 1943-ban Károlyi Mihály volt a magyar miniszterelnök, aki tárgyalni szeretett volna a szövetségesekkel.

Mint láthatjuk, van sok igazság is abban, amit a két szerző elmond, de sok az elhallgatás és az inszINUÁCIÓ is. (Abból, hogy a szlovákiai magyar vezetők szerint a magyarok lakta területen a szlovákok is tudjanak magyarul, például azt az igényt olvassák ki, hogy egész Szlovákiában mindenkinek kellene tudnia magyarul.)

Igazságok, félreértések, félremagyarázások. De meg kell mondani, hogy az angol vagy a német szöveg olvasója, aki nem ismeri a kérdést, és ebből a könyvből kíván tájékozódni, könnyen lehet, hogy magáévá teszi a szerzők álláspontját. Ezért is kellett, röviden bár, de foglalkozni a kötetel.

Niederhauser Emil

Nemzetiségi múlt Kárpátalján

Hét kereszt alatt felkelek. Kárpátaljai néprajzi és honismereti dolgozatok. Budapest-Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány - Mandátum Kiadó, 1997. 173 p.

A P. Punykó Mária szerkesztette könyv egyre inkább fehér hollónak számító magyarországi-kárpátaljai közös kiadásban jelent meg: a határon átívelő gyűjtőmunka eredményének megszületését a Debreceni Doktorok Kollégiuma Néprajzi Szekciója segítette. Az együttműködés nem először ölt testet könyv alakban, hiszen közös vállalkozás volt a korábban megjelent *Szem látta, szív bánta* című könyv is, amely túlnyomó részben a vallási néprajz tárgykörébe tartozó tanulmányokat tartalmaz. A vallási néprajz a *Hét kereszt alatt felkelek* című kötetben is nagy szerepet kapott: a tizenöt tanulmányból hétnek a témája ilyen jellegű. (E nagyfokú érdeklődést bizonyára a politikai tilalomfák ledőlése magyarázza.) Mellette a honismeretet bővítő írások is jelen vannak: iskolatörténet, településtörténet. Ezúttal a kisebbségkutatás területéhez tartozó két tanulmányt emelünk ki a többi közül.

Doma István és Zubánics László *Karcolatok a kárpátaljai zsidóság történetéből* című munkája a kárpátaljai zsidóság XIX-XX. századi sorsába enged bepillantást. A főként levéltári forrásokra és népszámlálási adatokra támaszkodó írás elsősorban századunk eseményeivel foglalkozik, az előzményeket - a (főleg) galíciai eredetű zsidóság beáramlását, illetve a bevándorlásának korlátozására irányuló magyar kormányzati intézkedéseket - csak vázolja. A kormányzat szigorú korlátozásai ellenére legalább 65-70 ezer zsidó tudott letelepedni Máramaros, Beteg, Ugocsa és Ung megyékben a XX. század elejéig. Teljesen beilleszkedtek a térség társadalmába, leginkább kereskedelemmel, iparral foglalkoztak, elsősorban a fejlett nagyvárosokban, Ungváron, Munkácson telepedtek meg, de nagy számban éltek kisvárosokban, ritkábban falvakban is.

Sok zsidó választott értelmiségi pályát: orvosként, ügyvédként dolgoztak, részt vettek a régió irányításában, a helyi elit életében. A szerzők ennek illusztrálására 1913-ból kimutatásokat közölnek az ügyvédi kamara tagjairól, Kárpátalja különböző városaira, községeire lebontva. Csak néhány példát ragadunk ki az adatok közül: Máramarosszigeten 52 ügyvédből 27 zsidó származású, Beregszászon 38-ból 11, Mosván négyből kettő, Huszton tizből négy.

Érdekes lenne az asszimiláció fokának pontos megállapítása. Erre a vizsgálatra akkor lennének alkalmasak a népszámlálási adatok, ha az adatfelvételi gyakorlat minden esetben hasonló lett volna. Az 1910-ben megtartott magyar népszámlálás szerint 36236 izraelita vallású, magyar anyanyelvű, tehát magát magyarnak valló lakos élt Kárpátalján. A trianoni békediktátum után a Csehszlovák Köztársasághoz került területen (Podkarpatska Rus - Rusinsko néven) 1921-ben népszámlálást végeztek a csehszlovák hatóságok. A kérdőív megfelelő pontjának alapkritériuma azonban nem az anyanyelv volt (mint a korábbi, magyar népszámlálások esetében), hanem a nemzetiség. Az újfajta adatfelvétel sok visszaélésre adott alkalmat. Az új népszámlálás adatai szerint Kárpátalján 1921-ben 79715 zsidó élt, közülük csak 6863 lakos vallotta magát magyar anyanyelvűnek és izraelita vallásúnak. Az adatok megfelelő manipulálása révén természetesen kialakítható volt az új kormányzat igényének megfelelő eredmény, amely „hüen” tükrözte az egyes nemzetiségek arányát a népességben.

A szerzők ismertetik a két világháború között hozott magyar zsidótörvényeket és a kormány egyéb, zsidókat sújtó rendelkezéseit, amelyek következményei - a visszacsatolás után - Kárpátalját is érintették. A szerzőpáros a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban talált, zsidókra vonatkozó anyagból is közread néhányat. Az iratok tanúsága szerint 1941 augusztusában Galíciába deportáltak 16-18 ezer zsidót, akiket meggyilkoltak az ukrán és német fasiszták. A gyűjtőíveken végig lehet követni a zsidó ingatlanok és egyéb vagyontárgyak (föld, erdő, lakás, családi vagyontárgyak stb.) kártalanítás nélküli kisajátítását,

vagyis azt, hogy miként hajtották vége az 1942/XV. tc. előírásait. A legmeggrázóbbak azok a dokumentumok, amelyek a „zsidók által elhagyott” személyes holmik, ruházat, használati cikkek felhasználásáról intézkednek. Meghökkenítő annak a feljelentés alapján internálásra javasolt asszonynak az esete, aki elhurcolt zsidó szomszédjának a bőröndjét őrizte, kivonva ezzel a „zsidó vagyont” a „megfelelő eljárás” alól. A rideg tények, levéltári adatok mögött ártatlanul, pusztán származásuk miatt meghurcolt emberek tragikus sorsa rejlik. Magyarország német megszállása után még keservesebb sors várt a megmaradtakra, gettókba hurcoltakra. Sokuk áldozata lett a holocaustnak, vagy elmenekült, mára csak néhányan maradtak a térségben.

Fedák Anita *A huszti németek* című tanulmánya a huszti német kisebbség történetét vázolja, hagyományaiból, szokásaiból ad ízelítőt. A tanulmány részben levéltári anyagra, szakirodalomra támaszkodik, részben személyes hangvételő interjúkból meríti információit. A szerző először a német betelepülés történetét tekinti át röviden. A XII. századtól települtek be németek több hullámban (a német nyelvterület különböző részeiből) Máramarosba, elsősorban Viskre, Técsőre, Husztra, Hosszúmezőre, Szigetre. A beígért kész ház, föld helyett gyakran ínség várta a pénz, szerszámok vetőmag nélkül érkező telepeseket. Sokszor a helybeliek segítették őket, amíg odáig jutottak, hogy önállóan is tudtak építkezni, földet művelni. Az adatközlők tanúsága szerint e német telepesek zárt közösségekben éltek, külön városrészen, saját bíró irányítása alatt, egymás között házasodtak, és nyelvük is az elkülönülést fokozta. Mára már ennek alig van nyoma: a vegyes házasságok egyre gyakoribbak, a régi német dialektust már csak az idősek beszélik, a fiatalabbak többnyire csak magyarul tudnak. A németiség lélekszáma is egyre fogy: sokan áttelepülnek Németországba vagy Magyarországra. A legfrissebb adatok szerint 320 német él Huszton. Az 1991-ben alakult Újjászületés nevű szervezet megpróbálja e mikrokultúra még élő hagyományait megmenteni, a régieket feleleveníteni. Megszervezték például a német nyelvű oktatást általános iskolai szinten, egyre több helyen kerülnek ki német nyelvű utcanévtáblák is Huszton.

A tanulmány nagyobb részét teszi ki a huszti németiség szokásairól, elsősorban étkezési kultúrájáról szóló anyag. Egyéb hagyományokat, például népszokásokat, meséket, mondákat nem sikerült a szerzőnek felkutatni. Nem véletlenül: a hosszú együttélés elmosta a meglévő különbségeket, csak néhány jellegzetes „sváb” étel őriz eredeti hagyományokat.

Kocsis Gabriella

Magyarországi bevándorlás az évtizedfordulón

Tóth Pál Péter: Haza csak egy van? Menekülők, bevándorlók, új állampolgárok Magyarországon (1988-1994). Püski Kiadó, Budapest, 1997. 238 p.

Társadalomtudósok és a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére egyaránt számot tarthat Tóth Pál Péter könyve. A mű az utóbbi évtizedben Magyarország felé irányuló nemzetközi népmozgás jellegének átfogó vizsgálatára tesz kísérletet, a szerző emellett rövid áttekintést nyújt a megelőző időszak migrációs folyamatairól. Tóth megállapítja, hogy a fenyegetettség akkor vezet jelentős nemzetközi népességmozgáshoz, amikor az embereknek van hová menniük. Ennek megfelelően követi nyomon a magyarországi migráció jogi szabályozásának alakulását is.

Érdekes számokkal érzékeltetni e népmozgás méreteit: a Tóth Pál Péter által vizsgált időszakban, 1988-tól 1994-ig több mint 127 ezren menekültek Magyarországra. Túlnyomó többségük (99,2 százalék) a volt Jugoszlávia, a volt Szovjetunió és Románia területéről érkezett, mellettük 110 ezer külföldi tartózkodott egy évnél hosszabban Magyarországon. Ez volt az az időszak, amikor a korábbi szocialista országok, köztük elsőként Magyarország a részévé vált annak a természetes módon megnyilvánuló, új nemzetközi vándorlási folyamatnak, amely a szovjet érdekszféra országaiban hosszú évtizedeken keresztül nem működhetett. Ebben az időben a vándormozgalomhoz kapcsolódó fogalmak új tartalmat és új formát is kaptak: a *disszidens*ből például *külföldön élő hazánkfia* lett, és elterjedtek a *migráció*, a *ki- és bevándorlás*, a *menekült* és *menedékes* kifejezések.

Magyarországon - a nemzetközi tapasztalatokkal ellentétben - szoros kapcsolat áll fenn a bármilyen formában érkezők és a véglegesen Magyarországot választók között, valószínűleg azért, mert többségük a szomszédos országokból érkezik, és magyar nemzetiségű. Az első világháborút követő időszak történései máig alapvetően meghatározzák az országot érintő migrációs folyamatokat. Tóth számos alkalommal hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása idején a mesterségesen létrehozott államokba nagy létszámban kerültek magyar nemzetiségű állampolgárok, akiknek az új állam határai közé kerülve szülőföldjük vagy magyar állampolgárságuk mellett kellett dönteniük. Az új államok magyarelles politikája százezreket kényszerített szülőföldjük elhagyására. Míg a Magyar Királyság idején az állampolgárok etnikai hovatartozásuktól függetlenül áramlottak a centrum felé, az első világháború végétől 1947-ig, a visszacsatolások időszakától (1938-1944) eltekintve, csak a korábbi magyar területeken élő magyar etnikumú népesség egyirányú, elsősorban kikényszerített vándorlása volt meghatározó. A második világháború után Magyarország etnikai összetételét jelentősen befolyásolta a 250 ezer főt érintő német kitelepítés, illetve a magyar-szlovák lakosságcsere, amelynek keretében 90 ezer szlovák hagyta el az országot. A második világháború és a rendszerváltás közt eltelt időszakban a vándorlás természetes folyamatai gyakorlatilag nem folytatódtak a térségben, és Magyarországon a változás csak a Romániából mind nagyobb számban érkezők és itt maradók nyomására következett be 1988-ban, amikor a magyar hatóságok 12273 főnek adtak tartózkodási engedélyt.

Tóth Pál Péter könyve két, egymást kiegészítő adatcsoport elemzésére épül. Érdekes figyelmet szentelni a felhasznált adatoknak hiszen azok természete eleve megszabja, hogy milyen jellegű következtetéseket kérhetünk számon a szerzőn. Az első adatcsoportot azokból a belügyminisztériumi adatlapokból nyerte, amelyeken a huzamos ideig Magyarországon tartózkodó külföldiek vízumkérelmei, a bevándorló státust elnyerők, a menekülők és menedékesek, valamint az állampolgárságért folyamodók adatai szerepelnek. Ezeket a

Belügyminisztérium három, egymással nem érintkező intézménye, az Országos Rendőr-főkapitányság Gazdasági és Informatikai Főigazgatóságának Számítástechnikai Központja, a Menekültügyi és Migrációs Hivatal, illetve a Belügyminisztérium Állampolgársági Főosztálya a saját ügyintézésének alárendelve külön-külön gyűjtötte. A módszertani bevezetőből kiderül, hogy az adatlapokat és a számítógépes adatbevitelt nem a migrációs politikai stratégiát szem előtt tartva készítették el, továbbá az adatrögzítés hibáit a későbbiekben sem korrigálták, így a könyvben szereplő táblázatok alapját képező adatbázis pontatlan volt. Az utólag rögzített, 1990 előtti adatállomány hibalehetősége a 40 százalékot is elérheti, míg a későbbi években ez lényegesen kisebb. További értékes információktól esett el a szerző azért, mert a *Bevándorlási Kérelem* adatlapjának néhány pontjára nem kötelező válaszolni. Nehézséget okozott továbbá, hogy a születési hely hol magyar, hol idegen néven szerepel a számítógépben, továbbá az is, hogy az iskolai végzettség, vallás, nemzetiségi hovatartozás adatai töredékesek, ezekkel kapcsolatban nem lehetett érvényes következtetéseket levonni. Az adatok alapján nem lehetett rekonstruálni a családokat, a hozzájuk tartozó gyerekek számát, sem az itt tartózkodók rokoni kapcsolatait a korábban érkezettekkel.

Az adatokból készített táblázatokat és azok elemzését kérdőíves szociológiai vizsgálat egészíti ki, amelyet az 1993-ban magyar állampolgárságot kérvényezők körében végeztek el, és amelynek során négy kérdéscsoportban 702 kérdést tettek fel szüleikről, nagyszüleikről, kivándorlás előtti életkörülményeikről, érzelmi, politikai, egzisztenciális, rokoni, baráti viszonyrendszereikről és jelenlegi helyzetükről. A kérdések többsége zárt volt, egy része azonban nyílt válaszokra is lehetőséget adott. Ebben az esetben nem a módszertani kritériumok figyelembevétele jelentett problémát, sokkal inkább a minta képzése, a megkérdezettek kiválasztása, hiszen az adatvédelmi törvény lehetetlenné tette a közvetlen kapcsolatfelvételt az állampolgárságért folyamodókkal. Így a lakóhelyük szerint illetékes jegyző közbeiktatásával keresték fel őket, ez azonban felvetheti a vizsgálatban részt vett 679 kérvényező önkéntességének és így az adatok helytállóságának kérdését.

Bár Tóth Pál Péter szerint az 1988-89-ben Magyarországra érkezetteket az 1951-es Genfi Egyezmény értelmében (amelyhez Magyarország 1989. október 4-én földrajzi korlátozással csatlakozott) nehezen lehet menekülteknek tekinteni, mégis úgy véli, hogy az egész jelenségegyüttes akkor jellemezhető a legpontosabban, ha a Magyarországra érkező román állampolgárokat menekülteknek nevezzük. A nyolcvanas évek végén jogilag szabályozták a menekültek helyzetét, és általában urala törekedtek, hogy akiket Magyarországon menekültként ismernek el, azoknak kiszolgáltatottság nélküli stabil jogi háttérrel biztosítsanak a beilleszkedéshez.

Ebben az időszakban jöttek létre Magyarországon a menekültügy fogalmi keretei. Tóth eligazítja olvasóit az egyes kategóriák közt. *Menedéket kérő* az, aki a határ átlépése után menekült státust vagy ideiglenes védelmet kér. *Menekült (konvenció) státust* kapnak a Genfi Egyezmény értelmében azok, akik faji, vallási, nemzeti hovatartozás, sajátos társadalmi csoporthoz tartozás vagy politikai meggyőződés miatt hazájukba visszatérve megalapozottan számíthatnának üldöztetésre. Jogállásuk kedvező, néhány ponton tér csak el a magyar állampolgárokétól. A *mandátumos státusú menekültek* Európán kívül lezajlott esemény következtében kényszerültek hazájuk elhagyására, és jogállásuk Magyarországon lényegesen kedvezőtlenebb a *konvenció* státusúakénál. A *menedékesek, regisztrált menedékesek, ideiglenes védelmet élvező személyek* kategória létrehozását a szerbhorvát háború tette szükségessé. Ez jogilag nem garantált menekült státus, de e személyek számára nem is cél annak megszerzése. Mivel jelenleg nincsen olyan nemzetközi egyezmény, amely helyzetüket szabályozná, a velük kapcsolatos gyakorlatot a szervek és intézmények jóindulata határozza meg.

A Tóth által vizsgált időszak hét esztendeje alatt 127108 menekült jött Magyarországra. Ezek 99,2 százaléka érkezett a volt Szovjetunió, a volt Jugoszlávia (55,5%) és Románia (42,3%) területéről. A hétéves periódus első éveiben a román állampolgárok túlsúlya volt jellemző, 1991-től pedig a volt jugoszlávoké. 1991-ben például az összes menekülő 90,9 százaléka érkezett a volt Jugoszláviából. Konvencióss menekült státust 4% (5150 fő), mandátumos státust 152 fő kapott. A szerző táblázatok formájában mutatja be egyebek között a legálisan, illetve az illegálisan érkezők arányát, a konvencióss menekült státust élvezők etnikai megoszlását, a mandátumos menekültek állampolgárság, nem, korcsoport, elhelyezés szerinti összetételét. Bár nem okoz végzetes félreértést, talán mégis zavarkeltő a volt Jugoszlávia muzulmánjainak váltakozó megnevezése: a kötet ötödik fejezetének egyes táblázataiban a háborús sajtó által népszerűsített *bosnyák* elnevezés található, míg másutt a *muzulmán* megnevezés szerepel, holott feltételezhetően mindkét esetben ugyanarról a csoportról van szó.

Tóth Pál Péter külön fejezetet szentel a bevándorlóknak. Ismerteti a vizsgált időszakban a külföldiek beutazását és magyarországi tartózkodását meghatározó jogszabályokat. Táblázatban láthatjuk a bevándorlókra vonatkozó adatokat, az új bevándorlóknak az összlakossághoz viszonyított arányát évenkénti bontásban, nem és korcsoport szerinti megoszlásukat, az itt-tartózkodás indokait, az egyes országokból érkezettek adatainak megoszlását nemenként, korcsoportonként. A szerző számba veszi a Magyarországon tanuló diákokat és posztgraduális képzésben részt vevőket is. Kellő adatok hiányában azonban nem tudja megállapítani, hogy mekkora mértékű átfedésben, milyen viszonyban áll egymással az a 174105 fő, aki 1988 és 1994 között bevándorlóként érkezett Magyarországra, és az a 127108 személy, aki ebben az időben menekültként tartózkodott az országban. Nem lehet tudni tehát, hány fő került menekültből bevándorló státusba, illetve azt sem, hogy a hazatérők, bevándorlók és a honosítottak, visszahonosítottak között valójában mekkora az átfedés.

Külön fejezet tárgyalja az állampolgárság intézményét, az állampolgársággal kapcsolatos törvények alakulását 1947-től napjainkig, a honosítások és visszahonosítások feltételrendszerét és eseteinek megoszlását, az 1988 és 1994 között állampolgárságot kérelmezők adatait. Szorosan ehhez kapcsolódik a szociológiai vizsgálat összegzése, az 1993-ban állampolgárságot kérelmezők demográfiai jellemzőinek bemutatása, állampolgárság, nemzetiség és vallás szerinti megoszlása, családi állapotuk leírása, iskolai végzettség, foglalkozás és munkahely szerinti jellemzése, életkörülményeik alakulása, az állampolgárságváltás okai, mindössze harmincoldalnyi terjedelemben. Ez a tanulmánynak az a része, amely a legtöbb szálon lenne továbbgondolható, és lágy módszerekkel végzett kutatások eredményeképpen tovább bővíthető. A felmérés kitért egyebek közt az állampolgárságot kérelmezők egészségi állapotára, esetleges új panaszok megjelenésére is. E kérdéskör behatóbb tanulmányozása utat nyithatna az országváltás nehéz döntését meghozók mentálhigiénés megsegítésének.

A kötet 95 szövegekőzi táblázatot tartalmaz. Ezekon kívül az elemzést jegyzetanyag, tizenegy, táblázatokból összeállított melléklet, valamint egy tizenöt oldalas angol nyelvű összegzés egészíti ki.

Kovács Nóra